

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА



10 (13)

ÖÅ Í ÒÐ Ì À Ì ' ÒÊ Î Ç Í À Ñ Ò À À

Í à ò³ í à è ü í î; À è à à à ì³; í à ó è Ó è ð à; í è

3

Ó è ð à; í ñ ü è í à î ò í à à ð è ñ ò à à í ò í ð í í è í à ì ' ÿ ò í è

³ ñ ò í ð³; ò à è ó è ü ò ó ð è

МІЖУНСЬКА СТАРОВИНА

ç á³ ð í è è ð à ã³ í à è ü í î; ³ ñ ò í ð³;

ò à í à ì ' ÿ ò è í ç í à à ñ ò à à

ñ å ð³ ÿ

“Нам’яткознавство

Рівнічного регіону

України”

№3

Â è í ó ñ è 10 (13)

Ê È Ì À

2 0 1 0

УДК 94(477.51)

Центр пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

Рекомендовано до друку Вченою радою Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК (протокол № 10 від 26 жовтня 2010 р.)

Рецензенти:

Боряк Г.В., доктор історичних наук

Остришко А.М., кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

головний редактор – *С.І. Посохов*

заступники головного редактора – *О.Б. Коваленко, О.М. Титова*

члени редколегії – *О.Д. Бойко, І.В. Верба, Я.В. Верменич, Л.О. Гріффен,*

В.О. Константинов, О.П. Моця, А.А. Непомнящий, Г.В. Самойленко, Н.М. Сенченко

відповідальні секретарі – *С.Ю. Зозуля, О.С. Морозов*

Адреса редакції:

01015, м. Київ, вул. Івана Мазепи, 21, корп. 19; e-mail: m-center@ukr.net

тел. +380-44-2807879, тел/факс +380-44-2806463

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України

(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 16327-4799Р від 02.02.2010 р.)

*Збірку видано за фінансової підтримки
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури
та Ніжинської міської ради*

ISSN 2078-063X

© Центр пам'яткознавства

НАН України і УТОПІК

© Зозуля С.Ю., Морозов О.С.

(назва, дизайн обкладинки)

Ç Ì º Ñ Ò

**Òáíðáðè÷í³ òà ìàðíáíēíā³÷í³ ìðíāēāìē ñó÷āñíí; ìóçáíēíā³;
íàì'ýðēíçíāāñòāā, ºñòíðē÷íí; ðāā³ííāē³ñòēēē ē āòííēíā³;**

<i>Гріфен Л. (Київ)</i> Музейний предмет як пам'ятка історії та культури	5
<i>Константинов В. (Київ)</i> Музеї підприємств і організацій — джерело для вивчення історії рідного краю.....	12
<i>Нікітіна І. (Севастополь)</i> Значення екскурсії Панорамою “Оборона Севастополя 1854—1855 років” для популяризації історії Кримської війни 1853—1856 років та панорамного мистецтва.....	16
<i>Пушкар Ф. (Шостка)</i> Життя шкільного музею.....	22
<i>Бондаренко Р. (Київ)</i> Звід пам'яток історії та культури України — основа скла- дання державного реєстру пам'яток архітектури та містобудування історичних міст....	24

**Āíñē³āēāíý ðāā³ííāēūíí; ºñòíðē; ē āòííēíā³; ì'āí³÷ííāí ðāā³ííó Óēðā;íē
òà ā³āíāðāēāíý ēíāí ðāçóēūòāð³ā ó ìóçāēíēð ēíēāēð³ýð**

<i>Горох М. (Чернігів)</i> “Торгсин” та його представлення в музейних експозиціях.....	35
<i>Куштан Д. (Черкассы)</i> Сюжетные изразцы периода позднего барокко (по материалам Центральной Украины)	42
<i>Латишева О. (Сімферополь)</i> Державне страхування майна від вогню в сільських районах Чернігівщини в 1921—1927 роках: перспективи відображення у музейних колекціях	51
<i>Метка Л. (Опішне)</i> Глина та глиняні вироби у народній медицині, ветеринарії, лікувальній магичній практиці українців Північно-Дніпровського Лівобережжя у другій половині XIX — першій половині XX століття.....	58
<i>Мошик І. (Глухів)</i> Вищі навчальні заклади Чернігівщини в українізаційних процесах 20-х — початку 30-х років XX ст.....	65
<i>Терех М. (Батурин)</i> Із минулого Батуринської пошти.....	74
<i>Флікоп Г. (Мінск)</i> Гравюри виданняў Чарнігаўшчыны як крыніца беларускіх абразоў XVII—XVIII стст.....	81

**Āēā÷āíý íá³ēð³ā ēóēūðóðíí; ñíāāūēíē, ðíçāēðíē ìóçāēíēðāā
³ íāóēíāíāí íàì'ýðēíçíāāñòāā ì'āí³÷íí-Āí³íðíāūēíāí Ē³āíāāðāæý**

<i>Бачинська О. (Київ)</i> Історія Золотовустівської церкви на вул. Велика Житомирська, 9 у Києві.....	93
<i>Бурлака О. (Київ)</i> Старожитності Північно-Дніпровського Лівобережжя в колекції Національного художнього музею України.....	102
<i>Коваленко Ю. (Глухів)</i> Старожитності періоду Гетьманщини з фондів Національного заповідника “Глухів”	112
<i>Морозова А. (Чернігів)</i> Історико-статистичний опис Ніжина та Ніжинського повіту 1804 р.	121

Пудовкіна А. (Київ) Музейна археологія Чернігівщини у 1920-х — першій половині 1930-х років	126
Ситий Ю. (Чернігів) Давньоруські пам'ятки басейну р. Остер.....	136
Скорород В. (Чернігів) Торгівельний інвентар X — початку XI ст. зі Шестовицького археологічного комплексу.....	144

Історія

Визір Н. (Опішне) Керамологічна діяльність Івана Зарецького в Російському етнографічному музеї.....	151
Дмитренко Н. (Ніжин) Щоб пам'ятали... (Трагічні долі провінційних музейників Північного Лівобережжя у 20-30-х років XX ст.)	157
Рева Л. (Київ) Сергій Іванович Маслов — основоположник теорії наукового опису українських стародруків та рукописних раритетів	165

Дослідження, архітектурні, історичні пам'ятки

Кепін Д. (Київ) Навчальні видання з музеології в Україні: критичний аналіз	173
Зозуля С. (Київ—Ніжин) І Спаські міжнародні наукові читання в Ніжині.....	180
Архітектурні пам'ятки Ніжина.....	186
Історія архітектури Ніжина.....	187

* * *

У збірці використані графіка та світліни
надані авторами публікацій

* * *

На обкладинці: фрагмент плану міста Ніжина 1773 року



ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ МУЗЕОЛОГІЇ, ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА, ІСТОРИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ Й ЕТНОЛОГІЇ

УДК 001(086.3)

Леонід ГРІФФЕН
(Київ)

Музейний предмет як пам'ятка історії та культури

Пам'ятки історії та культури становлять предмет пам'яткознавства, що займається їхнім виявленням, вивченням, збереженням і використанням [1]. Але своє широке соціальне буття вони отримують, тільки стаючи музейними предметами. При цьому в останній якості вони перетворюються в основний інструмент для виконання своєї суспільної ролі тим соціальним інститутом, що являє собою музей. Однак, у цьому випадку вони також набувають особливих, специфічних функцій у відповідності до соціальної ролі музею.

У зв'язку з цим постає питання про визначення основної соціальної ролі музею. Цьому питанню теоретиками музейної справи приділяється пильна увага. Останнім часом з'явилася тенденція розділяти сучасні концепції музею на структурно-функціональні, що представляють музей як соціальний інститут, який виконує в суспільстві ті чи інші функції; і на феноменологічні, що визначають його як феномен культури [2]. Останні іноді також розділяють, окремо виділяючи предметний (із наголосом на особливих властивостях музейного предмета) і семіотичний (коли музей розуміється як певна комунікаційна система) підходи [3].

Не заперечуючи істотного значення феноменологічних концепцій, вважаємо, однак, що концепція, яка визначена як структурно-функціональна, ближча до розуміння соціальної ролі музею. Водночас, його комунікаційні функції, включаючи й використання особливих властивостей музейних предметів, насамперед служать виконанню соціальних функцій музею. Відтак, сьогодні не існує єдиного розуміння цих функцій. Звісно, музеєзнавство давно визначило перелік функцій, що виконуються музеями. Фахівці по-різному визначають їхній набір, але щодо основних із них особливих розбіжностей не

спостерігається. Звичайно сходяться на тім, що музей виконує низку функцій, серед яких у якості визначальних виділяють науково-дослідницьку, просвітницьку, педагогічну, рекреаційну й деякі інші. Всі ці функції, безумовно, мають місце й досить важливі для музею. Проте, з огляду на таке різноманіття підходів можна вважати, що поки “єдиної науково обґрунтованої концепції музею як специфічного об’єкта культурного простору не вироблено” [4].

Гадаємо, що з метою опрацювання такої концепції все ж слід було би серед різноманіття музейних функцій виділити основну, котра визначала б специфіку музею як особливого соціального інституту, що істотно відрізняється від інших. Але сьогодні якщо й існують такі спроби, то найчастіше за таку спробу приймають науково-дослідницьку функцію, що нерідко включає (крім вивчення) ще й збирання та зберігання музейних предметів. Але все це фактично повторює завдання такої науки (і відповідної їй практичної діяльності), як пам’яткознавство. Інші функції музею також можуть виконуватися (і виконуються, іноді навіть більш успішно) іншими соціальними інститутами, позаяк, щодо основної функції музею серед фахівців існують значні розбіжності.

Розмаїтість підходів до визначення основної соціальної функції музею досить значна й не раз була об’єктом узагальнюючого аналізу. Але звичайно такий аналіз, справедливо підкреслюючи наявність “зерен істини” практично в усіх існуючих визначеннях, як правило, приводить до марних міркувань про поліфункціональність його об’єкта (марних, оскільки це не вирішення завдання, а відхід від нього – поліфункціональними в тому чи іншому розумінні є всі без винятку об’єкти матеріального світу). Те саме стосується й тверджень про особливий характер музею як цілісної системи, що відрізняється від сумативних (агрегативних) систем своїм інтегративними якостями, котрі не зводяться до суми якостей компонентів [5].

Однак, усе-таки в музейній справі існує те, що не входить у сферу компетенції інших соціальних інститутів. Насамперед, це – згадана вище комунікаційна функція музею, що опирається на особливий характер музейних предметів. Щоправда, під час обговорення цього моменту найчастіше в основу ставиться, власне, семіотичний аналіз, саме ж питання про те, з якою метою здійснюється комунікація, залишається поза його межами. В остаточному підсумку нечітко передбачається здійснення таким специфічним способом просвітительської або виховної функцій. Коло замикається. Вочевидь, усе ж варто починати з мети, що і визначає засоби її досягнення.

Відомий музеолог З. Странський розглядав сучасний музей як важливу форму інституціоналізації специфічного ставлення людини до дійсності, що “проявляється в прагненні до надбання та збереження, не дивлячись на природні тенденції до зміни та зникнення, істинних цінностей, збереження та використання яких створює та примножує гуманістичні і культурні риси людини” [6].

Мета ця досить важлива й специфічна. Психологічно людина як особистість завжди відчуває себе у певній системі просторових, часових і соціальних координат. Тільки це дає їй можливість для самої себе визначити: хто я? Ця система кожного моменту відображає те, що складалося в мозку людини на основі зафіксованих зовнішніх даних протягом усього її життя. Однак пам’ять – річ обмежена й ненадійна. Тому існує прагнення опертися на певні матеріальні свідчення, що підтверджують дійсність прийнятих соціально-історичних координат. Кожна людина в тому чи іншому вигляді

розшукує, створює, збирає й зберігає такі матеріальні свідчення, що є певними точками траєкторії її руху в просторово-часовому й соціальному континуумах. Поза такими реперними точками цей простір стає хитким і невизначеним, викликаючи почуття дискомфорту. Документи, речі, з якими зв'язані важливі події; сувеніри, фотографії й інші аналогічні об'єкти – все це дає певну матеріальну опору в формуванні зазначених реперних точок, і, врешті-решт, у визначенні своїх особистих координат (а також траєкторії) у даному просторі, визначаючи певну схильність людини до того, що можна було б назвати збиральництвом.

Особливо істотно вище сказане щодо соціального простору, який має складний і багатовимірний характер, обумовлене складністю й різноманіттям соціальних зв'язків. Складним і багатовимірним соціальний простір є навіть в особистісному плані, коли мова йде про людину як “суверенну особистість”. Однак, насправді людина як особистість ніколи не буває “суверенною”. Вона завжди певною мірою входить у безліч найрізноманітніших соціальних утворень, і до відзначеного “реперними точками” особистого буття додаються такі, що дозволяють їй орієнтуватися в соціальному й історичному просторі як члену таких об'єднань, виступаючи в тих або інших соціальних ролях [7]. Зрозуміло, що тут уже неможливо обмежитися особистими “реперними точками” – соціальна пам'ять вимагає відповідних соціальних інститутів. Сьогодні таким інститутом є музей.

Що стосується суб'єктивної мети даного впливу, то вона, дійсно, має синтетичний і – навіть – синкретичний характер, починаючи від задоволення марної цікавості й закінчуючи засвоєнням нових знань. Але зазначена мета може бути досягнута й іншими способами, поза музеєм. Щоправда, є специфічна мета, притаманна саме музеєві, якої не можна досягти (в усякому разі в настільки ж концентрованому виді) жодними іншими способами. Це – специфічна соціалізація індивіда, сприяння йому в підсвідомому (і, зв'язно, також і в усвідомленому) визначенні своїх соціальних координат, включення себе як особистості в соціум у його найрізноманітніших зв'язках, визначення відповідно до цього своїх “соціальних ролей” у різних суспільних підсистемах: як представника людського роду в художніх музеях; як учасника певного історичного процесу – в історичних; свого “вміщуючого ландшафту” (Л. Гумільов) у краєзнавчих музеях; етносу – в етнографічних, і, нарешті, як творчої особистості, *homo faber* – у науково-технічних.

У більшості випадків це здійснюється через пам'ятки історії та культури (що й складають музейні предмети), в якості яких ми сприймаємо виведені з практичного використання пристрої, що зберігають у собі зримі риси матеріальної культури суспільства, котре їх створило, і які через свою предметність і автентичність мають неоціненне значення для соціалізації особистості.

Чому саме музеї повинні виконувати зазначену роль? Адже соціалізація індивіда здійснюється через дію різних факторів. Існують цілі галузі суспільної діяльності, спеціально призначені для соціалізації індивіда (педагогіка, мистецтво тощо), але музеї у цьому плані має серйозні переваги, що створюють своєрідний синергетичний ефект – наочність, синкретичність і вірогідність, які роблять вплив із одного боку цілеспрямованим, а з іншого – підспудним. Використовуючи реальні об'єкти, музей може не нав'язувати своє відношення до певних суспільних явищ безпосередньо, надаючи відвідувачеві можливість дійти певних висновків самотужки. Задоволення ж

цікавості й допитливості, атмосфера “храму”, естетичний фактор – усе це емоційно значно підсилює вплив, що його справляє унаочнення інформації у вигляді цілеспрямовано організованої певним чином сукупності реальних предметів.

За роллю вірогідності інформації в її сприйнятті музей близький до мистецтва. В музеєзнавчій літературі неодноразово робилися спроби зіставити музейну справу з мистецтвом [8]. І для цього є вагомі підстави. Якраз мистецтво як соціальне явище забезпечує соціалізацію людини, створюючи у неї відчуття себе елементом різних соціальних утворень зокрема, і соціуму взагалі. За словами Л. Толстого, “все, що тепер, незалежно від страху насильства й покарання, робить можливим сукупне життя людей <...> все це зроблено мистецтвом” [9]. Щось подібне має місце стосовно музейної справи, оскільки вона так само має на меті соціально-значимий вплив на індивіда. Проте, соціальна мета музею та мистецтва різні: останнє перетворює нас на елементи соціуму, а музей допомагає нам усвідомити себе цими елементами. І не просто усвідомити – але визначити свої соціально-історичні координати в ньому, зв’язати своє існування з розвитком певних соціальних утворень у часі й просторі зокрема, і соціуму як цілого взагалі. Соціальна роль, що виконує музей, не може виконуватися ніякими іншими соціальними інститутами, і виконують музеї цю функцію лише за допомогою музейних предметів, у якості яких виступають пам’ятки історії та культури.

Які ж особливості музейних предметів уможливлють виконання ними даної функції? – Ті самі, що й роблять їх власне пам’ятками історії та культури. Коли мова йде про певні артефакти як про пам’ятки історії та культури, надзвичайно важливо підкреслити одну дуже суттєву обставину. З точки зору як джерелознавства, так і пам’яткознавства істотно, що всі об’єкти історико-культурної спадщини, крім своїх технологічних функцій (тобто матеріальної взаємодії чи передачі повідомлень – для чого свого часу вони й призначались), як такі, що породжені певним суспільством, додатково несуть (тепер уже для нас!) у собі інформацію про це суспільство, і саме тому за певних умов можуть стати його “представниками”. Це й робить їх й історичними джерелами, і пам’ятками історії та культури. Тобто, щоб артефакт став історичним джерелом чи пам’яткою історії та культури, він має бути певним чином вилученим зі своєї утилітарної функції (тобто позбавлений безпосередніх технологічних функцій щодо зв’язку з навколишнім середовищем, руху матеріальних потоків або передачі інформації між елементами суспільства, для чого він і був призначений). У цьому випадку на перший план і виходить його здатність відображення суспільства, яке його породило – що надає йому функції інформаційного посередника між минулим і сучасністю. Інакше кажучи – так артефакт стає історичним джерелом або пам’яткою історії та культури, виконуючи відповідно різну функцію у процесі зв’язку минулого із сучасністю і належачи в першому випадку до джерелознавства, а в другому – пам’яткознавства.

Як слушно зазначав відомий фахівець з семіотики Ю.М. Лотман, “культура – це інформація <...> навіть якщо ми маємо справу з т.зв. пам’ятками матеріальної культури, наприклад, знаряддями виробництва, варто мати на увазі, що всі ці предмети в суспільстві, що їх створює й використовує, відіграють подвійну роль: з одного боку вони служать практичній меті, з іншого – конденсуючи в собі досвід попередньої трудової діяльності, виступають як засіб зберігання й передачі інформації” [10], що якраз і характеризує дане суспільство. Це стосується як технічних пристроїв, так і знаків,

що крім виконання своєї основної функції – забезпечення зв'язку суспільної людини з оточуючим середовищем або передачі інформації всередині даного соціального організму, несуть також додаткову, істотно іншу інформацію – інформацію про те суспільство, котре їх створило. Тобто як історичними джерелами, так і пам'ятками історії та культури стають артефакти минулого, вилучені сьогодні зі своїх основних функцій (технологічних або комунікативних) і використовувані нами як матеріальна фіксація характеристик суспільства, що їх створило.

Забезпечення отримання достовірних наукових знань про колишнє суспільство за допомогою таких артефактів – завдання джерелознавства. Щодо специфічної ролі вказаних предметів саме як пам'яток історії та культури, зокрема тих, що знаходяться в зібраннях музеїв, то тут сциєнтична складова є підпорядкованою як головній меті діяльності музею загалом, так і меті, що стоїть перед кожним із цих предметів зокрема – створення й “упровадження” відчуття духовної єдності сучасників із минулим. І тут для пам'ятки – музейного предмета головне не наукова інформація, котру вона може надати, а втілення в ній духовної сутності пращурів, матеріальне опредмечення їхнього соціального й історичного буття. Тобто в даному випадку пам'ятка і є основою соціалізації сучасного індивіда шляхом свідомого та підсвідомого визначення ним (за допомогою пам'ятки) власних соціально-історичних координат у цілісному процесі соціального розвитку. Відомий теоретик музейної справи Ф. Вайдахер справедливо стверджував: “Музеї <...> були створені для того, щоб допомогти всім зацікавленим краще зрозуміти себе й своє місце в цьому світі” [11].

Оскільки в означеному процесі пам'ятка історії та культури відіграє роль своєрідної “реперної точки” відліку в багатокоординатній соціальній системі, в котрій існує особистість, то такі “точки” для створення цілісної “шкали” (“траєкторії”) не можуть бути поодинокими, їх має бути достатньо, щоб вони могли утворити певну систему. Ця система має бути, з одного боку, розгалуженою у часі й інших соціально-історичних вимірах, з іншого – “укоріненою” через логічний, генетичний та інші види зв'язку між пам'ятками. Не даремно специфічною “одиницею” музейного показу вважається не поодинокі пам'ятка історії та культури (експонат), а їх певна система (експозиція). Тільки остання може емоційно “занурити” сприймаючий її суб'єкт у минуле, зв'язавши в такий спосіб їх між собою. Відтак, завданням музею є не стільки отримання фундаментальних знань у певній галузі, скільки своєрідне “підключення” людини до “культурного коду” свого часу, формування певних властивостей особистості, цілісного світосприйняття [12].

Постає питання: навіщо взагалі потрібне таке емоційне “занурення”? Хіба для нашого зв'язку з минулим не досить знань, отриманих під час аналізу наукової інформації від об'єкта (даного та інших) як історичного джерела? Досить – якщо мова саме про пізнання. Але якщо справа стосується формування людини як функціонуючого елементу суспільства – ні. Наукова чи інша семантична інформація забезпечує лише аналіз умов для тієї чи іншої діяльності. І тільки емоційна інформація, котру можна було б назвати аксіологічною, формує стимули до неї – як слушно вказував К.А. Гельвецій, “розум залишається бездіяльним, поки пристрасті не нададуть йому руху” [13]. Щоб людина функціонувала не як ізольований індивід, а як елемент суспільства, замало одного, хай якого повного, набору відомостей про умови цього функціонуван-

ня. Людина повинна прагнути функціонувати у даній якості – в якості елементу даного суспільства. Це, власне, і є соціалізація, яка є одним із найважливіших моментів емоційного включення в соціум й передбачає емоційне визначення індивідом своїх особистісних соціально-історичних координат.

Можливість емоційно визначити свої соціально-історичні координати дає лише та інформація, котру несе у собі якраз матеріальна пам'ятка історії та культури. Це має бути автентична річ у своїй тілесній реальності – краще один раз побачити, ніж сто разів почути. Тому щодо пам'яток-музейних предметів сциєнтична складова є підпорядкованою головній цілі – створенню та “впровадженню” відчуття духовної єдності сучасників із минулим. У даній ситуації для пам'ятки головне не наукова інформація, котру виключно вона може надати, але втілення в ній духовної суті пращурів, конкретно-матеріальне опредмечення їхнього соціального й історичного буття. “Знання та досвід можна передавати по-різному, але жодна установа не зрівняється з музеєм, що має унікальну можливість впливати на усю багатоманітність людських почуттів: зір, слух, дотик, навіть смак, орієнтацію у просторі. Музеї поєднують передачу знань із естетичним та емоціональним вихованням, вони пробуджують у людини творче начало, й у цьому їм немає рівних” [14].

У силу специфіки емоційної (аксіологічної) інформації вона не може бути отриманою опосередковано – лише під час безпосереднього сприйняття об'єкта в його тілесності, тобто у вигляді автентичної пам'ятки. Проте, цього замало для отримання потрібного результату. Досягти його можна лише пов'язавши даний матеріальний об'єкт із історичним контекстом свого часу – через використання певного історичного тезаурусу, створеного за допомогою наукового вивчення як його самого, так і всіх доступних історичних джерел.

Таким чином, стосовно артефакту як пам'ятки історії та культури (музейного предмету, “нерухомої пам'ятки”) завдання має свій особливий, специфічний характер. Він у певному розумінні зворотній щодо завдання, котре виникає під час його розгляду як історичного джерела (навіть коли мова йде про той самий об'єкт). Якщо в останньому випадку це завдання – поповнити історичний “контекст” (тезаурус), то в першому – “вмістити” артефакт у цей контекст, а точніше – “поповнити” контекстом артефакт, перетворюючи тим самим його з простого матеріального утворення на пам'ятку історії та культури. Саме пам'ятка в музейному показі у своєму тілесному бутті й соціально-історичній автентичності відіграє провідну роль – роль музейного предмета-експоната, який лише через музей і може виконати свою основну соціальну функцію – сприяння соціалізації індивіда.

Джерела та література

1. *Боярский П.В.* Введение в памятниковедение. – М., 1990. – 218 с.
2. Наприклад див.: *Дерновая А.* Теоретическое осмысление музея: концептуальные модели и социальные функции [Електронний ресурс] // Sociologist's Warehouse: [веб-сайт]. – 02.10.2010. – Режим доступу: http://sociologist.nm.ru/articles/dernovaya_01.htm. – Назва з екрану (02.10.2010).; *Пиеничная С.В.* Концептуальная модель музея в современной отечественной музеологии [Електронний ресурс] // Санкт-Петербургский Государственный Университет: [веб-сайт]. – 02.10.2010. – Режим доступу: <http://museum.philosophy.ru.ru/index.php?query=conf2005>. – Назва з екрану (02.10.2010); тощо.
3. *Беззубова О.В.* Некоторые аспекты теоретического осмысления музея как феномена культуры // Триумф музея? – СПб.: “Осипов”, 2005. – С. 6–27.

4. *Пиеничная С.В.* Вказана праця.
5. *Акулич Е.М.* Музей как социальный институт [Электронный ресурс] // Учреждение Российской академии наук. Официальный сайт: [веб-сайт]. – 02.10.2010. – Режим доступа: www.isras.ru/files/File/Socis/2004-10/akulich.pdf. – Назва з екрану (02.10.2010).
6. *Странский З.* Понимание музееведения // Музеи мира. Сб. науч. тр. – М.: НИИК, 1991. – С. 19.
7. *Грифен Л.О.* Пам'ятка техніки як феномен історії та культури // Праці Центру пам'яткознавства. Вип. 14. – К., 2008. – С. 40–52.
8. Наприклад, див.: *Шола Т.* Предмет и особенности музеологии // Museum. – 1987. – № 153. – С. 53.
9. *Голстой Л.Н.* Полн. собр. соч. – Т. 30. – С. 194–195.
10. *Лотман Ю.М.* К проблеме типологии культуры // Труды по знаковым системам. Уч. зап. Тартусского гос. ун-та. Вип. 198. – Тарту, 1967. – С. 30–38.
11. *Вайдакер Ф.* Музеология. – Львів, 2005. – С. 16.
12. *Бонами З.А.* Музей и проблема трансляции культурно-исторических кодов // Музей и образование. – М., 1989. – С. 24–28.
13. *Гельвеций К.А.* Об уме. – М., 1938. – С. 263.
14. *Нильсон Б., Росен Б.* Экология человека и культурно-исторические музеи // Museum. – 1989. – № 160. – С. 50.

Грифен Л.О. Музейний предмет як пам'ятка історії та культури

Пам'ятка історії та культури набуває значення музейного предмета відповідно до соціальної ролі музею, котра полягає у сприянні індивіду у визначенні своїх соціально-історичних координат, що є важливим елементом соціалізації. Цю функцію музейний предмет виконує завдяки вірогідності емоційної інформації, яку він несе завдяки своїй тілесності й автентичності у взаємодії з іншими музейними предметами, будучи пов'язаним з історичним контекстом свого часу.

Ключові слова: пам'ятка історії та культури, музейний предмет, вірогідність інформації, музейна експозиція, соціалізація індивіда, соціальна функція музею.

Грифен Л.О. Музейный предмет как памятник истории и культуры

Памятник истории и культуры приобретает значение музейного предмета в соответствии с социальной ролью музея, которая заключается в содействии индивиду в определении своих социально исторических координат, являющихся важным элементом социализации. Эту функцию музейный предмет выполняет благодаря достоверности эмоциональной информации, которую он несет благодаря своей телесности и подлинности во взаимодействии с другими музейными предметами, будучи связанным с историческим контекстом в свое время.

Ключевые слова: памятник истории и культуры, музейный предмет, достоверность информации, музейная экспозиция, социализация индивида, социальная функция музея.

Griffen L.O. Museum object as monument of history and culture

The monument of history and culture is acquired by the value of museum object in accordance with the social role of museum, which consists in an assistance an individual in determination of the socially historical co-ordinates, being the important element of socialization. A museum object executes this function due to authenticity of emotional information which he carries due to corporalness and authenticity in co-operating with other museum objects, being related to the historical context at one time.

Key words: monument of history and culture, museum object, authenticity of information, museum display, socialization of individual, social function of museum.

Музеї підприємств і організацій – джерело для вивчення історії рідного краю

Музеї – це джерело збереження вивчення і популяризації пам'яток історії та культури. Згідно Статуту Міжнародної Ради музеїв (ICOM), прийнятому в 1986 р., Кодексом професійної етики зазначено, що музеї – це неприбуткові, постійно діючі, відкриті для публіки науково-освітні установи, які збирають, досліджують і популяризують пам'ятки природничої історії, матеріальної та духовної культури – передусім, джерело знань про розвиток природи та людського суспільства. Мета музеїв – нести освіту, виховувати, приносити естетичне задоволення [1].

Музеї – не проста кунсткамера дивовижних речей, але й зв'язок поколінь, спадкоємність культури, осередок історії, квінтесенція народного досвіду. Музей самим існуванням покликаний допомагати осмислювати сучасне через минуле, впливати на розум і серце людини. Виходячи з цього визначення, музеї повинні бути однією із систем паралельної освіти. Їх завдання полягає, головним чином, аби зробити експозиції засобом комунікації, які використовують пам'ятки культури та природничі зразки, відповідним чином доповнюючи показ предметів, покликаних передавати ті чи інші ідеї, уявлення. Зараз в Україні діє понад 550 державних музеїв і майже 6000 музеїв історії підприємств і установ, що переважно працюють на громадських засадах [2].

Музеями різного підпорядкування виконується важлива частина роботи, спрямованої на виховання гармонійної, всебічно розвинутої особистості. Одним із важливих завдань усіх музеїв є збереження й експонування національної культурної спадщини, що є елементом культурної самобутності народу певного регіону. В діяльності музеїв тісно поєднуються науково-дослідні та культурно-освітні функції. Серед головних завдань наукової роботи музеїв (у т.ч. й музеїв при підприємствах, організаціях, навчальних закладах) – вивчення історії рідного краю й дослідження музейних колекцій, пов'язаних з нею [3]. Огляд музейних зібрань дає змогу не тільки познати деякі частини життя рідного краю, але й змушує глядачів заглибитися у світ минулого, досягнути основи сучасного, зрозуміти можливі контури майбутнього життя. Кожен предмет у експозиції музею має свою питому вагу, багату історію й вироблену мову, яку треба навчитися розуміти й відчувати [4]. В цьому відвідувачам допомагають співробітники музеїв.

У квітні 1960 р. був відкритий музей історії ВАТ “Електрометалургійний завод “Дніпросталь” ім. А.М. Кузьміна – одного з найбільших підприємств Запорізького промислового комплексу. Відвідувачі музею мають можливість дізнатись про історію спорудження Заводу інструментальних сталей (так раніше називалося це підприємство), який введений був у експлуатацію 10 жовтня 1932 р. Оглядаючи експозицію, яка розміщена в трьох залах, екскурсанти мають можливість також ознайомитися з історією м. Запоріжжя.

У першій залі розміщені експонати, що розповідають про історію будівництва Заводу інструментальних сталей й про роботу підприємства до подій II Світової війни 1941–1945 років. Цікаві матеріали присвячені Дніпрогесу, який є стратегічною базою

для спорудження всього Запорізького промислового комплексу. Екскурсанти дізнаються, що перший промисловий струм, пущений 10 жовтня 1932 р. з Дніпрогесу, пішов якраз на Завод інструментальних сталей. У експозиції представлений комплекс цікавих матеріалів ветерана праці, учасника Дніпровського будівництва Володимира Тимофійовича Погудіна. Це оригінали документів кінця 20-х – початку 30-х років ХХ ст.: свідоцтва, довідки, фотографії, значок “Активного учасника Дніпровського будівництва” № 51/78 (1932 р.); особисті речі, спогади тощо. Цікава сторінка з життя заводу – це комплекс матеріалів учасника випуску першої плавки сталеплавильного цеху № 2 сталевара-стаханівця Прокопа Федоровича Родоманцева: його фотографія, світлина електропечі, біля якої він працював, трудова книжка з першим записом, датованим лютом 1930 р.; орденські книжки сталевара, свідоцтво учасника оборони м. Запоріжжя та визволення о. Хортиця в 1941 р. й інші.

У другій залі висвітлена історія заводу в період II Світової війни, евакуації та післявоєнної відбудови підприємства. Працівники заводу на фронті й у тилу робили все, щоб наблизити день перемоги. З матеріалів стендів цієї зали відвідувачі можуть побачити труднощі, з якими зіткнулися робітники підприємства під час відбудови заводу: фотографії руйнувань кожного з цехів “Дніпроспецсталі”, фотоальбом руйнувань Запоріжжя, світлини початку й ходу відбудовчих робіт, перша повоєнна Книга Пошани заводу, документи, особисті речі працівників підприємства. В музеї є 3 бюсти та персональні стенди з матеріалами та власними речами першого директора заводу, Лауреата Ленінської премії Олександра Федоровича Трегубова (його ім'я носить одна з центральних вулиць міста); першого Героя Соціалістичної Праці з-поміж робітників “Дніпроспецсталі” сталевара Михайла Якимовича Бойка та другого директора заводу, Героя Соціалістичної Праці Костянтина Сергійовича Єльцова.

Відвідувачі також можуть ознайомитися із сучасним станом підприємства з експозиції, що розміщена в третій залі. Тут багато фотографій, що ілюструють технологію плавки сталі, загальний вигляд цехів, ділянок заводу, етапи механізації й автоматизації важких трудомістких процесів, упровадження досягнень науково-технічного процесу у виробництво. Не всім відомо, що з виплавленої на заводі сталі були виготовлені вузли та окремі деталі для космічних кораблів “Восток”, “Союз”, “Буран”. Представлені в музеї монументальні полотна запорізьких художників наочно ілюструють історію розвитку підприємства: “Підготовка до пуску, монтаж першої 10-титонної електропечі Заводу інструментальних сталей”, “Випуск першої післявоєнної плавки запорізької якісної сталі”, а також скульптурні групи з кованої міді “Будівництво заводу інструментальних сталей” та “Пультоуправління агрегатом газокисневого рафінування сталі в сталеплавильному цеху № 2”. Загалом історія цього підприємства – це історія міста Запоріжжя [5].

Історія музею державного підприємства “Завод імені В.О. Малишева” нараховує майже 50 років, але його експозиція охоплює понад сторічний період діяльності одного з найбільших підприємств м. Харкова і України. Музей відкритий у 1961 р. Цікаво, що перші 30 років свого існування музей розміщувався в історичному будинку – колишньому першому в Російській імперії Робочому будинку (Будинок спілки робітників). Цікаво, що Робочий будинок був збудований у 1909 р. на кошти робітників Харківського паровозобудівного заводу й інших підприємств міста, а також Донбасу, Санкт-Петербурга, Катеринослава (Дніпропетровська). Історія зберегла чимало епізо-

дів, які свідчать про важливу роль Робочого будинку в розвитку робочого руху м. Харкова. У 1922 р. Робочий клуб було реорганізований у Палац культури “Металіст” (під цією назвою він існує й нині). У цій установі працював Гнат Хоткевич – засновник харківської школи бандуристів; тут виступали колишні заводчани: народна артистка СРСР Є. Мірошниченко, народні артисти України Б. Жайворонок, Ю. Багатіков й інші.

Особливий інтерес відвідувачів музею заводу викликає діорама “Створення легендарної “Тридцятичетвірки” – на полотні зображений складальний цех заводу восени 1939 р., де були зібрані 2 перші екземпляри уславленої бойової машини. Далі відвідувачі знайомляться з експозицією, присвяченій створенню в 1885 р. і першим десятиліттям роботи Харківського паровозобудівного заводу (ХПЗ), на базі якого згодом постав “Завод імені В.О. Малишева”. За перші 15 років роботи на ХПЗ було освоєне виробництво багатьох видів машинобудівної продукції: верстатів, насосів, компресорів, сільськогосподарських машин, двигунів внутрішнього згорання тощо. Саме на ХПЗ активно працював один із видатних конструкторів паровозів дореволюційної Росії – Олександр Сергійович Раєвський, уродженець м. Харкова. Також експозиція музею висвітлює історію розвитку танкобудування на заводі. Засноване в 1927 р. конструкторське бюро з танкобудування займалося проектуванням різних видів гусеничних машин: переважно танків, але також тягачів військового і цивільного призначення. У макетах і на фотографіях можна простежити історію танкобудування на заводі: від танка Т-12 до найсучаснішого Т-84, а також довідатися про долю людей, що створювали цю складну техніку: конструкторів, робітників, технологів. Є в експозиції музею й сучасні досягнення колективу заводу: учених (5 докторів технічних наук, майже 50 кандидатів технічних і економічних наук), конструкторів, технологів, робітників. Цей народний музей, як і інші громадські музеї, робить велику та потрібну справу – виховує справжніх патріотів незалежної України, що знають її славу історію [6].

У серпні 2000 р. в Донецьку був відкритий Музей історії та розвитку Донецької залізниці. Відвідувачі музею (він розмістився в залізничному вагоні) мають можливість ознайомитися з основними етапами розвитку магістралі, багатими на історичні події – починаючи зі створення профспілки залізничників і страйкового руху 1905 р., участі донецьких залізничників у революційному русі 1910-х років, у трудових зверненнях передвоєнних п’ятирічок, участь залізничників у II Світовій війні, післявоєнній відбудові країни, а також сучасні будні доби незалежної України. Всі ці події представлені в експозиції крізь призму документальних матеріалів і особистих речей залізничників, що ілюструють їх професійну діяльність. У музеї вирішуються важливі завдання популяризації історичних знань, виконуються освітні, виховні та профорієнтаційні функції. На території музею чисельні натурні зразки залізничної техніки, чим не може похвалитися жоден музей України. На оглядовому майданчику розмістилися 6 паровозів різних серій випуску 1930–1950-х років. Із існуючого рухомого складу сформований потяг особливого резерву Народного комісаріату шляхів сполучення, де відновлений внутрішній інтер’єр “теплушок” 1943 р. Відтак, Донецький залізничний музей – єдиний в Україні, який збирає й зберігає зразки залізничної техніки. Відвідувачі, знайомлячись із експозицією, поринають в історію розвитку Донецького регіону: міста, області [7].

17 травня 1995 р. відкритий Музей історії Київміськбуду, який нині є найбільшою підрядною будівельною організацією в Києві та в Україні загалом. Сучасна холдингова кам-

панія “Київміськбуд” була створена ще в 1955 р. Відвідувачі музею з матеріалів експозиції дізнаються, що головне завдання створення організації – це інтенсифікація відбудови Києва, порушеного в роки війни. Розміщені в музеї матеріали розповідають про історію відновлення й розвитку міста, про звершення й здобутки київських будівельників, про здобутки та проблеми Київміськбуду в нових економічних умовах сучасної України.

У першій залі знайомляться з періодом від 1943 до 1995 р. В другій залі показаний шлях Київміськбуду від 1995 до 2004 р. Щоправда, експозиція постійно оновлюється – поповнюється новими матеріалами та експонатами, які розповідають про працю київських будівельників сьогодення. Загалом, музей пропагує історію будівництва м. Києва другої половини ХХ – початку ХХІ ст. та історію створення й розвитку самої будівельної установи; розповідає про її видатних працівників, їх досягнення, а також про етапи розвитку будівельних технологій. У музеї представлені приклади сучасних передових технологій, є багато макетів архітектурних споруд міста, збудованих працівниками Київміськбуду [8].

У цілому попри насамперед фінансові негаразди, з якими стикаються подібні музеї підприємств і організацій, що діють на громадських засадах, вони виконують вкрай важливу соціокультурну роль: знайомлять відвідувачів із історією базових установ, крізь призму якої краще осягається історія певного регіону, держави загалом.

Джерела та література

1. *Майстров Л.Е.* Памятники науки и техники и их значение // Памятники науки и техники. – М.: Наука, 1981. – С. 6.
2. *Константинов В.О.* З історії створення музеїв підприємств і установ м. Києва // Збереження пам'яток науки і техніки в музеях: історія, досвід, перспективи. Збірник наукових статей. – К., 2001. – С. 27–28.
3. *Стельмах І.* Краєзнавча діяльність громадських музеїв Криму // Краєзнавство. – 2009. – № 1–2. – С. 72.
4. *Свенціцький І.* Краєзнавство та музейництво // Наша батьківщина. – 1937. – № 1. – С. 10.
5. *Ральський Ю.М.* Музеї історії відкритого акціонерного товариства “Електрометалургійний завод “Дніпроспецсталь” ім. А.М. Кузьмина // Пам'ятки науки техніки в Україні: історія, проблеми, дослідження і збереження. – К.: КМО УТОПСК, 2002. – С. 112–115.
6. *Александрова І.Є., Бистріченко Г.В.* Народний музей історії Державного підприємства “Завод імені В.О. Малишева” // Там само. – С. 75–81.
7. *Донецький залізничний музей: перспективи розвитку // Український технічний музей: історія, досвід, перспективи. Матеріали 4-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції.* – К.: ПП “ЕКМО”, 2005. – С. 46–48.
8. *Ольшанецький Я.Н.* Музей истории Киевгорстроя – полвека строительства столицы Украины // Український технічний музей: історія, досвід, перспективи. Матеріали 7-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 21–22 травня 2009 р.) / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПСК. – К., 2009. – С. 48–50.

Константинов В.О. Музеї підприємств і організацій – джерело для вивчення історії рідного краю

Музеї підприємств і організацій – джерело для вивчення історії рідного краю. На прикладі діяльності ряду музеїв підприємств і організацій, що переважно працюють на громадських засадах, показана їх вагомість у вивченні історії рідного краю.

Ключові слова: відомчий музей, музей на громадських засадах, історія рідного краю.

Константинов В.А. Музеи предприятий и организаций – источник для изучения истории родного края

На примере деятельности ряда музеев предприятий и организаций, которые в основном работают на общественных началах, показана их весомость в изучении истории родного края.

Ключевые слова: ведомственный музей, музей на общественных началах, история родного края

Konstantinov V.A. The plant and organization museums as a source for study regional history

On the example of several enterprises and organizations' activity mainly on a voluntary basis, their weight in the study of the native country's history is shown.

Key words: department museum, common museum, native country's history

УДК 069.1, 94. 930.85

Ірина НІКІТИНА
(Севастополь)

**Значення екскурсії Панорамою “Оборона Севастополя
1854–1855 років” для популяризації історії
Кримської війни 1853–1856 років
та панорамного мистецтва**

Екскурсійне обслуговування відвідувачів займає важливе місце у діяльності сучасних українських музеїв. Аналіз його впливу на розвиток вітчизняного музейництва виступає актуальним напрямком спеціальних наукових досліджень.

У даному дослідженні розглядається вказаний вплив на популяризацію історії Кримської війни 1853–1856 років та розвиток панорамного мистецтва загалом на прикладі екскурсій Панорамою “Оборона Севастополя 1854–1855 рр.” (далі – Панорама), яка є головним об’єктом Національного музею героїчної оборони і визволення Севастополя (далі – НМГОіВС). Мета дослідження: надати основні характеристики такого впливу, виявити його вагомість для справи музейного просвітництва на прикладі досвіду екскурсійного забезпечення означеного музейного об’єкту.

Для реалізації цієї мети автор дослідження спирався на методичні рекомендації щодо екскурсій Панорамою, у т.ч. навчальних, матеріали з поточного й наукового архівів НМГОіВС, а також на особисті наукові спостереження та консультації співробітників вказаного музею.

Основним впливом екскурсії панорамою на вивчення теми історії Кримської війни 1853–1856 років у цілому й оборони Севастополя 1854–1855 років зокрема є викладення великого обсягу інформації відвідувачам музею, знайомство їх за допомогою музейних засобів із найважливішими подіями вказаних історичних подій, зокрема засобами використання мистецтва панорамного експонування. Оскільки оборона Севастополя є ключовим епізодом згаданої війни, то саме вони винесені на панорамне експонування.

Екскурсія Панорамою відбувається переважно з відвідуванням експозиційного залу музею перед підйомом туристів на оглядовий майданчик. Необхідно вказати, що су-

часна експозиція цього залу Панорами якнайкраще підготовлює відвідувачів до перегляду головного експозиційного об'єкту – власне панорами. Крім того, ця експозиція гармонійно поєднує в собі як теми оборони Севастополя, так й історію створення й функціонування самої Панорами [1]. Основні прийоми, які застосовують екскурсоводи під час цієї екскурсії – спочатку показ предмету, потім аналіз його особливостей і подій, що з ним пов'язані. Також застосовуються короткі характеристики героїв оборони Севастополя, комплексний показ матеріалів, акцентування уваги відвідувачів на певному предметі та явищі шляхом спеціального акцентування уваги екскурсантів до особливостей цього предмету тощо [2].

Для розуміння способів досягнення більш якісного впливу екскурсії Панорамою на відвідувачів важливим моментом є з'ясування, якими саме відомостями під час її проведення оперує екскурсовод. При будь-якому розподілі текстового матеріалу екскурсії в неї обов'язково мають входити дати початку та закінчення Кримської війни й оборони Севастополя як її складової, характеристика участі в перебугу подій війни керівництва обороною Севастополя; зазначається активність дій оборонців, причини довготривалості самої оборони. Під час розповіді про історію Панорами екскурсоводи намагаються чітко донести до екскурсантів усі особливості її створення, її долю під час II Світової війни та історію її відродження в повоєнний час. Упродовж безпосереднього огляду полотна панорами, екскурсоводами конкретизуються інформація щодо долі деяких героїв оборони, відбувається мистецтвознавчий аналіз зображення панорами.

Безумовно, сприйняття як екскурсії в цілому, так і її окремих частин цілком залежить від індивідуальних особливостей кожного відвідувача, але аналізуючи вплив споглядання панорами оборони Севастополя на екскурсантів є певні закономірності. Так, із особистого екскурсійного досвіду можемо визначити, що найбільш сильний емоційний відгук у відвідувачів знаходять відомості про внесок у оборону міста її героїв, наприклад відомого хірурга М.І. Пирогова. Не завжди адекватне сприйняття викликає характеристика причин початку Кримської війни: погано сприймається повторення інформації, почуті тільки-но під час огляду експозиційного залу Панорами, з іншого боку – реакцію відвідувачів детермінується їхніми суспільними переконаннями. Також нікого не лишає байдужим історія порятунку панорами в 1942 р., зокрема, драматична історія її вивезення до Кавказу на борту есмінця "Ташкент", тощо.

Наступне: необхідно розуміти, що в ході екскурсії до відомості екскурсантів надається порційна інформація, оскільки за вимогами методичних рекомендацій щодо екскурсії Панорамою на кожний підрозділ екскурсії відводиться обмежений відрізок часу. Найбільш глибоко окремі частини оборони Севастополя розкриваються у навчальних екскурсіях, які за окремими рекомендаціями НМГОіВС пропонує влаштовувати для школярів різного віку та вихованців старших груп дитячих садочків [3]. Але незважаючи на те, який обсяг матеріалу надається для ознайомлення екскурсантам, найбільш важливим для екскурсоводів і наукових співробітників музею є насичення своєї розповіді емоційною складовою та обов'язкове дотримання всіх основних правил екскурсійної методики. Необхідно також не забувати про постійну підтримку уваги відвідувачів до розповіді, про чітку організацію звертання їх уваги на той або інший предмет експозиції. Останнє є основним правилом для показу елементів полотна та предметного плану панорами з огляду зв'язку на її великі розміри (довжина полотна 115 м., висота – 14 м., площа – приблизно 1 тис. м²) [4].

Таким чином екскурсія Панорамою “Оборона Севастополя 1854–1855 рр.” є досить складним і, водночас, дуже цікавим інструментом донесення знань про події першої оборони міста (друга оборона – події 1941–1942 років у ході II Світової війни) та історію самого музейного об’єкту. Загальні характеристики екскурсійної роботи дозволяють твердити, що завдяки відвідуванню Панорами, екскурсанти отримують різнопланову інформацію, насамперед, просвітницького спрямування.

Розглянемо більш детально експозиційний матеріал частин Панорами.

Перша частина – історія Кримської війни 1853–1856 років та оборона Севастополя 1854–1855 років у межах експозиційної зала. Тут на підставі короткого коментарю карти Європи, акцентування уваги на портретах монархів – керівників країн-учасниць кампанії до відвідувача доноситься теза про масштаб війни та її загальноєвропейський характер. Комплексний показ, супроводжений відповідним коментарем, літографій із краєвидами м. Севастополя до початку першої в його історії оборони дозволяє зрозуміти рівень розвитку міста першої половини XIX ст. У подальшій експозиції літографії також є основним образотворюючим джерелом подій оборони Севастополя, відіграючи чи не основну роль у формуванні видимого ряду сприйняття цієї події.

У супроводі розповіді екскурсовода чи самотужки (за допомогою анотацій до експозицій) екскурсанти дізнаються про перше бомбардування укріплень міста 5 жовтня 1854 р., споглядають сцени Альминської, Балаклавської, Інкерманської та Чорноріченської битв, можуть сформулювати уяву про стан таборів противника під Севастополем узимку 1855 р.; мають можливість бачити портрети основних героїв цих подій. Характеризуючи певну історичну особу, зазвичай використовують або лаконічний коментар її особистого внеску в справу захисту Севастополя, або наводяться свідчення щодо цієї особи сучасниками, наприклад, цитуючи спогади тощо. Так, під час розповіді про контр-адмірала В.І. Істоміна для підкреслення факту його постійного перебування на Малаховому кургані як безпосереднього керівника цієї оборонної дистанції, часто вказується, що він “був беззмінним вартовим Малахового кургану” [5]. Моментом занурення екскурсантів до подій Кримської кампанії в експозиційному залі є короткий аналіз діорами “Підземно-мінна війна”, яка допомагає уявити відвідувачам музею як російські сапери протистояли спробі французьких вояків наблизитися під землею до укріплень Севастополя з метою їх підриву [6].

Друга частина – розгляд історії севастопольської панорами як одного з найважливіших етапів розвитку світового панорамного мистецтва. Огляд розподіляється на 3 частини: створення панорами до 50-річчя оборони Севастополя як загального пам’ятника її учасникам; доля музею в роки II Світової війни та відродження Панорами після завершення цієї війни. Екскурсантові пропонується ознайомитися з основними віхами біографії автора панорами Франца Рубо не тільки на підставі розповіді екскурсовода, але й завдяки комплексному огляду експонатів (зразки нагород Російської імперії, якими художник був нагороджений за організацію російських відділів на міжнародній виставці у Мюнхені; його фото зі своїми учнями у Санкт-Петербурзькій академії мистецтв, його світлини у колі родині тощо). На підставі аналізу етюдів та копії ескізу севастопольської панорами відвідувачеві доносяться етапи роботи художника над її створенням. Завдяки аналізу етюдів “Два офіцери”, де зображені ветерани першої оборони Севастополя, надається інформація, що саме розповіді учасників тієї війни до-

помогли художнику зрозуміти дух подій у Севастополі впродовж 1854–1855 років [7]. Цікавим у музейному й інформаційному вимірі є комплекс експонатів, які стосуються будівництва приміщення Панорами. Так, уявити його первісний вигляд у 1905 р., коли 14 травня вперше вона була відкрита для відвідування, допомагає розміщений у експозиції один із перших буклетів севастопольської панорами.

Матеріал щодо долі панорами під час Великої Вітчизняної війни радянського народу 1941–1945 років, особливо під час другої (1941–1942 років) оборони міста розташований дуже компактно, тому експозиційні матеріали подані комплексно: фото зруйнованої будівлі Панорами, осколки бомб, знайдених біля неї; газета “Маяк Комуни” з повідомленням про бомбардування панорами 25 червня 1942 р., – все це яскраво свідчить про трагедію, яка відбулася з музеєм. (Того дня на будівлю Панорами було скинуто 5 бомб, влучило 7 снарядів; був зруйнований дах приміщення, усередині будівлі виникла пожежа, з якої врятували лише 86 фрагментів полотна панорами). Таким ж чином викладені відомості про складний шлях елементів панорами на борту есмінця “Ташкент” на шляху з Севастополя до Новоросійська; потім – про її перебування в глибокому тилу в м. Новосибірськ. Аби акцентувати увагу екскурсантів, що врятовані фрагменти полотна панорами мали вкрай незадоволений стан, відбувається показ фрагменту панорами Ф.О. Рубо “Штурм 6 червня 1855 р.” – “Даша Севастопольська”. Після чого екскурсанти мають зрозуміти, чому відродження Панорами відбулося за рахунок написання нового твору.

Підрозділ експозиції Панорами, який розповідає про роботи з її відновлення, дозволяє докладно донести до слухачів екскурсії основні особливості цього процесу. Наприклад, інформацію про двох керівників групи радянських художників, які відновлювали панораму – перший з них, В.М. Яковлев, намагався відтворити її максимально близько до оригіналу 1905 р., а другий, П.П. Соколов-Скаля, вніс у сюжет та кольорове рішення панорами багато суттєвих змін (як наслідок –панорама отримала нову назву). Експозиція містить інформацію про те, як художники працювали з відновленню макетів предметного плану, виконували живописні роботи у будівлі Панорами тощо. Низка фотознімків, що відображають етапи відродження будівлі Панорами, є своєрідними німими свідками відновлюваних робіт, і під час їх огляду основне завдання екскурсовода – звернути увагу на них і надати чіткий коментар, аби закріпити в екскурсантів враження від них [8].

Третя частина – знайомство безпосередньо з полотном панорами, метою якого є занурення відвідувачів до подій штурму 6 червня 1855 р, а через нього – до відчуття величчя подвигу учасників цієї оборони Севастополя. Мистецтво панорами (велике полотно, розташоване по колу, майстерно гармонізований із полотном об’ємний предметний план, верхнє природне освітлення) вже само собою надає можливість відвідувачеві відчути себе у вирі подій. Але, безумовно, це відбувається лише випадку гарного сприйняття розповіді екскурсовода про те, що він бачить на полотні та предметному плані панорами. В цій частині розповіді на перший план виступає насичення її яскравими емоційними тезами та висловами. Тут мають бути присутні різноманітні цитати й порівняння, в т.ч. кількісні, але цифри тут відходять на другий план. На оглядовому майданчику стають остаточно зрозумілою раніше почута в експозиційній залі інформація щодо створення панорами та подій, які вона відображає. Розповідь про 15 зато-

плених кораблів яскравіше звучить завдяки побаченому на полотні панорами зображенню загородного ланцюга, який не дозволив кораблям противника увійти у Севастопольську бухту [9]. На оглядовому майданчику Панорами розкривається особливості штурму укріплень Корабельної сторони 6 червня 1855 р., дії французьких і англійських військ щодо захоплення міста; мужність і стійкість захисників укріплень, насамперед – Малахового кургану; у відбитті атак ворога; видно кульмінацію штурму, його підсумки. На полотні панорами відвідувачі зустрічають й деяких героїв першої оборони: хірурга М.І. Пирогова, Дашу Севастопольську (перша з жінок, яка стала надавати допомогу пораненим на полі битви), адмірала П.С. Нахімова – одного з організаторів оборони, матроса П.М. Кошку, на рахунку якого 18 вилазок у стан неприятеля; генерала С.О. Хрульова, що організував контратаку з метою захисту тилу Малахового кургану під час спроби французів його захопити тощо.

Важливу роль також мають логічні переходи, що зв'язують у єдине ціле окремі частини екскурсії. Їх основне завдання – сприяти створенню цілісного сприйняття екскурсійного продукту, при цьому їх змістовне насичення є допоміжним у справі інформування відвідувачів щодо висвітлених у експозиції Панорами подій [7].

Як бачимо, насиченість інформацією екскурсії севастопольською Панорамою доводить є одним із головних чинників, що допомагають відвідувачеві отримати глибоке уявлення щодо подій Кримської війни та ролі в цьому панорамного мистецтва. Розглянувши цю складову екскурсії ми підходимо до основної мети дослідження – формулювання значення екскурсії Панорамою для популяризації цих подій.

Вагомість значення екскурсії Панорамою нам убачається в наступному: музейна експозиція, зокрема, панорама першої оборони Севастополя, надає, перш за все, ілюстративний ряд знайомства з основними подіями в м. Севастополі під час Кримської війни та історії появи Панорами. Найбільш важливим це є під час проведення навчальних екскурсій, оскільки освітня мета в цих екскурсіях виступає на перший план – діти, відтак, більш докладно й більш емоційно можуть уявити собі далекий час, пов'язаний із подіями середини ХІХ ст., можуть усвідомити більш наглядно різницю між часом, коли відбувалися події, відображені в Панорамі, з сучасністю довкола. Без сумніву, що огляд зразків озброєння часу Кримської війни, державних нагород того часу, живописних і графічних творів, сюжетних і видових фото, сучасних війні документів тощо робить для дітей події реальними в уяві. Спеціальні прийоми бесіди, моделювання ігрових ситуацій, використання прийому “запитання-відповідь”, – все це добре допомагає закріплювати викладений матеріал. Що стосується загальних екскурсій, то тут на перший план виступає шлях розуміння зображених подій. Екскурсійна розповідь завжди сформована так, щоб усі використані поняття й факти викладалися чітко, логічно, зрозуміло. (При цьому враховується різниця в підготовленості аудиторії, їх місцеве чи не місцеве походження, особливості національного сприймання подій Кримської війни тощо).

Необхідно вказати на вагомість тематики, яка викладається під час екскурсії Панорамою. Перша оборона Севастополя стала не лише головною подією Кримської кампанії, але й називається сучасними істориками самим кровопролитним воєнним конфліктом ХІХ ст., а сама війна – передвісником світових війн ХХ ст. Відтак, подій, які відбувалися біля стін Севастополя в 1854–1855 роках, має дуже велику значення не тільки для розуміння сутності й наслідків Кримської війни, але й подальшої історії міста і держави; більше того – для осягнення сучасності й майбутнього для сучасних громадян України. Крім того, ознайомлення з панорамою сприяють розвитку знань у від-

відвідувачів також щодо образотворчого мистецтва, формуванню художнього сприйняття та естетичного смаку.

У цілому, основні тези щодо значення екскурсії Панорамою “Оборона Севастополя 1854–1855 рр.” наступні:

– за рахунок охоплення широкого кола відвідувачів (кожен рік Панорама приймає приблизно 200 тис. екскурсантів) під час екскурсії експозиціями музею є можливість донести до значної кількості людей інформацію про події під Севастополем під час Кримської (Східної) війни;

– основна частина інформації сприймається відвідувачами за допомогою огляду панорами, всі складові якої продумані так, щоб за короткий термін екскурсійного спілкування відвідувачі дізналися про основні факти подій згаданої війни, а також про історію створення й діяльність самої Панорами;

– різноманітні прийоми донесення інформації до відвідувачів дозволяють як у експозиційному залі, так і на оглядовому майданчику Панорами здійснити екскурсантами своєрідне занурення в події середини XIX ст. з метою формування (поглиблення) в них уяви про обставини й перебіг війни, співчуття героям війни, розуміння ролі існування Панорами у прославленні подвигу захисників Севастополя.

Джерела та література

1. Архів відділу екскурсійної і методичної роботи Національного музею героїчної оборони і визволення Севастополя (далі – НМГОіВС), од. зб. “Фото складових частин музейної експозиції Панорами “Оборона Севастополя 1854–1855 рр.”
2. Там само, од. зб. “Методические рекомендации к экскурсии “Панорама “Оборона Севастополя 1854–1855 гг.” – памятник народному подвигу”, арк. 1–60.
3. Баранова В.А. Комплексная программа “Музей – подрастающему поколению”. – Севастополь.: МГОиОС: 1998 (Науковий архів НМГОіВС, ф. 2, оп. 2, спр. 1443, арк. 1–56).
4. Музей героической обороны и освобождения Севастополя. Путеводитель / сост. Баранова В.А., Попова И.С. – Севастополь: НМГОиОС. – Симферополь: “Світ”, 2008. – С. 14.
5. З основних рекомендацій щодо проведення екскурсій “Панорамою “Оборона Севастополя 1854–1855 гг.”
6. Текст екскурсії на тему: “Панорама “Оборона Севастополя 1854–1855 гг.” – памятник народному подвигу” розроблений автором цієї публікації, його текст знаходиться в приватному архіві автора (див. арк. 4).
7. Наприклад, цитування вислову герцога Кембриджийського щодо підсумків Альмийського бойовища (“Ще одна така перемога й у Англії не буде армії!”), підкреслює характер цієї битви, але в даному випадку вказує на значення її наслідків для справи організації оборони Севастополя.
7. З бесіди автора цієї публікації з провідним співробітником НМГОіВС Л.В. Барановською.

Нікітіна І.В. Значення екскурсії Панорамою “Оборона Севастополя 1854–1855 років” для популяризації історії Кримської війни 1853–1856 років та панорамного мистецтва

У статті розглянутий вплив прийомів проведення екскурсії у панорамі, її складових, насичення розповіді емоційними тезами тощо на популяризацію подій історії Кримської війни 1853–1856 рр. та панорамного мистецтва загалом. Визначена важливість такого впливу на розповсюдження просвітницьких знань серед відвідувачів об’єктів експонування панорамного мистецтва.

Ключові слова: панорама, екскурсія, Кримська війна, оборона Севастополя

Никитина И.В. Значение экскурсии в Панораме “Оборона Севастополя 1854–1855 гг.” Для популяризации истории Крымской войны 1853–1856 гг. и панорамного искусства

В статье рассмотрено влияние приемов проведения экскурсии, ее составляющих, на-

сыщения рассказа эмоциональными тезисами и пр. на популяризацию событий истории Крымской войны 1853–1856 гг. и панорамного искусства в целом. Установлена важность такого влияния на распространения просветительских знаний по темам объектов панорамного искусства.

Ключовые слова: панорама, экскурсия, Крымская война, оборона Севастополя

Nikitina I.V. Significance excursion in Panorama “The Defense of Sevastopol in 1854–1855” for popularization history of Crimean war 1853–1856 and panorama’s painting

In this article was an inspected the impact method’s of conducting the excursion, its composition elements, saturation account emotional thesis ect. to popularization events of Crimean war 1853–1856 and panorama’s painting. Ascertained importance its impact for disseminate elucidative knowledge’s in themes among visitor of object.

Key word: panorama, excursion, Crimean war, defensive of Sevastopol

УДК 351.852

Федір ПУШКАР
(Шостка)

Життя шкільного музею

В умовах розбудови України як суверенної держави перед школою стоїть складне і відповідальне завдання – виховати високоморальну молодь, патріотів своєї Батьківщини, спадкоємців і продовжувачів прогресивних національних традицій. Патріотизм учнівської молоді має ґрунтуватися на історичних і культурних традиціях народу, героїчного минулого дружинників Київської Русі, українського козацтва, Січових стрільців, борців із німецьким нацизмом. Найбільш суттєвим у патріотичному вихованні молоді є пробудження та плекання духовності на національних, загальнолюдських, фахових засадах. Саме таке завдання покликані виконувати музеї та куточки патріотичного виховання, що існують нині при закладах освіти і які є осередком забезпечення духовної єдності поколінь.

Шкільний історико-краєзнавчий музей Шосткинської спеціалізованої школи I–III ступенів № 1 імені Кожедуба був заснований у 2001 р. Його матеріали (300 музейних одиниць) розміщені на площі 40 м². Окрім експозиційного навантаження, фонди музею широко використовуються в дослідницькій роботі: учнями шкіл міста для написання рефератів, підготовки виступів на уроках з історії рідного краю, учнівських науково-дослідних робіт. Також матеріали музею були використані при створенні “Нарису з історії Шосткинщини” творчою групою вчителів міста у 2004 р.

Фонди музею методично поповнюються новими експонатами, документами й фотографіями, зібраними волонтерськими загонами з числа учнів школи під час проведення конкурсів, походів, екскурсійних поїздок історичними місцями та місцями бойової слави, подарунками ветеранів II Світової війни тощо. Наприклад, у фондах музею зберігаються матеріали, надіслані зі Львова Героєм Радянського Союзу, уродженцем с. Ображіївка Шосткинського району П.С. Бочеком, які розповідають про його бойовий шлях. Варто також відзначити діяльність активісту ради музею, учителя Сергія Івановича Гриви, який організував численні автобусні, велосипедні, пішохідні екскурсії стежками рідного краю: до Путивлю, Глухова, Новгорода-Сіверського, до Спад-

щанського лісу, у Батурин, Чернігів тощо, вишукуючи під час цих екскурсій нову інформацію про Шостенський край і про відомих випускників школи. Багато зробили для створення експозицій Гузь Любов Миколаївна, Кобилякова Антоніна Георгіївна, Андрущенко Інна Анатоліївна.

Зали музею умовно поділяються на 3 експозиції:

1) “Ніхто не забутий, ніщо не забуте” розповідає про події, пов’язані зі Шосткинщиною в роки II Світової війни.

2) “Школа – наш дім, ми господарі в ній” – присвячена вчителям і випускникам школи.

3) “Моя земля – земля моїх батьків” розповідає про історичне минуле та сучасність Шосткинщини, Сумщини загалом.

Учнями-екскурсоводами підготовлений цикл лекцій за експозицією музею, з якими вони виступають на уроках мужності, виховних годинах перед учнями, батьками, вчителями, ветеранами останньої війни. Члени ради музею допомагають у проведенні “діалогу поколінь”, в межах якого проводяться зустрічі, де звучить відверта розмова про те, що таке патріотизм і героїзм у сприйнятті сучасного та колишнього поколінь.

Особливою подією в житті шкільного музею стало святкування 90-річчя І.М. Кожедуба, чиє ім’я носить школа – саме 8 червня 2010 р. школі й було присвоєно ім’я ушлявленого земляка. Активом музею у співпраці з Шосткинським краєзнавчим музеєм була зібрана й презентована нова експозиція – “Іван Кожедуб – людина легенда”, яка стала візитівкою школи.

Звісно, час існування шкільного музею ще зовсім невеликий. Але він живе й розвивається, допомагаючи, насамперед учнівській молоді, осягати історію власної школи, власного краю; доторкнувшись до життєвого шляху відомих вчителів і вихованців школи доторкнутися до величі свого народу.

Джерела та література

1. Матеріали роботи музею Шосткинської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 1 Шосткинської міської ради Сумської області на міський огляд-конкурс “Свята спадщина” – Шостка, 2008. – 40 с.
2. Поточний архів Шосткинської міської ради // Наказ управління освіти виконавчого комітету Шосткинської міської ради № 262 від 10.09.2001 р.

Пушкар Ф.П. Життя шкільного музею

Робота присвячена діяльності музею Шосткинської спеціалізованої школи I–III ступенів № 1 імені Кожедуба

Ключові слова: шкільний музей, екскурсія, поповнення фондів музею

Пушкар Ф.П. Жизнь школьного музея

Работа посвящена деятельности музея Шосткинской специализированной школы I–III ступени № 1 имени Кожедуба

Ключевые слова: школьный музей, экскурсия, пополнение фондов музея

Pushkar F.P. Life of school museum

The work is devoted to the activity of the museum of Shostka Kozhedub specialized school № 1 (I–III degrees)

Key words: school museum, excursion, addition to the museum’s funds

Звід пам'яток історії та культури України – основа складання державного реєстру пам'яток архітектури та містобудування історичних міст

Зміст статті спрямований на обґрунтування і розкриття специфіки об'єктів культурної спадщини, що відносяться до пам'яток архітектури та містобудування і розташовані в історичних містах України, оскільки в структурі томів Зводу пам'яток історії та культури України цей вид пам'яток займає вагоме місце як за значенням, кількістю, так і обсягом викладу.

Невипадково саме книгами про Київ, як найбільш показове історичне місто, відкритий 28-томна серія Зводу пам'яток історії та культури України – своєрідний літопис історичного досвіду попередніх поколінь у галузі пам'яткознавства. Історичні етапи розвитку Києва зафіксовані здебільшого у пам'ятках архітектури та містобудування, які віддзеркалили складні соціально-економічні й етнокультурні процеси, що відбувалися у суспільстві протягом тисячоліть.

Пам'ятки архітектури та містобудування є різновидом нерухомих пам'яток історії та культури. Вони представляють собою матеріальні об'єкти як продукт історичного розвитку людства й віддзеркалюють певні риси та етапи цього розвитку в контексті стилізованої періодизації загальносвітового процесу формування архітектурних стилів [1].

Якщо до пам'яток архітектури належать окремі будинки, споруди, комплекси споруд або ансамблі об'ємно-просторової організації, то пам'ятки містобудування відображають історичні принципи планування й забудови міст, інших населених пунктів; загальну планувальну структуру оточуючого середовища на малих і великих територіальних площинах.

Матеріали про пам'ятки архітектури та містобудування у Зводі вміщуються не тільки в окремих статтях згідно загальних слівників, але й у нарисах про населені пункти, зокрема, обласні та районні центри, а також у вступах до томів Зводу по областях. Старовинні малюнки, реконструктивні пропозиції, світлини, що ілюструють архітектурну спадщину; креслення і плани міст, що представляють історичні етапи формування міської території, тобто, висвітлюють містобудівну спадщину протягом століть, є невід'ємною частиною загальної характеристики історичного міста [2].

Узагалі, підготовка багатотомного “Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР” вже у 1980-х роках піднесла на якісно новий етап проблему вивчення, охорони та використання історико-культурної спадщини. Практика підготовки коротких довідок і нарисів про населені пункти до томів Зводу виявила ряд невирішених у науковому плані питань. Головними з них є визначення єдиних і науково обґрунтованих критеріїв віднесення міст і сіл до пам'яток історії та культури й характеру змісту написання довідок і нарисів про населені пункти [3].

Сучасний процес підготовки томів “Зводу пам'яток історії та культури України” (далі – Звід) триває в усіх областях, м. Севастополі, Автономній Республіці Крим й спрямова-

ний на комплексне дослідження й охорону матеріального довкілля в цілому. Адже Звід – праця багатопрофільна, він охоплює всі нерухомі пам'ятки археології, історії, архітектури та містобудування і монументального мистецтва, дає комплексне уявлення про них. Саме в комплексності представлених матеріалів полягає головна цінність Зводу [4].

Суттєвою особливістю “Зводу пам'яток історії та культури України” є те, що до нього можуть бути внесені не тільки вже визначені пам'ятки за відповідними категоріями національного чи місцевого значення, але й щойновиявлені об'єкти культурної спадщини, які відповідно до п. 2. ст. 14 Закону України “Про охорону культурної спадщини” до вирішення питання внесення їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України підлягають охороні згідно вимог зазначеного Закону як цінні об'єкти культурної спадщини [5], позаяк, вони найперше потребують охорони. На жаль, відомо, що за час формування й випуску перших двох книг тому “Київ” деякі щойно виявлені об'єкти культурної спадщини, вміщені до Зводу, припинили своє існування. Хоча Звід первісно був зорієнтований набрати повноважень офіційного державного документу, в якому вміщені об'єкти культурної спадщини, які або уже перебувають, або повинні перебувати під охороною держави.

За сучасним термінологічним визначенням, історичні міста пов'язані з охороною історико-культурної спадщини, оскільки вони уособлюють цінності, притаманні традиційним міським цивілізаціям, і зберегли впродовж віків неповторне обличчя, традиційну планувальну структуру, відповідне культурне, історичне та архітектурне середовище [6].

І збереженню, і розвитку підлягає історичне середовище в цілому – так зазначалося на республіканській конференції з проблем історико-архітектурних досліджень міст і населених місць України, яка проходила у Києві восени 1990 р. “Кожне місто є історичним” – було заявлено фахівцями з історії архітектури на цій конференції [7]. Одночасно зазначалося, що немає статусу “історичного міста”. Є тільки Список старовинних міст, селищ і сіл Української РСР, проекти планування і забудови яких мають погоджуватися з органами охорони пам'яток історії та культури.

Поняття “історичне місто” вперше з'явилося в ухваленій Міжнародною радою з питань пам'яток і визначних місць (IKOMOS) Вашингтонській Міжнародній хартії про охорону історичних міст (1987 р.) [8]. Вона доповнює Венеціанську Міжнародну хартію з охорони і реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць, прийняту в 1964 р. Новий текст визначає принципи й мету, методи й засоби, необхідні для збереження якостей історичних міст, для сприяння гармонії індивідуального та суспільного життя, для увічнення всіх, бодай навіть скромних цінностей, які складають пам'ять людства. У зазначеній хартії підкреслено, що, наприклад, цінність, яка підлягає охороні, – це історичний характер міста та сукупність матеріальних і духовних складових, які виражають його образ у планувальній структурі. Тобто, фактично пріоритетним виділено *містобудівний аспект* у дослідженні культурної спадщини. Щоправда, про систему охорони культурних цінностей у розділі хартії “Методи і засоби” зазначено, що збереження історичних міст і їх кварталів передбачає постійне утримання окремих споруд у належному стані. А окремі споруди – це є архітектурні об'єкти культурної спадщини, тобто, підкреслено *архітектурний аспект*. Далі там сказано: “Рух транспорту в історичних містах чи кварталах треба суворо регламентувати, майданчики стоянок розміщувати так, щоб не псувати вигляду історичного міста і його навколишнього середовища” [9].

Цікаво навести з цього приводу враження архітектора В.О. Щуко від перебування в 1934 р. у Нью-Йорку: “на вулицях крім автомобілів – нічого. Взагалі це країна автомобілів. Куди не плюнь – автомобіль” [10]. Сьогодні ці слова звучать неначе про Хрещатик або Володимирську – головні магістральні вулиці у Києві. До речі, на розі вул. Володимирської № 33 та Ірининської в 1913–1914 роках за проектом російського архітектора В.О. Щуко побудовано Губернську земську управу в Києві – споруду високої архітектурно-художньої якості, яка є домінантою кварталу і, звичайно, пам’яткою архітектури місцевого значення, позначену у “Зводі пам’яток історії та культури України” [11]. Це яскравий приклад наочного поєднання архітектурного та містобудівного аспектів у висвітленні пам’яток архітектури та містобудування.

У межах новітнього планування територій у містобудівній структурі мережі великих магістралей (за означеною вище хартією) не повинні проникати в історичні міста, а лише покращувати транспортний рух поблизу цих міст й у такий спосіб полегшувати доступ до них. Тобто вже тоді були визначені умови збереження традиційного середовища в історичних містах. Адже з часом ціннісної вартості набувають не тільки окремі архітектурні споруди певного стилю й високої художньої якості, але й зовнішній вигляд середовища міста в цілому, що відтворює особливості розвитку певної території з урахуванням історико-культурних традицій, соціально-політичних змін і своєрідних особливостей ландшафту навколишньої місцевості.

На теренах колишнього Радянського Союзу рух за охорону стародавніх населених місць тісно пов’язаний з розвитком масової індустріальної забудови та її агресивним вторгненням у історичне середовище. Наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років у межах тематики науково-дослідних інститутів України (Київського науково-дослідного і проектного інституту містобудування (далі – КиївНДПІМ) та Київського науково-науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування (далі – НДІТІАМ)) був покладений початок передпроектним і методичним розробкам, спрямованим на збереження цінної спадщини минулого в нерухомих пам’ятках та спадковість у містобудівному розвитку.

У 1968 р. Державний комітет з будівництва (далі – Держбуд) УРСР затвердив список 300 стародавніх міст, селищ і сіл, що мають історико-архітектурну, археологічну, історичну цінність. У 1978 р. прийнятий Закон Української РСР про охорону і використання пам’яток історії та культури, де були виділені як вид пам’ятки містобудування, підкреслено необхідність встановлення меж охоронних зон, зон регулювання забудови та охоронюваного ландшафту. Безпосередньо у Києві Рішенням Київського міськвиконкому № 920 від 16 липня 1979 р. були визначені та затверджені такі межі. Співробітниками НДІТІАМ: В.В. Вечерським, Є.Є. Водзинським, В.О. Ленченком, О.І. Тищенко, Т.О. Трегубовою, Є.В. Тимановичем був розроблений і поділений на категорії перелік населених місць з цінною історико-культурною спадщиною. В цьому переліку виділені 4 категорії цінності населеного пункту, де бралися до уваги ступінь збереженості й комплексності архітектурно-містобудівної та історико-культурної спадщини; історична значущість (роль) населеного пункту; категорія охорони (республіканського (тепер – національного) чи місцевого значення) розміщених на його території пам’яток і їх унікальність; наявність цінних історичних і природних ландшафтів. Означений перелік був складовою масштабної науково-дослідної роботи інституту “Реєстрація, категоризація та паспортизація історичних міст та селищ міського ти-

пу України”. В ній було дане стисле визначення історичного міста як міста з цінною культурною спадщиною, яка відчутно впливає на його розвиток. Тобто містоформуюча роль об’єктів культурної спадщини є визначальною ознакою історичного міста [12].

До першої категорії винятково цінних були віднесені населені місця, де збереглися первинні містобудівні композиції, схеми просторової організації; історичне планування, монументальні споруди як просторові та функціональні доміанти, цінна житлова забудова. Були виявлені 50 населених місць, які мають райони, що відповідають статусу заповідників і заповідних місць. Загалом були запропоновані 39 міст означеної категорії. Серед них особливо виділені 6 населених пунктів: Київ, Львів, Одеса, Луцьк, Харків і Чернігів. Звичайно, Київ в цьому переліку заслужено був указаний першим.

До другої категорії цінності віднесені населені місця, де збереглися основні особливості первинної містобудівної композиції та просторової організації території, характер історичного планування, частина раніш існуючих монументальних споруд громадського призначення, окремі комплекси історичної житлової забудови. 91 населений пункт, віднесений до даної категорії, потребує встановлення в межах історичного центру суворого режиму регулювання, визначення заповідних територій або охоронних зон.

До третьої категорії віднесені 323 населених місця, що мають частково збережену первинну містобудівну композицію з фрагментарним історичним плануванням і забудовою, одноосібні історичні монументальні будівлі.

До четвертої категорії віднесено 930 населених пунктів із поодинокими пам’ятками історії та культури, окремими фрагментами історичного середовища.

За попередніми підрахунками, на території України є близько 1400 населених місць з цінною історико-культурною спадщиною, в т.ч. 657 міст і селищ, 211 поселень, які в минулому мали статус міста або містечка, 743 села з архітектурними, археологічними, парковими та історико-культурними комплексами [13].

На жаль, змістовно й прискіпливо складений фахівцями означений перелік населених місць, де враховувалися здобутки всіх історичних епох, їх соціального, політичного, культурного і територіального розвитку, залишився незатвердженим відповідними державними структурами і не має юридичної сили при вирішенні проблем, пов’язаних зі збереженням історичного середовища й характерного вигляду старовинних населених місць.

Між тим, фахівці в галузі історико-архітектурних досліджень, зосереджені в Києві, Харкові, Одесі, а. також Львівський філіал НДІ “Укрпроектреставрація”, який спеціалізується на дослідженні населених місць в західних регіонах України, розпочали у 1980-х роках роботу з обстеження населених місць з цінною історико-архітектурною спадщиною. Зокрема, як матеріали до Зводу пам’яток історії та культури народів СРСР, у 1986 р. з’явилася книга “Формирование градостроительной культуры юга Украины” в авторській редакції В.І. Тимофійенка, схвалена до друку науково-технічною радою НДІТІАМ [14]. Вона безпосередньо призначена для авторів і редакторів томів Зводу, які готували розділи у вступях про архітектурно-історичний розвиток Луганської, Донецької, Дніпропетровської, Запорізької, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Херсонської областей, АР Крим і м. Севастополя; нариси про міста й статті про пам’ятки містобудування. В означеній роботі характеризуються основні етапи містобудівного освоєння території на півдні України у другій половині XVIII – першій третині XIX ст. Висвітлені особливості структурної організації міських тери-

торій; виявлені типи архітектурно-планувальних систем, композицій громадських центрів. Зроблений порівняльний аналіз із містобудуванням інших регіонів України та Росії. Також у цій книзі розглянуті й графічно представлені найбільш важливі елементи міських композицій – вулиць, площ, кварталів, зелених насаджень; виокремленні характерні риси панорам і силуетів [15].

На той час фахівцями з теорії та історії архітектури й містобудування були досліджені лише трохи більше 5 % від загальної кількості історичних міст, селищ і сіл. Затверджені історико-архітектурні плани та проекти зон охорони тоді мав лише 1 % таких населених місць. Загалом, історико-архітектурні опорні плани розробляються як складова Генерального плану певного населеного пункту. З 1986 р. за рішенням Міністерства культури СРСР вони набули значення необхідних містобудівних документів. Завдяки ґрунтовному науково-дослідному обстеженню в процесі розробки цих опорних планів виявляється *комплексна цінність* території, встановлюються межі охоронних зон регулювання забудови [16].

Існуючі темпи і наявність фахівців історико-архітектурного профілю для забезпечення всіх історичних населених місць необхідною містобудівною документацією не можна було вважати прийнятними, оскільки на цю роботу знадобилося б приблизно 25 років. Для покращення ситуації, що склалася, була надана пропозиція залучення органів охорони пам'яток для складання облікових карток і паспортів історичних міст, селищ і сіл Української РСР, які забезпечили б контролювання стану їх забудови. Ця пропозиція так і залишилася пропозицією, більше того – на початку 1990-х років фінансування державними органами науково-дослідних робіт щодо дослідження архітектурної та містобудівної спадщини взагалі було припинене.

За уточненими даними нині в Україні налічується 1399 міст і селищ та понад 8 тис. сіл із цінною історико-архітектурною спадщиною. Її фонд у цих населених пунктах, за підрахунками фахівців, перевищує 70 тис. об'єктів. Особливо зваженого підходу, звичайно, вимагають сьогодні історичні міста України. Процес їх розвитку, реконструкції, забудови, інвестиційна діяльність в історичних ареалах цих міст повинні ґрунтуватися на засадах збереження й оптимального використання об'єктів нерухомої культурної спадщини, охорони історико-архітектурного середовища [17].

У час становлення Української державності й відродження нації, коли Україна має увійти до спільноти європейських країн, особливої уваги набуває справа цивілізованого, шанобливого ставлення до історичних міст і архітектурної та містобудівної спадщини, осередками якої вони є. Мова йде про охорону та збереження *традиційного характеру середовища* як “чітко локалізованого в структурі міста або селища матеріального простору, який сформований просто неба реально існуючими спорудами, зеленими масивами, малими архітектурними формами тощо. І якщо об'єкт фігурує в якості пам'ятки містобудування, то прагнучи дотримуватись міжнародних стандартів, треба в першу чергу професійно аналізувати саме простір” [18].

Суттєвим зрушенням у плані державного ставлення до історичних міст стала установа конференція Ліги історичних міст України, яка проходила у Києві на початку 1996 р., хоча вона, на жаль, досі не знайшла свого життєвого продовження.

Ідея створення Ліги історичних міст, до складу якої ввійшли 73 міста України, зародилася з ініціативи і за активної участі Київської міської державної адміністрації та Національної академії наук України у травні 1995 р. Як перша недержавна (і перша

подібна взагалі) всеукраїнська організація, вона мала сприяти зміцненню економічних і культурних зв'язків між історичними містами України, співпрацювати зі Всесвітньою Лігою історичних міст. Ліга об'єднала 73 українські міста, яким виповнилося понад 300 років. За період свого існування вони стали берегами цінностей минувшини: археологічних та історичних пам'яток, давнього планування (тобто, містобудівної спадщини), ансамблів, монументальних споруд (архітектурної спадщини), що зберегли своєрідність, неповторність і красу в поєднанні з оточуючим ландшафтом.

Активно заявивши про своє створення, Ліга історичних міст України розгорнула розробку програм збереження історико-культурної спадщини та виявлення й установлення історичних зон міст і поселень України. Пріоритетним і необхідним вона вважала наукове та правове обґрунтування Статусу історичного міста України [19]. Піднесення ролі та значення історичних міст України дає змогу зайняти належне місце нашої країни у загальному контексті Світової історії – було зазначено в Декларації установчої конференції Ліги історичних міст України, вміщеної в газеті “Хрещата долина” [20].

Статус історичного міста досі не встановлений. Але цілком зрозуміло, що історичні міста є найбільші за розмірами самостійні об'єкти культурної спадщини [21]. Вони відрізняються від інших міст високим історико-культурним потенціалом, особливостями характеру забудови, її поділом на стару і нову частини. Наявність саме давньої частини в планувальній структурі є основною, типовою ознакою історичного міста.

Головну ж сутність історичного міста розкриває його категорія цінності як узагальнюючий показник, складений на підставі аналізу всіх містоформуючих чинників, тобто: планувальної організації території, характеру архітектурного обличчя і, звичайно, кількості різних типів і видів пам'яток, сукупність цілісності й цінності котрих таким чином “визнана з археологічної, архітектурної, передісторичної, історичної, естетичної або соціально-культурної точок зору” [22]. Ще в 1976 р. за “Рекомендацією із збереження і сучасної ролі історичних ансамблів” зазначалася необхідність забезпечення комплексності в охороні історико-культурної та, передусім, архітектурно-містобудівної спадщини. Адже “під історичними і традиційними ансамблями розуміються будь-які сукупності будівель, споруд і відкритих просторів. Серед цих досить різноманітних ансамблів, зокрема, можна виділити історичні місця, стародавні міські квартали, села і невеликі селища, а також однорідні монументальні ансамблі, беручи при цьому до уваги, що ці останні, як правило, треба ретельно зберігати в усій цілісності” [23]. Практично, мова йде про нерозривний зв'язок об'єктів культурної спадщини як з архітектурою, так і з містобудуванням.

Як галузь архітектурної діяльності, містобудування спрямоване на створення міських ансамблів, що поєднують споруди з природним оточенням. Масштаб і характер визначають особливості архітектурної творчості в містобудуванні, яка заснована на принципах історичної спадкоємності, що віддзеркалює об'єктивні умови безперервного розвитку населених місць [24].

Зафіксоване в архітектурній формі свідчення певного етапу, напряму, аспекту розвитку містобудування стає пам'яткою. До цих свідчень можуть належати фізичні елементи структури міст і взагалі населених місць. За класифікацією об'єктів культурної спадщини пам'ятками архітектури та містобудування є історичні центри, вулиці, квартали, площі, архітектурні ансамблі, залишки давнього планування та забудови, окремі архітектурні споруди, а також пов'язані з ними твори монументального, декоративного та образотворчого мистецтва.

Вихід у світ перших двох книг тому “Київ” Зводу пам’яток історії та культури України наочно ілюструє образну пріоритетність об’єктів архітектури та містобудування як осереддя культурної спадщини безпосередньо в нерухомих пам’ятках, що з часом набуває відповідної цінності “з антропологічного, археологічного чи художнього поглядів і зберігає свою автентичність” [25].

Об’єкти культурної спадщини, згідно Закону України “Про охорону культурної спадщини” за видами поділяються на археологічні, історичні, монументального мистецтва, архітектури та містобудування, науки і техніки, садово-паркового мистецтва й ландшафтні. Хоча й об’єкти науки і техніки, і садово-паркового мистецтва, і ландшафтні фактично є елементами архітектурної та містобудівної спадщини загалом, тобто визначають традиційний характер середовища. Зазвичай, вони зосереджені в населених місцях або на прилеглий до них території. Вони, звісно, можуть існувати й осібно; найчастіше це стосується пам’яток археології та архітектури. Для України ще характерним в цьому плані є розміщення замків і замських садів, що обов’язково включали особливості рельєфу та мальовничої місцевості, притаманній природному ландшафту.

Загрозою для самобутності історичних міст завжди було втручання нової забудови в історичне середовище. Новітні фінансово потужні замовники часто ігнорують будь-які норми гармонійного поєднання нової забудови з історичним середовищем.

На жаль, ситуація, пов’язана зі станом збереження історико-архітектурного середовища, стала найбільш проблемною у великих історичних містах України: Києві, Одесі, Львові, Харкові, Чернівцях, Сумах, Чернігові...

За умов сучасної урбанізації, яка веде до значного збільшення масштабів і щільності забудови, крім загрози прямого руйнування історичного або традиційного середовища, існує реальна загроза того, що райони новобудов можуть заподіяти шкоди оточенню та характерові історико-архітектурних комплексів, які знаходяться поблизу, або зашкодити загальній панорамі пам’яток і планувальній перспективі.

У наш час існує небезпека того, що зростаюча універсальність методів будівництва й архітектурних форм може призвести до створення одноманітного оточення в усьому світі. Збереження історичного або традиційного середовища в такому разі може стати видатним внеском у справу охорони культурних і соціальних цінностей країни і, таким чином, одночасно сприяти збагаченню світової культурної спадщини в галузі архітектурного та містобудівного мистецтва [26].

Невипадково в Законі України “Про охорону культурної спадщини” виділено спеціальний розділ VI “Захист традиційного характеру середовища та об’єктів культурної спадщини”, який у ст. 32 зобов’язує встановити в історичних населених місцях зони охорони пам’яток, охоронні зони регулювання забудови, зони охоронюваного ландшафту, зони охорони археологічного культурного шару. Межі і режими зон охорони пам’яток визначаються, як зазначалося вище, науково-проектною містобудівною документацією і затверджуються центральними органами виконавчої влади в сфері охорони культурної спадщини [27]. Нещодавно були вперше введені Державні будівельні норми України (ДБН Б.2.2-2-2008) “Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження науково-проектної документації щодо визначення меж та режимів використання зон охорони пам’яток архітектури та містобудування”, чинні з 1 січня 2009 р. Адже зони охорони пам’яток – це науково-проектна документація регулятивно-охоронного характеру, яка розробляється на основі історико-архітектурного опор-

ного плану та історико-архітектурної інвентаризації забудови, з урахуванням інших матеріалів досліджень культурної спадщини населеного місця. Тут треба зазначити, що територія пам'ятки та охорона зона є обов'язковими складовими.

З метою захисту традиційного характеру середовища населених місць вони повинні бути занесені до Списку історичних населених місць України.

Постановою Кабінету Міністрів України № 878 від 26 липня 2001 р. затверджений Список історичних населених місць України (міста і селища міського типу), який налічує 401 населений пункт із цінною історико-культурною спадщиною [28].

Поки що існуючі видання про пам'ятки архітектури та містобудування, зокрема, чотиритомник "Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР" (1983–1986 роки) включає тільки пам'ятки місцевого та національного значення [29]. Так само зроблений і Довідник Державного реєстру національного культурного надбання "Пам'ятки архітектури та містобудування України" (подарункове видання 2000 р.). Щоправда, в останньому вже присутні загальні відомості про архітектурно-містобудівну спадщину кожної області та міст Києва і Севастополя. Так, наприклад, про Київ сказано, що найбільш цінними в ньому є пам'ятки епохи Київської Русі, доби Гетьманщини (Українське Відродження та Українське бароко), класицизму й історизму. Архітектурна спадщина радянського періоду визначається лише найбільш престижними урядовими будівлями.

У Києві на державному обліку налічується 675 пам'яток, із яких 390 – загальнодержавного (тобто, національного) значення. Два комплекси – собор Св. Софії з прилеглими монастирськими будівлями та Києво-Печерська лавра занесені ЮНЕСКО до Списку всесвітньої спадщини. За матеріалами Зводу щодо Києва вже зараз відомо понад 1 тис. щойновиявлених архітектурних і містобудівних об'єктів культурної спадщини, які після відповідних досліджень мають бути взятими на державний облік як пам'ятки архітектури та містобудування.

На базі комплексів історико-архітектурної спадщини у місті створено 4 заповідники і 2 музеї (Національний заповідник "Софія Київська", Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Державний історико-архітектурний заповідник "Стародавній Київ", Державний історико-меморіальний заповідник "Лук'янівське кладовище", Національний історико-архітектурний музей "Київська фортеця" і Музей народної архітектури та побуту України). Загалом, архітектурна й містобудівна спадщина столиці нашої держави – Києва охоплює широкий хронологічний діапазон пам'яток XI–XX ст. [30].

Фактично "Звід пам'яток історії та культури України" виступає як своєрідна розширена наочна комплексна програма на виконання Закону України "Про охорону культурної спадщини". В даному разі саме відсутність державного фінансування видань Зводу є основною складовою проблем виявлення, збереження й охорони архітектурної та містобудівної спадщини історичного міста.

З огляду на вище зазначене стає зрозумілим, що якраз Звід має стати важливим містобудівним документом, який наочно представлятиме комплексну цінність історичних ареалів населених місць, історичних міст безпосередньо через нерухомі об'єкти культурної спадщини і, зокрема, територіального просторового формування, що є ознакою *містобудівної діяльності* й окремого об'єму чи комплексу, що демонструє *архітектурну діяльність*. Вони разом є системами перетворення та споживання матеріально-просторового середовища життєдіяльності суспільства, які забезпечують умови розширеного соціального відтворення фізичного й духовного вдосконалення людини [31].

Таким чином, “Звід пам’яток історії та культури України” є поки єдиним визначальним прикладом формування змістовного переліку об’єктів культурної спадщини на теренах держави, де в характеристиці названих об’єктів обов’язково підкреслюється їх роль у містобудівній і ландшафтній композиції та подаються відомості про їх історичну цінність. Звід має дієво сприяти охороні та збереженню не тільки пам’яток національного і місцевого значення, але й щойновиявлених об’єктів культурної спадщини, представлених у зведених словниках у процесі підготовки Зводу відповідно до прийнятої структури. Архітектурно-об’ємна характеристика у внесених до Зводу статтях про ці об’єкти культурної спадщини супроводжується значним ілюстративним матеріалом, що визначає їх візуальну значимість.

Історія в пам’ятках архітектури та містобудування має не лише важливе духовне, але й велике соціальне значення, оскільки розкриває найбільш складні, здавалося б, некеровані процеси формування життєвого середовища, яке, у свою чергу, є продуктом складної взаємодії багатьох соціально-економічних, політичних і природних чинників [32].

Архітектурна та містобудівна спадщина є важливою складовою частиною культурно-історичного надбання України, своєрідною візитівкою кожного історичного міста. Пам’ятки архітектури та містобудування – це матеріалізована пам’ять кожного народу. Вони повсякденно оточують людину й у комплексі з природним ландшафтом формують духовну культуру нації. Така матеріальна структура крізь віки несе інформацію про соціально обумовлену поведінку людей та їх уявлення про навколишній світ, а також про історичні події, які відбувалися в минулому та відбуваються нині. Ця інформація пов’язує різні покоління, різні епохи, вона складає важливу частину колективної пам’яті етносу й має бути зафіксована на сторінках багатотомного енциклопедичного видання, яким є “Звід пам’яток історії та культури України”.

Архітектура створює антропогенне середовище, яке потім фіксує, описує історія в нерухомих пам’ятках – об’єктах культурної спадщини. Цінна й непересічна культурна й історична спадщина, що зосереджена в пам’ятках архітектури та містобудування стародавніх історичних міст України, є виявом високої духовності та самобутності нашого народу, свідченням його багатовікової історії; вона конче потребує належної уваги та шанобливого ставлення з боку державних органів для фінансового забезпечення її обстеження, збереження й охорони.

Доречним і вельми актуальним є вислів третього Президента України про те, що “ми хочемо показати світові нову Україну із величезним культурним спадком та туристичним потенціалом”. Показати ж можна тільки те, що можна побачити – це, насамперед, нерухомі об’єкти архітектурної та містобудівної спадщини, зафіксовані в “Зводі пам’яток історії та культури України”. Тим більше, що Указом Президента України “Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання “Звід пам’яток історії та культури України” № 1328/2000 від 11 грудня 2000 р. постановлено: “Кабінету Міністрів України забезпечити підготовку і випуск до 2010 року багатотомного енциклопедичного видання “Звід пам’яток історії та культури України” за участю Національної академії наук України (де головним визначений Інститут історії України НАН України – *авт.*), Міністерства культури і мистецтв України, Міністерства освіти і науки України, Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України (тепер – Міністерство регіонального розвитку та будівництва України – *авт.*), Державного комітету архівів України”. Щоправда, віз і нині там...

Джерела та література

1. *Асеев Ю.С.* Стили в архитектуре Украины. – К.: Будівельник, 1979. – 238 с.
2. Звід пам'яток історії та культури України. Київ. – Кн. I. – Ч. I. А–Л. – К., 1999. – 280 с.
3. *Горбик В.О., Кот С.І.* До питання про висвітлення історичних міст і сіл у “Зводі пам'яток історії та культури” // Дослідження історії малих та середніх міст України в контексті дальшого розвитку історичного краєзнавства. – Чернігів, 1990. – С. 53–62.
4. *Горбик В.* Багатотомний “Звід пам'яток історії та культури України” – наукова база складання Державного реєстру нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. Наук. вид. – К., 2007. – С. 98.
5. Закон України “Про охорону культурної спадщини”. Офіційне видання. Парламентське видавництво за станом на 15 березня 2005 року. – К., 2005. – 38 с.
6. *Верменич Я.В.* Історичне місто // Енциклопедія історії України. – Т. 3. Е–Й. – К., 2005. – С. 573–574.
7. *Кондель-Перминова Н.Н., Панчишин Л.З., Ковальчук А.* Историческая память городов // Строительство и архитектура. – 1990. – № 10. – С. 2–4.
8. Охорона культурної спадщини. Збірник міжнародних документів. – К., 2002. – С. 75–77.
9. Там само.
10. Мастера советской архитектуры об архитектуре. – М., 1975. – С. 267.
11. Звід пам'яток історії та культури України. Київ... – С. 272–273.
12. Звіт про науково-дослідну роботу: “Реєстрація, категоризація та паспортизація історичних міст та селищ міського типу України” (Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури та містобудування, методичний архів, ф. № 1910).
13. *Трегубова Т.А., Водзинский Е.Е.* Изучение и учет исторических населенных мест Украины // Строительство и архитектура. – 1990. – № 10. – С. 8–9.
14. *Тимофеев В.И.* Формирование градостроительной культуры юга Украины: Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР. – К., 1986. – 284 с.
15. Там само.
16. *Бондаренко Р.І.* Берегти надбання століть // Урядовий кур'єр – 2002. – 29 березня (№ 60). У цьому матеріалі міститься повідомлення про важливість розробки історико-архітектурного та історико-містобудівного опорних планів до Генерального плану Києва.
17. *Вечерський В.* Актуальні проблеми нормативного й організаційного забезпечення збереження архітектурної та містобудівної спадщини України // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. Зб.наук. праць з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології. – Вип. I. – К., 2004. – С. 47–64.
18. *Тимофієнко В.* Висвітлення містобудівної спадщини у Зводі пам'яток та забудова Пушкінської вулиці в Одесі // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. Зб.наук.праць з мистецтвознавства, архітектурознавства та культурології. Випуск другий. – К., 2005. – С. 271–294.
19. *Тронько П.Т.* Який статус історичного міста? // Хрещата долина. – 1996. – 6 січня.
20. Там само.
21. Закон України “Про охорону культурної спадщини”...
22. Рекомендація із збереження і сучасної ролі історичних ансамблів (1976 р.) // Охорона культурної спадщини. Збірник міжнародних документів. – К., 2002. – С. 43.
23. Там само.
24. *Дьомін М.М.* Містобудування // Архітектура. Короткий словник-довідник. За заг. ред. А.П. Мардера. – К., 1995. – С. 77.
25. Закон України “Про охорону культурної спадщини”...
26. Рекомендація із збереження і сучасної ролі... – С. 44.
27. Закон України «Про охорону культурної спадщини»... – Ст. 32, п. 1–2.
28. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. № 878 “Про затвердження Списку історичних населених місць України” // Урядовий кур'єр. – 2001. – 9 серпня (№ 142); Список історичних населених місць України (міста і селища міського типу) [Електронний ресурс] // Українська спадщина: [веб-сайт]. – 18.04.2009. – Режим доступу: <http://www.heritage.com.ua/reestry/index.php?id=77>. – Назва з екрану (18.04.2009).

29. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Ил. справ.-каталог. В 4-х томах. – К., 1983–1986.
30. Пам'ятки архітектури та містобудування України. Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. За ред. А.П. Мардера та В.В. Вечерського. – К., 2000. – С. 4.
31. Євреїнов Ю. Архітектурна діяльність // Архітектура. Короткий словник-довідник. За заг. ред. А.П.Мардера. – К., 1995. – С. 30.
32. Дьомін М.М. Вступне слово // Сіткарьова О.В. Архітектура Києво-Печерської лаври кінця XVIII–XX століття. – К., 2001. – С. 5.

***Бондаренко Р.І.* Звід пам'яток історії та культури України – основа складання державного реєстру пам'яток архітектури та містобудування історичних міст**

Стаття присвячена розкриттю проблем, пов'язаних зі специфікою виявлення та висвітлення у Зводі пам'яток історії та культури України об'єктів архітектурної та містобудівної спадщини історичних міст. Як окремі об'єкти культурної спадщини пам'ятки архітектури та містобудування в історичних містах знаходяться у нерозривному зв'язку між собою, мають висвітлюватися в комплексі з історико-культурною спадщиною в цілому й потребують відповідного забезпечення комплексності їх охорони.

Ключові слова: пам'ятки архітектури та містобудування, реєстр пам'яток, історичні міста

***Бондаренко Р.И.* Свод памятников истории и культуры Украины – основа составления государственного реестра памятников архитектуры и градостроения исторических городов**

Статья посвящена раскрытию проблем, связанных со спецификой выявления и освещения в Своде достопримечательностей истории и культуры Украины объектов архитектурного и градостроительного наследства исторических городов. Как отдельные объекты культурного наследия достопримечательности архитектуры и градостроения в исторических городах находятся в неразрывной связи между собой, должны освещать в комплексе с историко-культурным наследием в целом и нуждаются в соответствующем обеспечении комплексности их охраны.

Ключевые слова: достопримечательности архитектуры и градостроения, реестр достопримечательностей, исторические города

***Bondarenko R.I.* Register of historical and cultural monuments of Ukraine is basis of drafting of state register of architectural and town-planning monuments of historical cities**

The article is devoted opening of problems, related to the specific of exposure and illumination in Register of historical and cultural monuments of Ukraine as objects of architectural and town-planning inheritance of historical cities. As separate objects of cultural legacy of architectural and town-planning monuments in historical cities are in indissoluble connection between itself, must light up in a complex with historical and cultural legacy on the whole and need the proper providing of complexity of their guard.

Key words: architectural and town-planning monuments, register of monuments, historical cities





ДОСЛІДЖЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ Й ЕТНОЛОГІЇ ПІВНІЧНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ ТА ВІДОБРАЖЕННЯ ЙОГО РЕЗУЛЬТАТІВ У МУЗЕЙНИХ КОЛЕКЦІЯХ

УДК 94(477)“1932/1936”

Микола Горох
(Чернігів)

“Торгсин” та його представлення в музейних експозиціях

Музей – це культурно-освітній та науково-дослідний заклад, що збирає, вивчає, експонує та зберігає пам’ятки матеріальної й духовної культури, природничонаукові колекції [1]. Саме таке визначення ми віднаходимо у “Великому тлумачному словнику сучасної української мови”. Відвідувач музею має унікальну можливість перенестися на кілька століть назад, поглибити свої знання про життя предків, оглянути старовинні речі, відчувати злети та падіння, які переживали окремі особистості й цілі народи в певний період історії.

Кожен музей намагається привабити до себе відвідувачів чимось особливим, неординарним, неповторним. Пошук речей, що будуть виокремлювати даний музей із когорти інших, продовжується щодня. Перед музейними працівниками стоїть непросте завдання – привернути увагу сучасної людини до музеїв. І якщо експозиції, що присвячені археології, етнографії, періодам Київської Русі чи козащини, продовжують користуватися більш-менш стабільною увагою з боку пересічного відвідувача, то цікавість до подій ХХ ст. (зокрема доби існування Радянського Союзу) суттєво знизилася. Досить часто можна почути, що “ми це все знаємо, бачили”. Працівники музею повинні віднайти нові шляхи висвітлення даного періоду, показати його в несподіваному ракурсі, висвітлити невідомі сторінки життя, що вразять людину.

Останніми роками даний період поповнився великою кількістю невідомих раніше сторінок. Особливо це стосується історії 1930–х років. Експозиції поповнилися новими темами: Голодомор 1932–1933 років, Великий терор тощо. Проте, далеко не всі сторінки життя віднайшли своє відображення як у музейних експозиціях (нерідко – й у музейних фондах загалом).

Однією з таких сторінок є історія “Торгсину”. Крамниці даної організації функціонували в більшості районних центрів Чернігівської області, а пам’ять про них ще продовжує жити в розповідях людей, що пережили страшні роки Голодомору.

Історіографія “Торгсину” на сьогодні є досить скромною. Вона складається з однієї монографії та кількох десятків статей. Основними дослідниками історії “Торгсину” є О. Осокіна [2], В. Марочко [3] та І. Павлова [4]. Фактично недослідженою залишається регіональна історія цієї торгової мережі.

Фрагментарні відомості про створення та діяльність Чернігівської обласної контори подибуємо в працях Т. Демченко [5] та С. Сергєєвої [6].

Дана стаття має на меті обґрунтувати необхідність представлення “Торгсину” в музейних експозиціях. Досягнення поставленої мети можливе лише після вирішення ряду завдань, а саме: висвітлення основних етапів становлення та діяльності об’єднання, поширення його на території Чернігівської області, а також визначення основних тематик, для висвітлення яких можна залучити експонати, що безпосередньо пов’язані з функціонуванням організації.

Об’єктом дослідження є Чернігівська обласна контора “Торгсин”, а предметом – способи та форми представлення об’єднання в музейних експозиціях.

Територіальні межі дослідження визначаються кордонами Чернігівської області на момент її створення в жовтні 1932 р. [7], а хронологічні – часом існування Чернігівської обласної контори (1932–1936).

“Спеціальна контора для торгівлі з іноземцями на території СРСР”* була створена 18 липня 1930 р. постановою Народного комісаріату торгівлі СРСР. На момент появи “Торгсин” був невеликим відділом у системі столичної торгівлі, що підпорядковувався Московському міському управлінню торгівлі – Мосторгу. Перед новоствореною організацією ставилося важливе завдання: не допустити, щоб іноземці, які відвідують СРСР, вивозили валюту назад. “Торгсин” мав стати тим об’єднанням, яке сконцентрує в собі всі торгові операції з іноземцями на території величезної держави. Першочергово він почав з’являтися в найбільших містах держави та портах. Серед основних його завдань було постачання іноземних суден і радянських кораблів закордонного плавання. Першими відвідувачами “Торгсину” були іноземні туристи та транзитні пасажери-іноземці [8]. В січні 1931 р. “Торгсин” реорганізували в окреме об’єднання, яке на Україні мало свої філії. Наступним кроком стало допущення радянських громадян (з 14 червня 1931 р.) до крамниць об’єднання, де вони могли купувати товари за золоті монети старого карбування [9]. В Україні функціонувала Всеукраїнська контора “Торгсин”, що була філією вище згаданого всесоюзного об’єднання. З 1 квітня 1932 р. почали утворюватися області, а разом із ними почали з’являтися й обласні контори “Торгсину” [10]. Поступово сформувалася більш-менш струнка організаційна



* Це повна офіційна назва. Але більш уживаною була “урізана” назва “Торгівля з іноземцями” – звідси й широко користована в побуті скорочена назва “Торгсин” (від російського “Торговля с иностранцами”), яка й увійшла в історіографію.

структура, яка мала наступний вигляд: всесоюзне об'єднання – всеукраїнська контора – обласна контора – регіональні філії (міжрайонні бази, відділення й окремі крамниці).

Завдання, що ставилися перед об'єднанням, мали велике економічне та політичне значення. “Торгсин” мав мобілізувати іноземну валюту, що надходила до СРСР з-за кордону, особливу валюту, що осідала всередині країни. Експерти Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції обґрунтовували необхідність роботи організації наступним чином: “В період реконструкції нашого народного господарства, коли ми ще вимушені будемо завозити з-за кордону різне обладнання, мобілізація всередині країни ефективної валюти відіграє колосальну роль, одночасно з цим, вилучення побутового золота, яке після революції втратило своє побутове значення і як предмету прикрас (обручки, сережки, браслети, хрести) в руках утримувачів – вони не мають споживчої вартості, але золото свою цінність зберегло, тому його слід зібрати за допомогою системи “Торгсину” та направити на службу інтересам пролетарської країни” [11].

Розпорядженням №165 по Всеукраїнській конторі “Торгсин” від 21 листопада 1932 р. в Чернігівській області організовувалося представництво з дислокацією в м. Чернігові [12]. З 1 січня 1933 р. Чернігівська обласна контора вже мала всі необхідні умови для ефективної роботи [13].



Фрагмент вітрини Глухівського міського краєзнавчого музею. Праворуч – коробка з-під халви зі знаком “Торгсин” на кришці

На початку 1933 р. торгова мережа обласної контори “Торгсин” складалася з 4 універмагів: в Чернігові, Ніжині, Конотопі (перейшли від Київської облконтори “Торгсину”) та в Ромнах (від Харківської облконтори) [14]. Водночас постало питання про розширення мережі ще на 5 крамниць. Вони повинні були з'явитися в Прилуках, Глухові, Сновську (нині Щорс), Семенівці, а також ще одна крамниця в Чернігові [15]. Найбільшої своєї чисельності Чернігівська обласна мережа “Торгсину” досягла в серпні 1933 р. (21 торгова точка) [16].

Проіснувало об'єднання до лютого 1936 р., коли (згідно з наказом Народного комісаріату зовнішньої торгівлі СРСР від 20 січня 1936 р. (що ґрунтувався на рішенні Ради Народних Комісарів СРСР від 14 листопада 1935 р.) його було ліквідовано. Саме тоді була поставлена своєрідна крапка в існуванні унікальної державної золотозаготівельної організації. Народний комісар зовнішньої торгівлі СРСР А. Розенгольц наголошував на тому, що “Торгсин” відіграв велику роль у становленні “соціалістичної промисловості з освоєння цілого ряду нових видів товарів широкого вжитку” та “впровадження культурних прийом-

мів та методів радянської торгівлі в справі виховання значної кількості кваліфікованих кадрів торгових працівників” [17]. Крім того, цей урядовець зазначив, що за цей час було мобілізовано для держави валютних цінностей на суму 287 млн. крб., що “без сумніву стало суттєвим вкладом в справу індустріалізації Радянського Союзу” [18].

Більшість архівних матеріалів, пов’язаних із діяльністю “Торгсину”, залишалися донедавна засекреченими. Здебільшого документи даної організації йшли під грифом “таємно” чи “цілком таємно”. Й до сьогодні майже два десятки справ Всеукраїнської контори Всесоюзного об’єднання з торгівлі з іноземцями “Торгсин” за 1932–1935 роки (ф. 4051), що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, залишаються недоступними для дослідників.

Незважаючи на те, що з часу існування “Торгсину” пройшло більше семидесяти років, у музейних працівників і колекціонерів все ж таки є можливість віднайти речі, які безпосередньо пов’язані з історією об’єднання.

Унікальні експонати з історії Чернігівської обласної контори “Торгсин” зберігаються в Глухівському міському краєзнавчому музеї та Путивльському краєзнавчому музеї. Так, у Глухові зберігається коробка з-під халви, на кришці якої ми можемо побачити символ організації. Керівництво досить прискіпливо ставилося до зображення емблеми “Торгсин”. Так, усі обласні контори отримали 15 березня 1933 р. повідомлення, в якому зазначалося, що більшість філій продовжують друкувати об’яви та випускати рекламу без торгової марки “Торгсин” чи подають її в перекрученому вигляді. Наголошувалося: “Торгова марка Торгсин встановлена не для прикраси, а для того, щоб навіть неписьменний зміг знайти наші крамниці, рекламу та об’яву. У всіх об’явах торгова марка повинна друкуватися двома кольорами: чорною та білою при чому трикутник повинен бути даний чорною фарбою, а велика літера “Т” – чорною фарбою з просвітом” [19].

У Путивльському краєзнавчому музеї зберігається світлина із зображенням місцевої крамниці “Торгсин”. Датувати її можна 1933–1934 роками – часом коли функціонувала філія у Путивлі. На ній можна роздивитися не лише працівників торгової точки та внутрішній її вигляд, але й товари, що реалізовувалися об’єднанням, інвентар, який використовувався. Цілком можливо, що подібні раритети зберігаються і в інших музеях або в приватних колекціях. У домашніх фотоальбомах звичайних людей можуть зберігатися зображення їхніх родичів, які в 1932–1936 роках були працівниками “Торгсину”.

Особливу цікавість організація має викликати у боністів [20], адже “Торгсин” мав власну форму “грошей”. За час існування об’єднання останні зазнавали кількарізкових змін. Спочатку були бони або товарні ордери “Торгсину” (або як їх скорочено писали за аббревіатурою – ТОТ), що являли собою своєрідний заміник грошей [21]. Їхня номінальна вартість коливалася від 1 коп. до 25 крб. (загалом було 11 номіналів). Типографське оформлення ордерів було єдиним на всій території СРСР. Кожен ТОТ обов’язково містив печатку з назвою міста, в якому власник мав право його використати [22]. Протягом 1932 р. було здійснено 2 випуска товарних ордерів “Торгсин”. Перший випуск був надрукований Держбанком на папері з водяними знаками. Наприкінці 1932 р. ці ТОТ’и були замінені на товарні ордери другого випуску, що друкувалися на папері без водяних знаків [23]. На обох випусках знаходилися факсимільні підписи голови правління та одного члена правління об’єднання “Торгсин”. На звороті кожного ТОТ’у можна було прочитати правила його використання. Так, у разі повернення покупцями невикористаних ордерів Торгсин розраховувався виключно радянською валютою, тобто повернути цінності чи іноземну валюту було неможливо.

Крім того, заяв про втрату товарних ордерів не приймали, а за спекулятивний пере- продаж винних повинні були карати за усією суворістю закону [24].

З метою покращення товарно-грошового обігу в системі з липня 1933 р. вводилися товарні книжки нового зразка. Головною відмінністю книжок стала наявність окре- мих купюрних талонів певної вартості. Під час оплати дані талони вирізалися на не- обхідну суму. Передбачалася наявність двох типів книжок: одноденної (на пред'явника) та іменної. Дані книжки можна було отоварювати в будь-якій крамниці міста без закріплення за крамницею, яка її видала [25].

Одержувачі переказів на суму переказу могли одержати спеціальну розрахункову книжку. Вона була схожою на книжку ощадкаси і складалася з титульного та розра- хункових талонів. З метою контролю за отоварюванням чеків книжок у момент її ви- дачі власник на першому титульному талоні (особовому рахунку) залишав зразок вла- сного підпису для подальшого порівняння. Якщо власник такої книжки був непись- менний, то про це ставилася відповідна помітка [26].

“Торгсин” у першу чергу цікавило золото. Але мережа цієї торгової організації з не меншою спритністю і задоволенням “мобілізувала” в населення срібло, іноземну валюту, пізніше – дорогоцінне каміння. Золото приймали в усіх його проявах: брухт, ювелірні, художні та побутові вироби; монети, злитки, золотий пісок (шліхт), саморо- дки. Натомість категорично заборонялося приймати золоте церковне начиння, оскіль- ки майно церкви було націоналізоване. Церковні предмети (згідно з положенням про припинення прийому золотих і срібних предметів церковного начиння) в приватному володінні вважалися вкраденими у держави й підлягали негайній конфіскації [27].

Оцінювача здебільшого турбувала лише правильність визначення ваги виробу та проби металу, а художня цінність предмету було питанням другорядним. Вражає тех- ніка прийому цінностей. Інструкція з випробування якості золота, яке скуповується, та розрахунку за нього зазначала, що за зовнішнім виглядом (на око) виявити підроб- ку майже неможливо. Пропонувалося на виробі зробити надріз напилком чи голкою та капнути туди азотної кислоти для перевірки. Якщо об'єкт був повним всередині, в ньому робили великий надріз або просто розламували [28]. Нікого не цікавило ні ювелірна, ні художня вартість предмету побуту. До всього додавалася нестача реак- тивів і низька кваліфікація приймальників.

Зокрема, в музейній експозиції можна показати історію “життя” ювелірного виробу від його виготовлення до втрати в приймальних пунктах об'єднання. Останній може бути представлений за допомогою спеціальних меблів і інструментів. Головним атри- бутом даного закладу був стіл із бортиками та склом із боку клієнта, в якому були шухляди з отворами для відповідних проб золота та срібла. Поверхня столу накрива- лася склом, лінолеумом або металевим листом, щоб “не втратити жодної пилин- ки” [29]. Поряд знаходилися спеціальні технічні ваги для зважування золотих або срі- бних виробів, а також комплект ваг і дрібних важків; набір реактивів у пляшечках для визначення проби металу [30]. Серед інструментів, що використовувалися приймаль- ником, головне місце відводилося плоскогобцям, кусачкам, шаберу, напилку, магніту, годинниковій викрутці, ножицям по металу, ковадлу та молотку [31]. Ось такими ін- струментами на очах у здавача робітник Держбанку встановлював достовірність на- даного дорогоцінного металу, а потім визначав його пробу.

Таким чином, поповнення музейної колекції предметами, що пов'язані з історією “Торгсину”, сприятиме більш повному висвітленню подій 1930-х років загалом і Го-

лодомору 1932–1933 років зокрема. Крім того, гадаємо, товарні ордери “Торгсину” прикрасять колекцію паперових грошей і бонів будь-якого музею. Створення інтер’єру приймального пункту чи крамниці допоможе унаочнити й більш глибоко зрозуміти сутність і основні напрямки торгової політики радянської держави передвоєнного десятиріччя, а також побут людей того часу.

Джерела та література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь, 2005. – С. 694.
2. *Осокина Е.А.* За зеркальной дверью Торгсина // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 86–104.; *Вона ж:* За фасадом “сталинского изобилия”: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941. – М., 2008. – 351 с.; *Вона ж:* Золото для индустриализации: “Торгсин”. – М., 2009. – 592 с.
3. *Марочко В.І.* “Торгсин”: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933) // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 90–103.; *Він же:* Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду Голодомору 1932–1933 років // Український історик: Журнал українського історичного товариства. – 2008. – № 3–4. – С. 194–209.; *Він же:* Чорні дошки України: геноцид по-сталінськи // Пам’ять століть. – 2008. – № 5–6. – С. 192–210.; *Він же:* Торгсини Києва в роки Голодомору // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 15. – Ч. 2. – К., 2009. – С. 63–77.
4. *Павлова І.В.* Торгсини в Западно-Сибирском крае // Экономика и организация. – 2003. – № 3. – С. 162–169.
5. *Демченко Т.П.* Колективізація та Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині. – Чернігів, 2007. – 70 с.
6. *Сергєєва С.* Голодні 1932–1933 роки у Чернігові // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 11. – Чернігів, 2009. – С. 59–68.
7. Социалистическое строительство на Черниговщине 1921–1941 гг. – К., 1983. – С. 136.
8. *Осокина Е.А.* Золото для индустриализации... – С. 19–20.
9. *Осокина Е.А.* Золотая лихорадка по-советски... – С. 111.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф.4051, оп.1, спр.168, арк.3.
11. Там само, ф.539, оп.17, спр.365, арк.5.
12. Там само, ф.4051, оп.1, спр.167, арк.27.
13. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф.Р-323, оп.1, спр.411, арк.48.
14. Там само, ф.Р-1369, оп.1, спр.55, арк.5.
15. ЦДАВО України, ф.4051, оп.1, спр.24, арк.193 – 194.
16. *Горох М.* Становлення торгової мережі Торгсину на Чернігівщині (1932–1936 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 15. – Ч. 2. – К., 2009. – С. 92.
17. ДАЧО, ф.Р-2063, оп.1, спр.776, арк.23.
18. Там само, арк.23.
19. Там само, ф.Р-5599, оп.1, спр.20, арк.3.
20. Боністика – допоміжна історична дисципліна, що вивчає паперові грошові знаки й бони як історичні документи (див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь, 2005. – С. 92).
21. *Осокина Е.А.* Золото для индустриализации... – С. 90.
22. *Денисов А.Е.* Бумажные денежные знаки РСФСР, СССР и России 1918–2005 годов. Часть 3. Ведомственные, военные и специальные выпуски денежных знаков СССР 1924–1991 годов. – М., 2007. – С.51.
23. Там само. – С.52–53.
24. *Марочко В., Мовчан О.* Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка. – К., 2008. – 294 с.
25. ЦДАВО України, ф.4051, оп.1, спр.6, арк.25.
26. Там само, спр.135, арк.59.
27. *Осокина Е.А.* Золото для индустриализации... – С. 383.
28. ЦДАВО України, ф.4051, оп.1, спр.49, арк.17.
29. *Осокина Е.А.* Золотая лихорадка по-советски... – С. 113.
30. ДАЧО, ф.Р-5599, оп.1, спр.94, арк.27.
31. *Осокина Е.А.* Золотая лихорадка по-советски... – С. 112; ДАЧО, ф.Р-5599, оп.1, спр.94, арк.27.

Горех М.В. “Торгсин” та його представлення в музейних експозиціях

У статті автор розглядає основні етапи становлення “Торгсину” в Чернігівській області, а також обґрунтовує необхідність висвітлення його діяльності в музейній експозиції.

Ключові слова: Чернігівська обласна контора “Торгсин”, товарний ордер “Торгсин”, техніка прийому цінностей, музейна експозиція.

Горех Н.В. “Торгсин” и его представление в музейных экспозициях

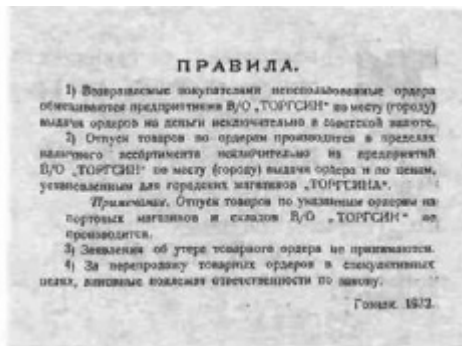
В статье автор рассматривает основные этапы становления Торгсина в Черниговской области, а также обосновывает необходимость освещения его деятельности в музейной экспозиции.

Ключевые слова: Черниговская областная контора “Торгсин”, товарный ордер “Торгсин”, техника приемы ценностей, музейная экспозиция.

Gorokh M.V. “Torgsin” and its representation in museum displays

The author examines in the article the basic stages of becoming of “Torgsin” in the Chernigov area. Also he grounds the necessity of representation of its activity in museum display.

Key words: Chernihiv regional office of “Torgsin”, commodity warrant ‘Torgsin’, technique of reception of values, museum display.



Сюжетные изразцы периода позднего барокко (по материалам Центральной Украины)

Среди археологических материалов XVII – начала XVIII вв., добытых благодаря масштабным раскопкам в таких значительных исторических и культурных местах Центральной Украины как Черкассы, Чигирин, Суботов, Умань и др., присутствует немало образцов изразцового искусства. Особого внимания заслуживают изразцы с сюжетными композициями. И это не удивительно, ведь запечатленные на них изображения являются одним из интереснейших образцов прикладного искусства эпохи позднего средневековья и раннемодерного времени. Они отображают духовный мир древнего населения и служат драгоценным пособием для изучения его быта, обычаев, художественных вкусов, знакомят с его верованиями и мировоззрением. Ведь помимо чисто утилитарной функции – равномерное распределение тепла в помещении – изразцовая печь, как архитектурно-декоративная деталь, призвана была украшать скромный интерьер дома. Изображения же на них, как правило, диктовались модой и вкусами владельцев, т.е. были продуктом массовой культуры того времени. Кроме того, хозяева изразцовых печей посредством изображений на них старались подчеркнуть свой статус в обществе, выделиться среди других.

На территории Центральной Украины изразцовые печи появились не ранее XVI в., а со следующего столетия стали незаменимой деталью внутреннего убранства жилищ широких слоёв населения. В это время регион входил в состав Великого княжества Литовского, позже – Королевства Польского (Речи Посполитой) и являлся его восточной окраиной, граничившей на северо-востоке с Московским царством, а на юге – с Крымским ханством, находившимся в вассальной зависимости от Османской империи. Технология изготовления печных изразцов была заимствована из Центральной Европы (территории современных Германии, Австрии, Чехии, Польши). Вместе с распространением культур Ренессанса и раннего барокко украинские мастера перенимали и основные мотивы художественно-декоративного оформления изразцов. Однако это не сводилось к слепому копированию образцов, а выработало свой неповторимый стиль, сформировавшийся на стыке трёх культур: западной (центральноевропейской), северо-восточной (московской) и юго-восточной (османской) [1].

Центральноукраинские изразцы XVII–XVIII вв. представляют собой квадратные или прямоугольные керамические пластины размером от 170×170 до 260×290 мм. Их лицевая сторона методом штамповки в деревянной или керамической форме украшалась рельефным изображением, а с обратной стороны по периметру крепился бортик (румпя) высотой 60–100 мм, с помощью которого изделие вмуровывалось в тело печи. Внешняя поверхность изразцов чаще всего оставалась терракотовой и лишь в редких случаях покрывалась монохромной (как правило, зелёного цвета) или разноцветной глазурью.

Иконография изображений на изразцах Центральной Украины мало чем отличалась от центральноевропейских изделий. Здесь так же присутствуют практически все ос-

новные типы сюжетов: 1) Геральдические; 2) Религиозные; 3) Мифологические, аллегорические, зооморфные; 4) Жанровые; 5) Растительные; 6) Геометрические [2].

Объектом данного исследования есть первые четыре типа сюжетов, наиболее интересные как с исторической, так и с художественной точек зрения. На них запечатлен не просто орнамент, который несёт декоративную функцию, а целые композиции и сцены с участием людей, зверей, имеющие помимо эстетической и некую смысловую нагрузку.

Примером изразцов с геральдическим сюжетом есть серия изразцов, найденная при раскопках комплекса сооружений на месте резиденции гетмана Богдана Хмельницкого (1648–1657) в городе Чигирине – бывшей столице украинских казаков [3]. На лицевой пластине этих изразцов изображён двуглавый орёл. Головы орла увенчаны царскими коронами и смотрят в разные стороны; клювы раскрыты с высунутыми языками; крылья расставлены в стороны, концы опущены вниз; хвост распушен; лапы с когтями растопырены по сторонам (рис. 1: 1). Следует отметить довольно тщательную проработку мелких деталей: глаз, ноздрей, оперения. Прототипом для изображения на этих изразцах без сомнения был герб Московского царства конца XVI – 1-й половины XVII вв. [4]. Лишь изображение православного креста меж голов заменяет росток с листочками на концах, а на груди вместо щита с изображением Св. Георгия Победоносца – небольшой щит в виде сердца.

Мотив российского геральдического орла был широко распространён на территории Центральной Украины, особенно после вхождения Украинского Левобережья (Гетманщины) в состав Московского царства (впоследствии Российской империи) [5]. Из исторической хроники “История Руссов” нам известен довольно курьёзный случай, связанный с печным изразцом, на котором был изображён российский государственный герб. В 30-х гг. XVIII в. армейский офицер Якинф Чекатунов, проезжая через городок Горск, остановился у одного местного помещика. Будучи обиженным негостеприимством хозяина, офицер арестовал его под тем предлогом, что в доме на изразцовой печи был изображён государственный двуглавый орёл. В доносе значилось, что хозяин “жжёт на печах своих герб Государственный неизвестно с какой целью”. Помещик был отправлен в Министерскую Канцелярию, где давал показания и пытался доказать свою невиновность. Тем не менее, история с геральдическим изразцом обошлась помещику довольно дорого: он лишился табуна коней и коров, а также суммы денег [6]. Возможно, именно по этой причине изображения государственного двуглавого орла на абсолютном большинстве российских изразцов XVII–XVIII вв., как и изразце из Чигирина, намеренно подвержены сильной стилизации [7].

Вплоть до конца XIX в. на территории Российской империи изображениями геральдического двуглавого орла украшались и другие предметы быта: посуда, вышитые рушники, расписные сундуки. В то же самое время на Западной Украине изображения двуглавого орла на изразцах и прочих предметах связано с центральноевропейским влиянием – как герб Священной Римской империи и австрийской династии Габсбургов.

Другой геральдический мотив представляет изразец 1-й половины XVIII в., найденный на территории Мотронинского монастыря (с. Мельники, Чигиринский р-н, Черкасская обл.) [8]. На нём изображены две геральдические фигуры: лев и грифон. Они стоят на задних лапах и обращены мордами друг к другу, передние лапы подняты. Грифон держит в лапе небольшую чашу на ножке. Пасть льва, как и клюв грифона, раскрыты,

языки высунуты. Звери стоят на стилизованном дереве с завитыми ростками, между голов помещена царская корона (рис. 1: 2). Фигуры изображены довольно условно. У льва слабым рельефом передано гриву, тонкий хвост пропущен меж ногами и закручен позади фигуры. Грифон – фантастическое животное с туловищем льва и головой орла. На длинной шее грифона оперение, на спине крылья, позади хвост, такой же, как и у льва.

Не вызывает сомнения то, что на изразце изображён именно геральдический мотив. Об этом свидетельствует характерная поза животных и корона над ними. Лев и грифон, как символические фигуры, были очень популярными в средневековой геральдике. В частности, они часто присутствовали на гербах в качестве щитодержателей [9]. Что касается иконографии именно этого изразца, то вряд ли имеет смысл искать соответствующий герб в геральдике. Вероятнее всего мы имеем дело с абстрактным “гербом”, выполненным в традициях народного примитивизма. Аналогии данному сюжету находим на московских изразцах конца XVII в., однако на них изображена иная пара: “лев и единорог” и отсутствует такой геральдический элемент как корона [10].

На некоторых изразцах Центральной Украины встречаются мотивы, связанные с религиозными сюжетами. Чаше всего, это изображения христианских святых. С территории уже упомянутого Мотронинского монастыря происходит часть изразца с изображением Святого Георгия (Юрия) Победоносца [11]. Мотив довольно распространённый – это борьба святого со Змием. Св. Юрий изображён верхом на коне, правая рука держит вожжи, а левая направляет копьё, которым святой пронзает чудовище-Змия (рис. 1: 3).

Фрагмент изразца с изображением Святого пророка Ильи найден в с. Романовка (Уманский р-н, Черкасская обл.) [12]. На нём сохранились очертания небесной колесницы святого, запряжённой конём; сверху пояснительная надпись: “Св. Пророк Илия” (рис. 1: 5).

Предположительно, изображение ещё одного святого можно увидеть на изразце XVII в., найденном на территории замка средневекового города Корсуня (современный Корсунь-Шевченковский, Черкасская обл.) [13]. Центральное место в композиции занимает воин верхом на коне. Левой рукой всадник держит перед собой вожжи, а правой – отведённую назад и вверх саблю. Перед конём изображён обнажённый (?) человек, который сидит, протянув ноги. Его левая рука опущена вниз, а правая приподнята в сторону всадника (рис. 1: 4). На первый взгляд это обычная батальная сцена, однако, она очень напоминает распространённый в Центральной и Западной Европе сюжет из жития Святого Мартина Турского – “Св. Мартин и нищий”, который нередко изображался на чешских и польских изразцах XV–XVI вв. [14]. Как тогда объяснить отсутствие на композиции такой важной детали, как плаща, от которого римский кавалерист Мартин отрезает кусок ткани и наделяет им замерзающего полуобнажённого нищего? Вероятно, это следствие “слепого” копирования украинским мастером сюжета с центральноевропейского изразца. Так как он мог не понимать смысл, изображённого, не уделил особого внимания таким деталям как, например, плащ святого.

В целом, сцены с религиозной тематикой на центральноукраинских изразцах XVII–XVIII вв. имеют много общего с изображениями на рукописных иконах и книжных миниатюрах того времени, откуда вероятно и заимствовались мастерами при изготовлении матриц для изразцов. Однако нередко композиции наделялись народными лубочными чертами, что связано со вкусами и предпочтениями потенциальных заказчиков [15].

Изразцы с мифологическими сюжетами представлены экземпляром, происходящим с территории с. Водяники Звенигородского р-на Черкасской обл. [16]. На этом изделии,

датированном началом XVIII в., изображён фантастический зверь единорог. Он подобен лошади с прямым рогом во лбу. Длинный хвост единорога на изразце закручен вниз и вперёд и заканчивается большим раздвоенным растительным побегом (рис. 2: 2).

Единорог – типичный представитель средневекового бестиария, символ чистоты и непорочности. Он был популярным персонажем народных легенд и сказок, также часто использовался как геральдическая фигура на средневековых гербах. Происхождение мотива “единорог” на территории современной Украины тоже, наверняка, связано с Западной или Центральной Европой [17]. Хотя уже в XVI в. изображение единорога встречается на печати московского царя Ивана IV Грозного [18]. Российские изразцы с подобным изображением, датированные серединой – 2-й третью XVII в., происходят из Ярославля, Костромы, Владимира [19]. Как и на изразце из Водяников, единороги с российских изразцов изображены в своеобразном декоративном стиле, свойственном ещё древнерусскому искусству.

К зооморфным, или мифологическим сюжетам относится изображение на изразце, найденном во время раскопок на территории города Черкассы. Он происходит из комплекса, датированного 2-й половиной XVII в. [20]. В центре композиции дерево с развесистыми ветвями, по обе стороны от которого практически симметрично стоят два льва. Передними лапами они словно бы поддерживают ствол дерева. Звери изображены в профиль довольно условно: с рельефной гривой и сильно вытянутыми собачьими мордами. Пасти раскрыты с высунутыми языками (Рис. 2: 3). За плечами правого хищника помещена пояснительная надпись, выполненная кириллическими буквами: “Л’ВЫ”, т.е. “львы”.

Считается, что дерево в центре подобных композиций – “дерево жизни” или “мировое дерево”. Сам мотив довольно распространённый в народной культуре средневековья и корнями уходит во времена язычества. Достаточно вспомнить хотя бы ясень Иггдрасиль из скандинавской мифологии. Изразцы с сюжетом “Львы у дерева” встречаются как на украинских изразцах (иногда львы заменялись другими зверями, птицами, или даже фигурами людей), так и на российских [21].

К изразцам с зооморфно-аллегорическими сюжетами можно отнести фрагмент, происходящий с территории средневекового города Умани (Черкасская обл.) [22]. На нём изображены звери-музыканты: слева – нижняя часть туловища хищника с мощными когтистыми лапами (волк?), в центре – заяц, стучащий палочками в тулумбасы (турецкие барабаны) и собака, играющая на флейте, справа – крупный зверь, играющий на рожке (?) (Рис. 2: 4).

Известно, что мотив “Звери-музыканты” был широко распространён в Западной Европе периода классического средневековья. Изразец с похожим сюжетом (“Медведь, играющий на волынке”), датированный концом XV в., происходит из польского города Гнезно [23]. Исследователи связывают подобные мотивы с гротескными комиконироническими сценами, которые изображали цирковые звериные инструментальные ансамбли, или, возможно, с помощью пародии иллюстрировали «мир наооборот». При этом каждый зверь мог наделяться неким аллегорическим значением: свинья – глупость, осёл – невежество, обезьяна – похотливость, заяц – сексуальная невоздержанность и т.д. [24]. Какая аллегория скрывается за звериным “квartetом” с манского изразца сказать затруднительно.

Ещё один зооморфный сюжет представляет часть изразца XVII в., найденная в районе с. Громы, что под Уманью [25]. На нём изображён экзотический для европейцев

зверь – слон. Сохранилось изображение его головы и передней части туловища. На спине зверя паланкин, на голове сидит погонщик. У погонщика в руках стрекало для управления слоном, за спиной сагайдак с луком и стрелами; над головой мусульманский символ – полумесяц. Над фигурами пояснительная надпись кирилличным шрифтом: “СЛОН”, внизу – часть сохранившейся даты: “16...” (рис. 2: 1). Происхождение данного мотива явно связано с восточной традицией. Тем не менее, он имеет прямые аналогии в русской народной (лубочной) живописи XVII–XVIII вв., в частности с картинками типа “Сильный зверь слон земли Персидской” [26].

Наиболее распространёнными для Центральной Украины являются сюжетные изразцы с жанровыми мотивами, на которых изображались в основном батальные, режеско-охотничьи и бытовые сцены.

Во время раскопок жилища 2-й половины XVII в. в г. Черкассы обнаружена серия изразцов “Жолдаки” (или “Три мушкетёра”) [27]. На них изображены три солдата западноевропейского образца (мушкетёры), которые стоят в ряд в одинаковых позах: туловищем прямо, лицом и ногами в профиль. Правая рука каждого солдата лежит на поясе, на котором висит сабля или палаш, а левая держит на плече короткий мушкет. На головах мушкетёров шляпы с широкими полями, верхняя одежда состоит из длинного камзола, подпоясанного ремнём, широких штанов до колен и туфель на высоком каблуке (рис. 3: 6). Над фигурами помещена надпись на кириллице: “ЖОЛЪДАКИ” – т.е. жолдаки (солдаты-наёмники, служащие за плату (от польского *żold*, чешского *žold*, немецкого *Sold*)).

Наемники в XVI–XVII вв. служили практически во всех армиях европейских государств, самыми известными среди них были немецкие ландскнехты, итальянские кондотьеры и швейцарские гвардейцы. Так, например, в 1609–1610 гг. на стороне Московского царства в войне периода Смутного времени принимал участие отряд западноевропейских наёмников под командованием Якоба Делагарди [28]. С середины XVII в. на Украине небольшие отряды наемников-жолдаков служили в качестве караульного подразделения при гетманском дворе [29]. Поза и внешний вид “жолдаков” на черкасских изразцах напоминает мушкетёров, изображённых на цветных гравюрах, выполненных нидерландским мастером Якобом де Гоеном для пособия “О правильном пользовании мушкетами для молодых и неопытных солдат” (1607 г.) [30]. В то же самое время, поза черкасских “жолдаков” напоминает изображение казака с мушкетом на гравюре, помещённой в печатной брошюре Касияна Саковича “Вѣршѣ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана Войска его королевской милости Запорозкого» (1622 г.) [31]. Подобные же изображения имелись на личных печатах украинских гетманов XVII в., а так же гербе и печати Войска Запорожского [32].

Из этого же комплекса происходят фрагменты другого изразца с жанровым мотивом [33]. В центре композиции – изображение всадника. Конь показан в движении, на него надета узда и седло с подпругой. Верхом сидит всадник, от которого реконструируется лишь нижняя часть туловища. Он одет в расшитый приталенный кафтан, узкие штаны, обувь на высоком каблуке, на поясе висят ножны от короткой сабли или кинжала. Перед всадником бежит небольшой зверь, вероятно, из рода псовых (собака, волк или лисица). Над композицией помещена кириллическая пояснительная надпись, от которой сохранились лишь три последние буквы: “...ЕРЬ” (рис. 3: 4). В соответствии с содержанием сюжета можно предположить, что надпись имела вид “егерь” и обозначала специализацию всадника – конный охотник.

На территории средневекового городища в Умани найдены фрагменты изразца с изображением всадника-османа (в интерпретации О.П. Диденко – казацкого атамана) [34]. На голове всадника тюрбан с пером, на поясе висят лук и сагайдак, левая рука придерживает вожжи, а в правой занесено короткое копьё. Перед всадником помещено изображение полумесяца, что указывает на его принадлежность к мусульманам (татарин или турок-осман); в ногах лошади – небольшой бегущий зверёк (собака?) (Рис. 3: 5).

Следует отметить, что среди изразцов с жанровыми сюжетами, мотив “Всадник на коне” был наиболее популярным у населения Центральной Украины. Считается, что его происхождение связано с гербом Великого княжества Литовского “Погоней” (литовское «Vytis», польское «Pogoń»), на котором изображён рыцарь, скачущий верхом на коне, со щитом и занесённым мечём в руке [35]. Однако на украинских изразцах этот мотив встречается в совершенно разных сюжетах – преимущественно батальных сценах. (Не исключено, что к ним относится и изразец, изображение на котором интерпретировано выше как “Св. Мартин и нищий”). Существует предположение, что некоторые из сюжетов “Всадник на коне” на изразцах могли иметь отношение к персонажам народного фольклора: богатырям из российских былин (Илья Муромец, Алёша Попович, Буслай Буслаевич), героям переводных западноевропейских рыцарских романов (Бова-королевич, Пётр Златые Ключи, Франциль Венициан, Евдонт, Ипполит, царь Салтан, король Гвидон и др.) [36]. Эти персонажи были чрезвычайно популярны в XVII–XIX вв. на территории Московии (Российской империи) и прилегающих районах, и довольно часто изображались на лубочных картинках. На лубках они также рисовались в воинственных позах верхом на коне, с обнажёнными саблями или копьями [37]. Былинные богатыри и персонажи русифицированных рыцарских романов нередко изображались и на российских изразцах XVII в. (“Соловей-разбойник”, “Бова с Полканом бьётся”) [38].

На изразце из с. Суботова (Чигиринский р-н, Черкасская обл.) запечатлена сцена, которую автор находки В.И. Гугля определил как “Сотник и джура” (“Казак и оруженосец”) [39]. Воин сидит на коне, а перед ним стоит человек (оруженосец) с пикой-флажком и держит лошадь за вожжи (рис. 3: 3). Другой вариант схожего по композиции сюжета присутствует на изразце конца XVII – начала XVIII вв. из Умани [40]. Здесь казак сидит верхом на коне с отведённой назад обнажённой саблей в руке, а перед ним стоит девушка и придерживает коня за узду (рис. 3: 1). Сюжет “Казак и девушка” вероятнее всего нужно понимать как встречу воина из похода или наоборот, как проводы казака на войну. В этой связи стоит вспомнить и сюжет из “Сказки о Бове-королевиче”, где описывается такая же сцена: “И Дружневна Бову провожала. И опоясывала Бову мечом-кладенцом своими руками. И садился Бова на доброго коня богатырского, а в стремя не мог ногой попасть. И прекрасная королевна Дружневна взяла Бовину ногу, и поставила в стремя своими руками, и брала Бову за буйну голову, и целовала его в уста, и в очи, и в уши...” [41]. Примечательно, что сцена “Бова-королевич и Дружневна”, в точности похожая на изображения, запечатлённые на изразцах из Суботова и Умани, присутствует на расписном сундуке XVII в. из Великого Устюга (Вологодская обл., Российская Федерация) [42]. Это позволяет несколько по иному трактовать сюжеты на изразцах с подобной композицией.

Чрезвычайно любопытен ещё один сюжет, связанный с мотивом “Всадник на коне”. Он изображён на изразце, найденном во время раскопок в Чигирине при исследовании

жилища первой половины XVIII в. [43]. В центре композиции – всадник, скачущий на коне. Левой рукой наездник удерживает вожжи, а правой вертикально держит копьё с флажком на конце. Рядом с ногами коня – пара бегущих львов (рис. 3: 2). Согласно изобразительной традиции того времени, хищники изображены с собачьими головами, но с обозначенной гривой и тонкими закрученными хвостами с кисточками на концах.

Какова иконография данного изразца долгое время оставалось непонятным: какой-то святой или же сцена охоты? [44]. На мой взгляд, это не что иное, как иллюстрация к популярному в России и на Украине XV–XVIII вв. роману “Александрия” – русского перевода греческого романа “История Александра Великого” Псевдо-Каллисфена. Роман повествует о жизни и завоеваниях царя Александра Македонского. Один из сюжетов “Александрии” – борьба войска Александра с армией индийского царя Пора, повелителя Пенджаба. Александр Великий и Пор Индийский в период позднего средневековья были довольно популярными героями, в частности также являлись персонажами лубочных картинок, где часто изображались верхом на лошадях и вооружёнными копьями, совсем как на чигиринском изразце [45]. Присутствуют персонажи “Александрии” и на российских изразцах начала XVIII в. “Царь Александр Македонский” [46]. В тексте романа находим объяснение и наличию в композиции чигиринского изразца фигур львов: “Пор же, индийский царь, со всей вселенной войско свое собрал и смотр ему сделать велел, и было у него войска тысяча тысяч и десять тысяч львов, обученных для войны” (подчеркивание наше – *авт.*) [47]. То есть сюжет вышеупомянутого изразца можно определить как “Индийский царь Пор в сопровождении боевых львов”.

Таким образом, вниманию читателей была представлена характеристика основных типов сюжетов на изразцах, которые происходят из комплексов периода позднего барокко (XVII – начало XVIII вв.) с территории Центральной Украины. Типология и иконография изображений свидетельствует об их близости с центральноевропейскими, в частности с чешскими и польскими изразцами. Любопытно, что наиболее близки украинским центральноевропейские изразцы периода готики (конец XV – начало XVI вв.). Вероятно, это связано с первой волной распространения изразцовых печей на территорию Украины. В дальнейшем, после XVI в., когда наладилось самостоятельное производство изразцов, украинские гончары уже в соответствии с собственными вкусами и запросами потенциальных заказчиков перерабатывали сюжеты на своих изделиях. При этом украинское изразцовое искусство испытало на себе кроме центральноевропейского влияния и довольно ощутимое воздействие московского (российского) художественного стиля. Это выразилось в иконографии некоторых сюжетов (“Геральдический двуглавый орёл”), наличии пояснительных надписей и др. Также на центральноукраинских изразцах присутствуют элементы, которые следует связывать с юго-восточным, главным образом османским влиянием (“Слон”, “Всадник-осман”).

Особой популярностью на Украине пользовались изразцы с военной тематикой (“Жолдаки”, разные сюжеты типа “Всадник на коне”). Это и не удивительно, поскольку данный регион и в XVII, и в XVIII веках являлся ареной частых войн. Из религиозных сюжетов на изразцах наиболее распространёнными были изображения святых (“Св. Юрий борется со Змием”, “Св. Пророк Илья на колеснице”). Большой интерес представляют изразцы, на которых запечатлены сюжеты, связанные с народной культурой средневековья и фольклором: “Единорог”, “Львы у древа”, “Звери-музыканты”. Уникальными по своему содержанию есть изразцы, изображения на которых иллюст-

рируют популярные в народе светские литературные произведения (“Бова-королевич и Дружневна”, “Индийский царь Пор в сопровождении боевых львов”).

Дальнейшее изучение сюжетных изразцов на территории Центральной Украины позволит более содержательно изучить их иконографию и происхождение. Этому, несомненно, будут способствовать новые археологические раскопки в регионе на памятниках периода позднего средневековья и раннемодерного времени*.

Источники и литература

1. *Kušan D. Syžetové kachle z období pozdního baroka podle materiálů ze Střední Ukrajiny* // Archeologie Moravy a Slezska. – 2009. – IX. – S. 242.
2. *Куштан Д.* Типологія сюжетів центральноєвропейських пізньосередньовічних кахлів (за каталогом В. Бріха кахлів Чеського Національного музею) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2008. – Вип. 17. – С. 132.
3. *Куштан Д.П.* Результати археологічних досліджень на місці резиденції Богдана Хмельницького у Чигирині // Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр. – К.; Запоріжжя, 2007. – Вип. 9. – С. 254–255, рис.3.
4. “Государственный орёл” // Энциклопедический словарь “Брокгауз и Эфрон” [Электронный ресурс]. – [Москва, “Адепт”, 2002]. – 1 электр. опт. диск (CD-ROM); 12 см. – Систем. треб.: Pentium; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Название с титул. экрана. – Рис. 5.
5. *Виноградская Л.* Орнаментальные мотивы на украинских рельефных изразцах XVI–XVII веков // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2007. – Вип. 16. – С. 442–443.
6. *Кониский Г.* История Русов, или Малой России. – М., 1846. – С. 239.
7. *Маслих С.А.* Русское изразцовое искусство XV–XIX веков. – М., 1983. – Рис. 32, 152, 154.
8. *Виноградская Л.* Указ. соч. – С. 443, рис. 2: 5.
9. *Пашковський О.* Сюжет пізньосередньовічної кахлі з Черкаського Подніпров'я // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали VII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернівці, 2008. – С. 149.
10. *Маслих С.А.* Указ. соч. – Рис. 97.
11. *Бессонова С.С., Скорый С.А., Романюк В.В.* Работы на Мотронинском городище в 1993 г. // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. – К., 1997. – Рис. 2.
12. *Діденко О.* Орнаментация кахлів пізнього середньовіччя на матеріалах з Уманщини // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 91; *Виноградская Л.* Указ. соч. – С. 441, рис. 1: 13.
13. *Куштан Д.* Сюжетні кахлі з пізньосередньовічного Корсуня // Місце і значення Поросся в історії України (IX–XVII ст.): Матеріали науково-практичної конференції. – Корсунь-Шевченківський, 2007. – С. 97, рис. 1: 1.
14. *Brych V.* Kachle doby gotické, renesanční a raně barokní: Výběrový katalog Národního muzea v Praze. – Praha, 2004. – Obr. 153–155; *Janiak T.* Kafle gotyckie w zbiorach Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie. – Gnieźno, 2003. – Il. 135.
15. *Куштан Д.П., Пашковський О.А.* Православні сюжети у народному мистецтві XVI–XVIII ст. (на прикладі пічних кахлів) // Болховітіновський щорічник 2008. – К.: НКПІКЗ, 2009. – С. 12.
16. *Павленко Р., Куштан Д.* Колекція пізньосередньовічних кахлів з с. Водяники на Черкащині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 72, рис. 1: 3.
17. *Janiak T.* Указ. соч. – Il. 186, 201.
18. *Силаев А.Г.* Истоки русской геральдики. – Глава 2: Царский символ (2) [Электронный ресурс] // Силаев А.Г. Русская геральдика [веб-сайт]. – 25.09.2010. – Режим доступа: <http://silaev-ag.ru/public/irg/5>. – Название с экрана (25.09.2010).
19. *Маслих С.А.* Указ. соч. – Рис. 40, 51, 52, 73.
20. *Куштан Д.* Сюжетні кахлі козацької доби з Черкас // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 70, рис. 2: 2.

* Иллюстрации к статье см. на стр. 172.

21. *Виноградская Л.* Указ. соч. – Рис. 22, 65, 66, 97.
22. *Діденко О.* Указ. соч. – С. 91; *Виноградская Л.* Указ. соч. – С. 441, рис. 1: 16.
23. *Janiak T.* Указ. соч. – II. 194.
24. *Даркевич В.П.* Пародийные музыканты в миниатюрах готических рукописей // Художественный язык средневековья. – М.: Наука, 1982. – С. 16-20.
25. *Діденко О.* Указ. соч. – С. 91; *Виноградская Л.* Указ. соч. – С. 440, рис. 1: 10.
26. *Ровинский Д.* Русские народные картинки (в 2-х томах). – СПб, 1900. – Т. 1 – С. 139–141, рис. 150–151.
27. *Куштан Д.* Сюжетні кахлі козацької ... – С. 68–69, рис. 1: 1.
28. *Курбатов О.А.* Наёмный корпус Деллагарди на службе царя Василия Шуйского: опыт введения нидерландской военной системы в России в начале XVII в. // Военно-исторический журнал “Цейхгауз”. – 2002. – Вып. 19. – С. 4–6.
29. *Сокирко О.Г.* Жолдацькі формування в Гетьманщині 1669–1765 рр. // Український історичний журнал. – 2006. – Вип. 4. – С. 65.
30. “Über den Rechten Gebrauch der Muskete für die Jungen und Unerfahrenen Soldaten”, 1607 [Электронный ресурс] // Rondasher. Исторический клуб [веб-сайт]. – 25.09.2010. – Режим доступа: <http://www.rondash.ru/history/wapenhandelighel.html>. – Название с экрана (25.09.2010).
31. *Ровинский Д.* Указ. соч. – С. 148, рис. 159.
32. *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків (у 3-х томах). – Львів, 1991. – Т. 2. – С. 134, 158, 215, 225, 253.
33. *Куштан Д.* Сюжетні кахлі козацької ... – С. 69–70, рис. 2: 1.
34. *Діденко О.* Керамічні комплекси XVII ст. з Умані // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1997. – Вип. 6. – С. 81, рис. 3.
35. *Виноградская Л.* Указ. соч. – С. 443.
36. *Куштан Д.П.* Іконографія пізньосередньовічних кахлів та народний лубок // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні – К., 2009. – Вип. 18. – С. 74–75.
37. *Ровинский Д.* Указ. соч. – С. 177–224, рис. 173–195.
38. *Маслих С.А.* Указ. соч. – Рис. 69, 75.
39. *Гугля В.* Пічні кахлі с. Суботова сер. – II пол. XVII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 78–79, мал. 1: 5.
40. *Виноградская Л.* Указ. соч. – Рис. 2: 9.
41. Сказка о Бове королевиче / Переложение С. Сметанина. – Сургут, 1999 [Электронный ресурс] // Додонов Владимир [веб-сайт]. – 25.09.2010. – Режим доступа: <http://dod.ru/surname/bova.htm>. – Название с экрана (25.09.2010).
42. Жегалова С.К. Русская народная живопись. – Глава 2: Сундук сказок [Электронный ресурс] // С.К. Жегалова Русская народная живопись [веб-сайт]. – 25.09.2010. – Режим доступа: http://ruart.syrykh.net/ch1_gl2.html. – Название с экрана (25.09.2010).
43. *Куштан Д.П.* Результати археологічних досліджень – С. 255, рис. 4.
44. См: *Рахно К.* Гончар – Перунів жрець // Український керамологічний журнал. – 2002. – № 3 (5). – С. 20.
45. *Ровинский Д.* Указ. соч. – С. 132, рис. 141, 142.
46. *Маслих С.А.* Указ. соч. – Рис. 176.
47. Александрия. – Библиотека литературы Древней Руси / РАН. ИРЛИ; Под ред. Д.С. Лихачева, Л.А. Дмитриева, А.А. Алексеева, Н.В. Понырко. – СПб.: Наука, 2003. – Т. 8: XIV – первая половина XVI века [Электронный ресурс] // Электронные публикации Института русской литературы (Пушкинского Дома) РАН [веб-сайт]. – 25.09.2010. – Режим доступа: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=5126>. – Название с экрана (25.09.2010).

Куштан Д.П. Сюжетные изразцы периода позднего барокко (по материалам Центральной Украины)

В статье на примере археологических комплексов XVII–XVIII вв. из Центральной Украины анализируется иконография сюжетов, присутствующих на печных изразцах. Выделяются следующие типы сюжетов: 1) Геральдические; 2) Религиозные; 3) Мифологические, аллегорические, зооморфные; 4) Жанровые. Благодаря особенностям политико-географического положения региона, центральноукраинские гончары выработали свой оригинальный стиль в орнаментации изразцов, который сформировался на

стыке трёх культур: западной (центральноевропейской), северо-восточной (московской) и юго-восточной (османской).

Ключевые слова: Центральная Украина, позднее средневековье, барокко, изразцы, иконография.

Куштан Д.П. Сюжетні кахлі доби пізнього бароко за матеріалами Центральної України

У статті на прикладі археологічних комплексів XVII–XVIII ст. з Центральної України, аналізується іконографія сюжетів, присутніх на пічних кахлях. Виокремлюються наступні типи сюжетів: 1) Геральдичні; 2) Релігійні; 3) Міфологічні, алегоричні, зооморфні; 4) Жанрові. Завдяки особливостям політико-географічного розташування регіону, центральноукраїнські гончарі напрацювали свій оригінальний стиль у орнаментативній кахлів, що сформувався на стику трьох культур: західної (центральноевропейської), північно-східної (московської) та південно-східної (османської).

Ключові слова: Центральна Україна, пізнє середньовіччя, барокко, кахлі, іконографія.

Kushtan D.P. Subject Glazed Tiles by Late Baroque Period from Central Ukraine

The article deals with the analysis of subject glazed tiles found in archaeological complexes in Central Ukraine dating by XVII–XVIII ct. The types of subjects are: 1) heraldically, 2) religious, 3) mythological, 4) stylistically. According to political and geographical location of the region, potters from the Central Ukraine elaborated their original style. It has been formed on the base of three cultures: western (Central European), north-eastern (Moscovian) and south-eastern (Osmanian).

Key words: Central Ukraine, late middle ages, baroque, tiles, iconography.

УДК 94(477)“1920”:369.03

Олена ЛАТИШЕВА
(Сімферополь)

Державне страхування майна від вогню в сільських районах Чернігівщини в 1921–1927 роках: перспективи відображення у музейних колекціях

Концепція розвитку будь-якого музею спрямована на виконання загальнодержавних і регіональних програм у галузі культури та музейної справи, збереження музейної колекції та поповнення її новими пам'ятками, пов'язаними з історією досліджень в Україні, дослідження гуманітарних аспектів, пошук нових форм роботи над залученням дітей і молоді до наукової, технічної та художньої творчості, засвоєнням наукового й культурно-духовного надбання людства, надання консультативної та науково-методичної допомоги музеям на громадських засадах, шкільним музеям і музейним куточкам.

Колекції історичних музеїв викликають особливий інтерес і в дослідників, і у відвідувачів. Зібрання таких музеїв відрізняються складною структурою, що відповідає різноманітності проявів історичних і соціально-економічних процесів, до яких і належить процес запровадження страхування. Комплектування музейного фонду триває протягом довгочасного періоду, цілеспрямовано формуючи колекції матеріалів, які дозволяють найбільш яскраво і наочно й різнобічно висвітлити певний період розвитку суспільства.

Результати науково-дослідної роботи працівників музеїв оформляють у вигляді нових виставок, розділів експозицій, каталогів, методичних розробок екскурсій, наукового опису цінних експонатів; результатом науково-дослідної роботи вченого є статті й монографії з різних питань науки, пов'язаних із матою дослідження.

Знання про минуле завжди є фрагментарним, частина інформації знаходиться в музейних колекціях, частину дають архівні фонди та бібліотеки. Тому важливо об'єднати зусилля різних інститутів і установ, що виконують функцію зберігання історичної пам'яті. Розуміння цього повинно існувати на рівні як держави, так і певного дослідження. Відтак, матеріал даного дослідження може бути використаний у музейній роботі для висвітлення соціальної політики радянських органів влади в Чернігівській губернії, у деталізації провадження та здійснення страхування в українському селі.

Проголошення у березні 1921 р. нової економічної політики означало відродження кооперації, приватнопідприємницької діяльності різних соціально-економічних груп населення в містах і селах, співіснування приватних, державних, колективних, акціонерних господарських об'єднань, значно пожвавивши економічну активність людей, відтак – і майнові відносини. Виникла нагальна потреба захисту майнових прав, а також відшкодування збитків, завданих унаслідок стихійного лиха, людського фактору тощо.

У літературі з історії та теорії страхування, яка виходила до 1917 р. та протягом 1920-х років, використовувалися спеціальні терміни, поняття, визначення, навіть з'явилися словники спеціальних термінів [1]. У них постає фахова термінологія, здійснено класифікацію видів страхування. Зокрема, класифікація видів страхування залежала від об'єкту страхування (особисте, майнове), від терміну й технічних розрахунків (довготермінове, елементарне), від мети (підприємницьке, громадське) [2]. Фактично існували різні види страхування: авіаційне, автомобільне, гарантійне, колективне, групове, життя, кооперативне, державне, майнове, окладне, від градобиття посівів, від нещасних випадків, від вогню тощо. Конкретні види страхування мали майнову складову, а деякі (державне, кооперативне, громадське) можна було б віднести до організаційних форм. Страхування, як термін і явище, означало один із видів громадської взаємодопомоги, що ставило за мету повернення збитків або їх попереднє унеможливлення. Цікавим є тлумачення державної форми страхування, яке могло бути добровільним або у вигляді "публічно-правової повинності" [3]. Цей аспект вартий системного дослідження.

У декреті 6 жовтня 1921 р. та 25 листопада 1921 р., що мав безпосередньо стосуватися України [4], було відхилене державне добровільне й обов'язкове страхування, які, на наше переконання, слід віднести до принципів державного майнового страхування; відтепер його здійснення відбувалося у формі окладного та неокладного страхування, тобто належної оцінки майна об'єкту страхування. Для вивчення майнового страхування в сільських районах, окрім суто прикладних термінів, важливо з'ясувати спільні та відмінні ознаки зазначених принципів і форм страхування. Невідкладне страхування – один із видів обов'язкового страхування державного майна, переданого в оренду юридичним і фізичним особам, яке оформлялося в індивідуальному порядку згідно договору між державою та приватною особою. Окладне страхування також належало до обов'язкового, яке охоплювало майно певного виду (будівлі, худобу) та укладалося без попередньої заяви. Термін дії окладного страхування відповідав господарському року, тобто від 1 жовтня до 30 вересня наступного календарного року, і охоплювало в

сільському господарстві страхування будівель від вогню, сільськогосподарських тварин від смерті, культур від побиття градом.

Декрет 6 жовтня 1921 р. передбачав функціональну послідовність запровадження державного страхування майна – спочатку добровільного, згодом обов'язкового. Страхові операції в Україні фактично розпочалися з березня 1922 р., але спорадично. Пропонувався календарний рік, але домовилися запровадити окладне обов'язкове страхування лише з 1 липня 1922 р., тобто реєстрацію об'єктів, тарифікацію, умови стягнення премії, платежів [5]. В сільських районах Чернігівської губернії реалізацію розпочали з 1 липня, а повернення страхових платежів – з 1 листопада [6]. Також із 1 жовтня в Чернігівській губернії запроваджувалося страхування худоби від загибелі. Загалом, окладне обов'язкове страхування худоби в Україні мали розпочати з 1 листопада 1922 р. Здійснення страхування від побиття градом культур переносилося з 1 березня 1923 р. Укрдержстрах на своєму засіданні 17 серпня 1922 р. пропонував іншу формулу страхування худоби від загибелі, поділивши райони на 2 пояси: для першого (Харківська, Полтавська, Чернігівська, Київська, Катеринославська) впроваджувалося обов'язкове страхування з 1 жовтня, для другого (Волинська, Запорізька, Миколаївська, Донецька, Кременчуцька) – добровільне.

Губстрахвідділи, використовуючи земську страхову статистику або об'єкти обов'язкового страхування, сподівалися отримати з 1 липня до кінця року 163 млн. крб. страхових надходжень від окладного страхування майна в сільських районах. Для Чернігівської губернії, на території якої діяло обов'язкове страхування, середня норма забезпечення двору була єдиною – 6000 крб. при тарифові 2,5 % [7]. Єдина окладна норма, тобто страхова сума оцінки майна, спочатку стосувалася всіх будівель селянського двору, незалежно від їх кількості та якості, позаяк, органи держстраху не мали вичерпної інформації про економічний розвиток кожної з губерній, про платоспроможність селянських господарств. Однак, єдині норми та єдині тарифи не сприяли успішному проведенню страхування, тому що господарства вирізнялися за майновим статусом – наявністю будівель, рівнем статку тощо.

Урахувавши досвід роботи перших місяців державного майнового страхування в Україні, а також частоту пожеж, економічний стан районів, місцеві контори держстраху почали здійснювати диференційований принцип тарифів і норм страхового забезпечення. Так, на черговий рік окладного обов'язкового страхування, котрий починався з 1 жовтня 1922 р. та завершувався 30 вересня 1923 р., були встановлені норми страхової оцінки в межах 10–40 тис. крб. за об'єкт страхування при тарифові від одного до 1 крб. 75 коп. зі 100 крб. страхової суми оцінки майна [8]. Середня норма забезпечення двору визначалася Укрдержстрахом, а норми оцінки будівель – місцевими органами, які запроваджувалися губвиконкомами.

Початковий період майнового страхування, який припав на першу половину 1922 р., виявився експериментальним для становлення радянської системи майнового страхування у сільських районах Чернігівської губернії.

Страхування житлових і господарських будівель селянського двору належало до пріоритетних видів майнового страхування. 23 січня 1922 р. РНК УСРР скасував всеукраїнську та губерніяльні протипожежні комісії, передавши їх функції пожежним відділам при губвиконкомах [9]. На переконання фахівців, пожежна та страхова спра-

ва мали спільний об'єкт – пожежу, а також єдину мету – боротьбу з ними, відтак, страхування від вогню складалося з трьох видів: превентивного (попередження пожежі), репресивного (вогнегасіння), відшкодування на відновлення будівель [10].

Показником сприйняття населенням ідеї та умов страхування будівель від вогню є кількість страхових випадків (особливо для 1922–1923 р., коли інфляція була захмарною), тому загальна сума страхових платежів і премій у цьому виді майнового страхування лише засвідчувала пріоритетність добровільного чи обов'язкового принципу. Протягом березня 1922 – травня 1923 р., як зазначалося у звіті Укрдержстраху, його діяльність стосовно страхування майна сільського господарства, у т.ч. Чернігівської губернії “мала фіскальний характер, що виявився у нагромадженні великої суми (понад 80 трильйонів, але в абсолютно мізерному поверненні селянству за збитки від вогню і смертності худоби (429 млрд. крб.) і мізерній участі у попереджувальних заходах (усього 100 млрд. [крб..])” [11]. Підкреслювався надзвичайно малий відсоток звернення селян до органів держстраху стосовно повернення збитків від вогню: 235 млрд. крб. при 19 трл. крб. премії [12]. Селянство сприймало обов'язкове страхування як черговий податок.

Для селян, які страхували нерухомість, видавали “Бібліотеку сільського страховика”, в якій доступно пояснювали техніку страхування, зміст окремих термінів. Наприклад, страхова премія – це та сума, яку селянин мав сплатити страховику, тобто конкретному агентству. Інколи поняття “премія” замінювалася на страховий платіж. Упорядники спеціальних довідників підкреслювали відмінність між преміями, тобто внесками селян державним установам за страхування майна, та “страховою винагородою” – видатком держстраху за збитки від вогню. Селяни дуже переймалися оцінкою їхніх будівель, тобто встановленням страхової суми – межі відшкодування втрати майна. Якщо страхова оцінка будинку становила 5 тис. крб., то селянин міг застрахувати на 1000, 2000 крб., але не більше оцінки. Для визначення суми страхового відшкодування користувалися такою формулою: вартість реальних збитків множили на застраховану суму та ділили на суму страхової оцінки [13]. Враховувалася вартість збитків, але не вона поверталася господареві, а перерахована у такий спосіб сума, що також зменшувало зацікавлення селян.

Державні страхові організації, які діяли на засадах розрахунку, прагнули максимального вилучення коштів зі страхових операцій, тому вимогливо ставилися до страхових премій, тобто до стягнення страхових платежів. Формування страхової премії також мало свою формулу: з кожної сотні загальної страхової суми стягували тариф, тому її ще називали тарифом премії. Якщо сума оцінки становила 100 тис. крб., то річна премія при тарифові 1,5 крб. становила $(100 \times 1,5) = 150$ крб.

В окладному страхуванні майна сільського населення, крім тарифу, важливе значення мала страхова сума, тобто норма страхової оцінки, її максимальна межа. Всі операції страхування у 1922–1923 р. оцінювалися у грошових знаках 1923 р., коли курс карбованця знецінився, але з 1 червня Держстрах установив повернення страхових відшкодувань у золотих карбованцях, а норми і тарифи на 1923–1924 р. були закладені в червоних карбованцях – “червінцях” [14]. Страхові суми дорівнювали приблизно довоєнним показникам, а тарифи дещо меншими. В 1922–1923 р. тариф становив 1,25 крб., у 1923–1924 р. – 79 коп. За 1922 р. було отримано від селян премії понад 2 млн. золотих крб. на окладному обов'язковому страхуванні, а добровільного від вогню – 1,5 млн.

крб. [15]. Органам держстраху вдавалося тоді отримати 80 % суми нарахованого окладного страхування [16], що загалом свідчило про фіскальний характер їхньої роботи, тому що в умовах посухи та голоду 1921–1922 років платоспроможність сільського населення була низькою. За даними Держстраху, органи якого протягом січня – вересня 1922 р. проводили страхові операції, добровільне страхування від вогню дало 62 %, а окладне обов'язкове 38 % страхових зборів, питома ж вага надходжень саме від “пожежного” страхування сягнула 85 % усієї суми страхових зборів [17]. Збір премії в 1923–1924 р. порівняно з попереднім роком збільшився у 2 рази [18]. Завдання щодо отримання премій Чернігівським губстрахом було перевиконане і становило 107,2 % [19]. Держстрах створив спеціальний фонд стимулювання працівників за виконання страхових операцій: від 0,25 до 0,5 ставки за успішне страхування від вогню й отримання страхових премій від населення [20]. Середня страхова сума оцінки майна селянського двору в 1923–1924 р. була встановлена в розмірі 144 червінця, а тариф – 79 коп. [21].

Державні органи страхування розвивали добровільне й обов'язкове страхування, хоча перше додавало більше авторитету радянській системі влади, а друге – більше коштів, нагадуючи селянам звичайне оподаткування майна. 7 липня 1924 р. голова Держстраху СРСР Д. Єфремов надіслав Укрдержстраху та конторам циркуляр “Про спрощене добровільне страхування від вогню домашнього майна” та відповідну “Інструкцію”, які стосувалися робітників і службовців, що перебували на обліку соціального забезпечення, а також членів добровільних пожежних команд [22], тому селяни не підлягали безпосередньому страхуванню за цими умовами, якщо члени селянського двору не були службовцями [23].

Анкетне обстеження сільських будівель (тобто їх протипожежного стану), здійснене в 1924 р. через агентів Укрдержстраху в губерніях, торкнулося 3,4 млн. селянських дворів (83 %). Села не мали належного пожежного реманенту, пожежних команд, а дерев'яні та глинобитні будівлі становили 90 % житлового фонду; 91 % мали солом'яні та дерев'яні дахи. Станом на 1 серпня 1924 р. відбулося 7419 сільських пожеж, тобто у кожному восьмому селі, від яких постраждало 10746 селянських дворів [24].

У 1924 р. село дало в цілому в Україні 2,4 млн. крб. страхових внесків зі страхування від вогню [25]; господарства Чернігівської губернії – 72,7 %, страхових платежів від загальної страхової суми їхнього майна [26]. Страховий збір у Чернігівській губернії, як і в Україні загалом, становив 68,8 % застрахованої суми будівель селянського двору [27]. Загальна сума страхування розподілялася не пропорційно кількості зареєстрованих агентами страхових об'єктів, а з урахуванням соціально-економічного типу селянських господарств і наданих пільг. Так, звільнені від сільськогосподарського податку двори повністю або наполовину окладної суми мали пільги: зменшення на 20 % страхового збору. Передбачалися знижки до 50 % для п'ятої частини господарств недорідних районів, а звільнення від внесків страхових платежів найбідніших селян не повинно було перевищувати 5 % усієї кількості застрахованих господарств [28]. Тарифи зменшилися з 80 коп. у 1923–1924 р. до 0,54 коп. у 1924–1925 р., тому кількість застрахованих дворів збільшилася [29].

Страхові операції від втрат, зумовлених пожежами, враховуючи низьку платоспроможність сільського населення, завершувалися з великими “недоїмками”, тобто непогашеними страховими преміями й іншими платежами. Вони накопичувалися в умовах нестабільної грошової системи, інфляції, байдужого ставлення населення до страху-

вання. Недоїмка 1924–1925 р. була зумовлена неврожайним 1924 р., який негативно вплинув на економіку селянських господарств. Операції державного страхування на селі 1924–1925 р., враховуючи всі види – особливо обов’язкове неокладне та добровільне, були визнані незадовільними.

Надходження страхових платежів протягом 1924–1927 років у Чернігівській губернії суттєво зросли і по обов’язковому окладному страхуванню, і по добровільному неокладному страхуванню [30]. В Україні, на Чернігівщині зокрема, діяли також дрібні окружні страхувальні контори не в змозі були широко поставити аквізиторську роботу з добровільного страхування. Пояснення тому вбачалося у впливові “історичних і побутових умов”, які “гальмували розвиток в особливості додаткового страхування від вогню” [31].

Чергова кампанія окладного страхування майна сільського населення, яка відбувалася в умовах стабільного 1926–1927 господарського року, була своєрідним підсумком п’ятирічного функціонування радянської системи державного страхування. “Стовсно обов’язкових окладних видів страхування, – зазначалося в передовій статті двотижневика Держстраху, – особливо в сільських місцевостях, за минуле п’ятиріччя ми маємо найбільші досягнення і є усі підстави говорити, що найбільш суттєві справи по організації страхової охорони господарських одиниць Держстрахом завершені з успіхом. На теперішній час обов’язковим окладним страхуванням охоплена основна база селянського господарства – будівлі, велика рогата худоба, коні та посіви” [32]. Тарифні ставки на страхування будівель за 1924–1927 роки загалом становили 76–80 коп. на 100 крб. страхової суми, тобто селянин Українського Лівобережжя, де будівлі були переважно з дерева, був зацікавлений в отриманні компенсації на випадок збитків від вогню, а глинобитні хати не викликали особливих зацікавлень їхніх власників щодо страхування, позаяк відшкодування було мізерним. Маломісним селянам надавали пільги – 10 % від суми страхових платежів щодо всіх видів окладного страхування. В середньому на одну статистичну пожежу в Чернігівській губернії припадало приблизно 1,45 двора.

Отже, підсумовуючи аналіз становлення та розвитку основних видів окладного обов’язкового і добровільного страхування майна селянських господарств в Чернігівській губернії впродовж 1921–1927 років, варто зазначити адміністративно-примусовий метод його запровадження починаючи з другої половини 1922 р. З іншого боку проглядався принцип комерційно-фінансового розрахунку функціонування системи державного страхування, яка мала ознаки своєрідного сільгоспподатку, особливо в царині обов’язкового окладного страхування. Доказом останнього є суми премій і страхових платежів селянських господарств, хоча в розрахунку на конкретне господарство вони вирізнялися, позаяк, в українському селі існувала відносна майнова нерівність. Маломісним селянським господарствам, які не мали продуктивної та робочої худоби, нічого було страхувати, хоча вони й мали “класові пільги”. Умови, штрафи, правила страхування, а також принципи страхової оцінки майна, не викликали матеріального зацікавлення селян.

Протягом 1921–1927 років організаційно та функціонально оформилася радянська система державного страхування майнових відносин в українському селі, внутрішні важелі якої постійно удосконалювалися. Вона виконувала фіскальну функцію через примусове страхування будівель, худоби, культур. До пріоритетів самої страхової справи належало страхування селянської нерухомості від вогню, яке приносило найбільше страхових коштів Укрдержстраху.

Загалом, дослідження нормативно-правової бази державного страхування майна від вогню в сільських районах Чернігівської губернії 1921–1927 роках може слугувати базою для розробки частини загальних або окремих спеціалізованих музейних експозицій, присвячених указаним тематиці.

Джерела та література

1. Словарь страховых терминов / Под ред. Проф. С.А. Рыбникова и В.С. Гохмана. – М.: Изд-во ГПГС, 1925. – 145 с.; *Розеноер С.М.* Страховой справочник (огневое, транспортное и личное страхование). – М.: Финансовое изд-во НКФ СССР, 1925. – 154 с.
2. Словарь страховых терминов... – С. 20.
3. Там само. – С. 104.
4. ЦДАВО України, ф. 400, оп. 1, спр. 510, арк. 63.
5. Там само, спр. 25, арк. 10.
6. Там само, спр. 155, арк. 38.
7. *Богословский В.* Государственное страхование на Украине // Финансовый вестник. – 1922. – № 9. – С. 52–54.
8. Там само. – С. 54.
9. ЗУ України. – 1922. – №3. – Арт. 48.
10. *Богословский В.* О связи пожарного и страхового дела // Вестник государственного страхования. – 1922. – № 10. – С. 12–13.
11. ЦДАВО України, ф. 400, оп. 1, спр. 20, арк. 18.
12. Там само.
13. *Розеноер С.М.* Страховой справочник... – С. 8–9.
14. ЦДАВО України, ф. 400, оп. 1, спр. 510, арк. 16.
15. Там само.
16. Там само, арк. 19.
17. Операции Главного Правления Государственного Страхования // Вестник государственного страхования. – 1922. – №11–12. – С. 31.
18. Операции Госстраха за 1923–24 операционный год // Вестник государственного страхования. – 1924. – №21. – С. 38–41.
19. Там само. – С. 40.
20. О выплате ответственным работникам местных органов Госстраха особого вознаграждения за успешное выполнение операционных заданий в 1923–24 году // Вестник государственного страхования. – 1924. – №42. – С. 42–43.
21. ЦДАВО України, ф. 400, оп. 1, спр. 510, арк. 27.
22. Об упрощенном добровольном страховании от огня домашнего имущества // Вестник государственного страхования. – 1924. – №42. – С. 48–49.
23. ЦДАВО України, ф. 400, оп. 2, спр. 2, арк. 27.
24. Операционная деятельность Укргосстраха // Финансовый Бюллетень. – 1924. – №42. – С. 10–11.
25. ЦДАВО України, ф. 400, оп. 1, спр. 1238, арк. 100.
26. Там само.
27. Финансовые итоги 1924–25 операционного года // Отчет за 1924/25 операционный год. – М., 1926. – С. 7.
28. ЦДАВО України, ф. 400, оп. 2, спр. 2, арк. 20.
29. Там само, арк. 22.
30. Финансовые итоги 1924–25 операционного года... – С. 3.
31. Ведомость со сведениями по СССР о заданиях и о поступлении премии по всем видам добровольного страхования за 1925/26 операционный год // Вестник государственного страхования. – 1926. – № 23–24. – С. 100–101.
32. Наши очередные задачи (К началу 1926–27 операционного года) // Вестник государственного страхования. – 1926. – №19–20. – С. 3.

Латишева О.В. Державне страхування майна від вогню в сільських районах Чернігівщини в 1921–1927 роках: перспективи відображення у музейних колекціях

У даному дослідженні здійснений детальний аналіз особливості здійснення державного страхування майна від вогню в сільських районах Чернігівщини упродовж 1921–1927 років.

Ключові слова: об'єкт страхування, види страхування, майнова складова, державні форми страхування, страхування міське або сільське.

Латышева Е.В. Государственное страхование имущества от пожара в сельских районах Черниговщины в 1921–1927 гг.: перспективы отражения в музейных коллекциях

В данном исследовании предпринят детальный анализ особенностей проведения государственного имущественного страхования от пожаров в сельских районах Черниговщины в 1921–1927 гг.

Ключевые слова: объект страхования, виды страхования, имущественная составляющая, государственные формы страхования, городское или сельское страхование.

Latysheva O.V. State property fire insurance in rural districts of Chernihiv region in 1921–1927: prospects of representation in museum collections.

In this research the detailed analysis of peculiarities of realization of state property fire insurance in rural districts of Chernihiv region in 1921–1927 is done.

Key words: object of insurance, types of insurance, property constituent, state forms of insurance, city or rural insurance.

УДК 666.32:398:738(477)

Людмила МЕТКА
(Опішне)

Глина та глиняні вироби у народній медицині, ветеринарії, лікувальній магічній практиці українців Північно-Дніпровського Лівобережжя у другій половині XIX – першій половині XX століття

Глина та глиняні вироби впродовж тривалого історичного періоду аж до початку XX ст. займали важливе місце в традиційно-побутовій культурі українців. Використання глини передбачала і значна частина, раціонального у своїй основі, народного лікування. Зважаючи на те, що глиняний посуд був на той час чи не єдиним доступним видом посуду в побуті пересічного українця, різні лікувальні засоби: мазі, відвари, напари готувалися саме в череп'яних виробах. Народні знання про лікувальні властивості глини і вплив черепка на ліки, приготовані в ньому, обумовили застосування глиняних виробів й у магічній практиці, зокрема, в якості оберегів – з метою профілактики хвороб “неприродного походження”.

Народна медицина та лікувальна магічна практика потрапила в поле зору таких дослідників, як В. Антонович, З. Болтарович, Н. Виноградов, Хв. Вовк, В. Гнатюк, Н. Данильченко, Д. Єфименко, І. Іванов, А. Каустов, П. Куреннов, Є. Кучинський, Л. Львівський, А. Малинка, М. Маркевич, В. Милорадович, В. Петров, Г. Попов, М. Рейдерман, В. Соловійова, М. Сумцов, Є. Товстуха, С. Швидкий, А. Шкарбан, В. Шухевич і ба-

гатьох інших. Але тема використання глини та глиняних виробів у лікувальній магичній практиці та народній медицині українців окреслювалася фрагментарно, не в усіх її напрямках і аспектах. Нині, коли етнологічні студії вийшли на якісно новий рівень, поклавши початок новим напрямам дослідження в галузі керамології, стало можливим вивчення та наукове осмислення означеної теми.

У пропонованій роботі висвітлено деякі аспекти застосування з лікувальною метою глини та глиняних виробів для приготування лікарських, переважно гомеопатичних засобів, а також зроблено спробу окреслити використання їх і в магичній практиці українців наприкінці XIX – першій третині XX ст. Хочу зазначити, що переважна більшість матеріалів, уміщених у ній, зібрані на Полтавщині та Слобожанщині; як доповнення до теми наведено кілька порівняльних прикладів з інших регіонів України: Полісся, Поділля, Середньої Наддніпрянщини, Прикарпаття.

Працюючи над темою, зверталася увага на публікації в науково-популярних виданнях, у періодичній пресі, що містять вказівки для лікування та профілактики різних хвороб за допомогою глини. Так, сьогодні рекомендують за допомогою глини лікувати радикуліт, мігрень, ангіну, ларингіт, нервові, шкірні захворювання. Для стимуляції діяльності шлунка і кишковика, при діабеті, подагрі, атеросклерозі, хворобах крові, жовчного міхура, нирок, печінки радять приймати глиняну воду внутрішньо. Косметологи пропонують глину для приготування масок, для зміцнення волосся тощо. Проте, масу корисних і цікавих способів її застосування з лікувальною метою чи використання глиняних виробів для приготування ліків за народним рецептами можна знайти й у старих виданнях, багато пам'ятають і самі люди – носії безмежної кількості традиційних народних знань.

Під час керамологічних експедицій до різних гончарних осередків України авторові даного дослідження вдалося зафіксувати, що, наприклад, “мазальною рудою глиною”, пережареною на сковороді, присипали дитині вражені запрілістю місця на тілі: “глії, що засипають дітям маленьким, як уприває дитина” [12, 20]. Глину (точніше річковий намул “болото”) використовували для позбавлення від болю в попереку (ймовірно йдеться про радикуліт) [18]. Жовту вологу глину прикладали до хворих очей [23, с. 139], до ніг – при ревматизмі [13]. Змішуючи глину з відваром посліду ластівок, прополісу та березового гриба лікувалися від захворювань печінки, споживаючи розчин по кілька ложок перед їжею [22, с. 13]. Займаючись дослідженням цього питання більше п'яти років постійно авторові дного дослідження траплялася інформація про те, що люди й зараз лікують глиною біль у суглобах.

Різноманітні настоянки, мазі, припарки, відвари часто готувалися саме в глиняних виробках, що диктувалося, як побутовими умовами життя, так і народними знаннями про те, що в глиняному посуді й вода залишається довгий час свіжою та прохолодною, не кисне молоко, приготовлені страви набагато смачніші. Знахарі були обізнані з впливом, який череп'яні вироби справляли на ліки, зготовлені в них, тому в лікувальній практиці часто користувалися глиняним посудом, часто новим – адже в народній уяві новий горщик вважався “чистим” – він не був засмічений рештками їжі, де могли розвиватися хвороботворні мікроорганізми, що мало суттєве значення в досягненні успіху під час лікувальних процедур [19, с. 278]. У 8 випуску “Харьковского сборника” (1894 р.) описаний спосіб лікування “соняшниць” (катар шлунку), який називається “заварюванням соняшниць” за допомогою *гличика* та *глиняної миски*. На живіт хво-

рому ставили миску з водою, попередньо запаливши в глечику клоччя, перевертали його у миску дном догори, клали у миску ложку, ніж і веретено. Вода поступово піднімалася у глечик. Баба-знахарка брала з миски по черзі ложку, ніж, веретено, креслила ними на дні глечика хрест. За цей час вогонь у глечикі швидко гаснув. Баба повторювала процедуру тричі, кожного разу додаючи у глечик конопель. Потім хворому давали випити води з миски і, давліючи клоччям на живіт, промовляли: “Соняшниці, вітряні і глазні, з сірих очей і карих очей, прозорі і водяні, і простудні. Матері Божі, Миколая угодника і всіх святих, просю пособити, допомогти навродженному, хрещеному (ім’я)” [8, с. 335]. При цьому веретено сприймалося як символ безкінечності життя, стрижня на якому обертається всесвіт; ніж – як символ сили, боротьби, захисту, жертвоприношення, справедливої помсти, а ложка – як символ ситості, добробуту, достатку. У руках знахарки разом вони виконували певну захисну функцію. У книзі Зоряни Болтарович “Українська народна медицина” знаходимо рецепт лікування “бабиць” (шлункового захворювання), причина якого – переїдання. Лікування відбувалося подібним до вищезазначеного способом. Так у невеликий *глиняний горщик* наливали води, кидали 3 щіпки пшона, колотили тричі веретеном і тричі ложкою, підігрівали. Потім ставили хворому на живіт *глиняну ж миску*, в неї кидали гребінь, ніж, голку з ниткою, веретено, ложку і виливали туди зварене, супроводжуючи дію примовкою: “Я вас вимовляю, окропом поливаю, пшоном посипаю і ложкою одгортаю, веретеном випрядую і голкою вишиваю, і гребінцем розчесала і на пущі, нетрі заслала” [1, с. 240].

При болі у животі (найімовірніше йдеться про хворобу, яка носить у народні назви “золотник”, “враз”) існував спосіб “*скидання глечиків*”. Він зафіксований на Харківщині. Хворому намочували та натирали милом живіт. На те місце, де планували ставити глечик, клали гущі з хлібного квасу, зверху кружечок, вирізаний із хліба. Укріпивши у м’якуш воскову чи сальну свічку, запалювали її і ставили перевернутий дном догори глечик, що спричиняло втягування живота хворого, підтягуючи таким чином внутрішні органи [8, с. 335]. Схожий спосіб існував і на Поліссі, де ставили “*горщик на пуп*”, позбуваючись таким чином “золотника”, “підриву пупа”. А робили це так: клали недужому (обов’язково натщесерце) на живіт окрасць хліба чи розрізану картоплину, втикали туди 9 сірників, запалювали їх і ставили зверху горщик. Потім промовляли молитву “Отче наш” і тричі відповідне замовляння [24, с. 206–207]. У народній медицині золотник, враз – це анатомічний орган, зрушення якого з місця в організмі людини викликає дискомфорт. Отже, золотник, враз, підрив пупа, зміщення матки – реальна хвороба, яку можна вилікувати, але здатні це зробити лише окремі знаючі люди. Не оперуючи науковими медичними термінами народні цілителі пояснювали походження хвороби надмірними фізичними навантаженнями чи нервовим перенапруженням людини, що й мотивує її народні назви “підрив пупа”, “пудорва”, “матка”. Ця неміч могла бути викликана й шкідливим насланням, дістатися через їжу, питво, тобто вразити (“звідси назва “враз”). Використання горщика у ході лікування золотника, зафіксоване дослідниками народної медицини на Київщині, Полтавщині, Дніпропетровщині, Житомирщині, Харківщині, Сумщині, Черкащині. Ставлення горщика на живіт поряд із попереднім масажем полегшувало стан хворого, бо сприяло встановленню золотника на місце “під пуп”. Горщик втягував живіт людини, підтягуючи таким чином і внутрішні органи. У цьому й виявляються раціональні дії бабок-знахарок, які вміли справлятися з такою недугою.

Унікальний спосіб лікування запалення легенів був зафіксований дослідником народної медицини Павлом Куренновим: “Дід брав маленькі, місткістю приблизно 2 склянки *глиняні корчажки*, топив піч і, коли потрібно було ставити в піч хліб для випічки, дід простеляв у піч лист азбесту і обмазував верхній шар корчажок коржом із тіста, що запобігало надмірному нагріванню країв. Потім розставляв корчажки догори денцем і нагрівав їх до потрібної температури. Простерилізованим ножем робив на тілі хворого невеличкі надрізи (до 10 шт.) на тому місці де потрібно було ставити “банку”, ставив корчажку на надрізи і залишав так хвилин на 7–10. Під банкою збиралася чорна, як чорт, кров, об’ємом до 1/16 склянки...” [21, с. 195]. Він же записав і народний рецепт лікування “геморою”. Для цього потрібно було взяти товстостінний глиняний *горщик* і налити у нього 2 кварта (1 кварта приблизно 250 г рідини) молока додати 4 великі головки цибулі, пропарити в печі на повільному вогні в закритому горщику. Потім накрити горщик дерев’яною покриткою з отвором і прогрівати задній прохід над паром. Рекомендувалося повторити сеанс через 3 дні [21, с. 31–32].

Наприкінці XIX ст., згідно із записами відомого українського фольклориста та етнографа, дослідника народного побуту населення Полтавщини Василя Милорадовича, струпи на ногах мазали рідиною по-особливому випареною в печі зі свіжого конопляного насіння за допомогою *двох нових горщиків* [10, с. 282]. Від ран на ногах готували і таку мазь: “взяти по ложці пива, козиної крові, ложку олії, воску білого з вощини, живиці, додати куряче яйце, змішати і присмажити в *ринці*. Мазь класти на пластир і прикладати на ніч і на день свіжу пов’язку. При цьому не можна пити горілки, вина, не ходити по холоду і ногами не працювати” [6, с. 17]. У Харківській губернії для лікування виразок на тілі наприкінці XIX ст. використовували сік з кореня жимолості чи барбарису, який отримували після його впарювання у тому ж *дірявому горщику* [9, с. 21]. У горщику також готували ліки від “ревматизму”. Для цього збирали кістки, складали у *горщик*, ставили його в піч, прожарювали, а “стікшим мозком” мазали хворі місця [9, с. 22]. Цікавий рецепт приготування мазі від екземи в глиняній кубушці був записаний автором даного дослідження в 2003 р. під час експедиції на Харківщину. Тут випарювали сік із гілочок липи в *кубушці* (глиняній посудині з вузькою шийкою) із замазаною глиною шийкою: “І оце ж чавун у землі, а кубушка зверху, обкладали трохи там дрівцями, а тоді гноєм. І ото топлять. Чавун унизу, там все сухе, а топлять зверху. Туди ж капатиме (оце як буде топиця, так оце витіка – називається лікарство) і ото воно туди капа, і таке, як дьоготь чорне, запах різкий, їдучий <...> Це од екземи, од лишая, од чиряків <...> Воно їдуче, як помажеш, ну, більш там на цьому місці нічого не остається. З першого разу” [14].

У лікувальній магійній практиці цілющими властивостями наділялася не тільки глина, але й *піч* (звісно, обмазана глиною), *глиняна долівка*. У віруваннях українців піч виступала символом материнського начала, непорушності сім’ї, неперервності життя, рідної хати, батьківщини [2, с. 374–375]. Лікувальні магійні дії, замовляння, зокрема дитячих хвороб, зурочень знахарі проводили саме біля печі, адже за повір’ям піч могла “забрати” хвору дитину та повернути її здоровою. У печі, наприклад, відбувалося “*перепікання сухот*” (тобто туберкульозу) у дітей. Баба-знахарка на припічку печі запалювала соломку, саджала хвору дитину на лопаті у піч. Мати ходила навколо хати, заглядала у вікна і питала 3 рази: “Що ти, бабусю, робиш?”, а та відповідала та-

кож тричі: “Хліб гнітю”. Таким чином відбувався своєрідний обман хвороби, яка, злякавшись жару, повинна була покинути хворого [7, с. 415]. Подібний спосіб лікування “сухот”, “сушецю”, “сушію” описаний і Л. Львівським у збірнику статей “Русская простонародная медицина” [5, с. 315]. Тут же знаходимо й згадку про те, що при хворобі горла потрібно було потерти хворим місцем об край печі – хвороба відступала [5, с. 315]. В лікувальних цілях використовували й *печину* – частину глиняної обмазки печі Українці вірили в очисну й лікувальну силу вогню домашнього вогнища, тому магічну силу приписували і глині з печі, і вугіллю, і сажі, і попелу [3, с. 118]. На початку ХХ ст. в Росії дослідники фіксують, що хвороби, викликані “зглазом” лікували, використовуючи печину, таким чином. Рано на зорі йшли до джерела, набирали з нього води за течією, вертали додому мовчки, не оглядаючись, несучи воду у закритій посудині. Потім клали у цю воду 3 гарячих вуглини, *печину*, дрібку солі і кропили цією водою хворого по 2 рази на добу на зорі, примовляючи “з гуся вода, з лебедя вода – з тебе худоба” [5, с. 315]. В “Малорусских домашних лечебниках XVIII века” вдалося знайти рецепт лікування “утроби” (хвороби живота): “взяти воску гишпанського червоного, крейди білої, *печини з печі* у рівній частині, стерти. Брати на кінчику ножа, розчиняти у теплому вині чи пиві і на ніч пити” [6, с. 2]. За допомогою печини наприкінці ХІХ ст. на Поділлі намагалися позбавитися й “сухот”: брали з трьох колодязів непеченої води, підмішували хатнього сміття, шматочки *печини* з трьох печей і мох з даху трьох хат. Вважали, якщо скупати хворого у цьому розчині сухоти відступлять [4, с. 4]. Наразі печина не використовується у народній медицині, проте, побутування замовлянь, призначених уберегти “від дурного ока” свідчить, що релікти цього лікування ще існують в народі. Донині дехто побачивши недобру людину тихо промовляє: “сіль тобі, та печина із твоїми очима”.

Широке застосування знаходила глина й у народній ветеринарії. Розведеною на буряковому квасі глиною обмазували домашніх тварин, зокрема, свиней, якщо ті хворіли на “рожу”, лікували мастит у корів [15]. Набряки та нариви на ногах корів чи коней, також лікували рідкою глиною, обмазуючи уражені місця [16]. Не обходилася народна ветеринарія і без застосування тієї ж *печини*. Наприклад, на Полтавщині на межі ХІХ–ХХ ст. для захисту корови від “уроків” існувала велика кількість способів, серед яких і такий: у хвіст корові ув’язували стружку з рогачів, сажу з кочерг і шматочок *цеглини (печини)*. Для першого годування поросяти готували спеціальні “балабушки” з тіста, у які замішували зерна жита, взяті з першої копи, щетину, зстрижену навхрест на лобі та спині кабана, надрубаний і подрібнений кінчик його хвоста, шматочок пічної глини (*печини*), стружки, зістругані з усіх чотирьох кутків столу. Ці балабушки згодовували поросяті після обідні в неділю, що забезпечувало не тільки його гарний ріст, але й уберегало від злих духів [10, с. 297].

Отже у традиційно-побутовій культурі українців сконцентровано багатотисячолітній досвід і народні знання. Довгий час в Україні народна медицина виступала основним доступним видом лікування, а глина та глиняні вироби, як одні з найбільш поширених предметів повсякденного побуту в руках знаючих людей, цілителів, знахарів, бабок-шептух тощо – могутнім засобом боротьби з хворобами. Народне лікування, передусім, базувалося на раціональних методах застосування глини, якими люди могли скористатися в домашніх умовах відповідно до набутого досвіду, традиційних знань

предків. У такому разі лікування проводилося на сімейно-індивідуальному рівні й давало терапевтичний ефект. Якщо ж людина усвідомлювала, що шлях надходження хвороби чи невдачі неприродний і самотужки позбутися недугу неможливо, то вдавалася до ірраціональних методів лікування – зверталася до знахаря, народного цілителя, діяння якого викликали психотерапевтичний ефект. За допомогою глини намагалися зцілювати як внутрішні, так і зовнішні хвороби, широкого застосування вона набула й у народній ветеринарії.

Лікувального значення народ надавав також печі, печині, глиняній долівці, череп'яному посуду, в якому готувалися різноманітні настоянки, мазі, відвари, що диктувалося як побутовими умовами життя, так і народними знаннями про цілющі властивості ліків приготовлених у глиняних виробках. А печина – шматочок від печі (закопченої глиняної обмазки, цеглини) входила до числа обов'язкових предметів, які використовувалися українцями в магичній практиці – слугувала оберегом від злих духів, чарів, а отже – засобом профілактики хвороб. Найбільш дієві народні рецепти лікування, якими користувалися віками, а може й тисячоліттями, передавалися від покоління до покоління. І хоча в народній медицині було немало містики, іноді, на перший погляд, абсурдних методів лікування, – все ж побутувало чимало й таких, які при детальному розгляді не тільки заслуговують на увагу, але й, безумовно, на підтримку та наукову оцінку. На наш погляд, необхідно не тільки фіксувати їх, але й ретельно проаналізувавши, знайти в них практичне зерно, визначити можливості застосування народних методів лікування в наш час.

Література

1. Болтарович З. Українська народна медицина. – К.: Абрис, 1994. – 320 с.
2. Войтович В. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – 664 с. ; іл.
3. Гвоздевич С. Родильна обрядовість українців // Народознавчі зошити, 1997. – № 2. – С. 111–122.
4. Данильченко И. Народные верования, суеверия и предрассудки, записанные во втором мировом участке Литинского уезда Подольской губернии // Этнографические сведения о Подольской губернии. – Камянец-Подольский: Тип. Подольского Губернского Правления, 1869. – С. 1-5.
5. Львовский Л. Русская простонародная медицина // Живописная Россия, 1902. – №56. – С. 314–316.
6. Малорусские домашние лечебники 18 века // Материалы по истории, литературе и этнографии Южной России. Приложение Киевской Старине 1890. – К.: Тип. Корчак-Новицкого, 1890. – С. 1–59.
7. Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии. Марусов П. Сл.Кабанье // ХС. – Литературно-научное приложение к харьковскому календарю на 1893. – Вып.7. – Харьков: Типография Губернского правления, 1893. – С. 413–460.
8. Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии. Стороженко М.К. Сл.Ново-Астрахань (Старобелский уезд) // ХС. – Литературно-научное приложение к харьковскому календарю на 1894. – Вып.8. – Харьков: Типография Губернского правления, 1894. – С. 27–48.
9. Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии. Татарский А.А. Сл. Свято-Дмитриевка (Старобелский уезд) // ХС. – Литературно-научное приложение к харьковскому календарю на 1894. – Вып.8. – Харьков: Типография Губернского правления, 1894. – С. 1–26.
10. Милорадович В. П. Життьє-бытьє лубенского крест'янина // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія/ Упор., прим. та біогр. нариси А.П.Пономарьова, Т.В.Косьміної, О.О. Боряк; Вст. ст. А.П. Пономарьова; іл. В.І. Гордієнка. – К.: Либідь, 1991. – С. 170–341.
11. Польові матеріали автора. Записано в 2007 р. від Дяченко Євдокії Федорівни 1940 р.н. с. Опішне, Полтавська обл., у 2003 р. від Пасеки Віри Трохимівни 1926 р.н., м. Ізюм, Харківська обл.
12. Польові матеріали автора. Записано Гейком Анатолієм у 1998 р. від Гейко Ганни Никифорівни 1913 р.н., с. Судіївка, Полтавська обл.

13. Польові матеріали автора. Записано в 2002 р. від Ткаченко Ганни Олександрівни 1928 р.н., с. Бутківка, Луганська обл.
14. Польові матеріали автора. Записано в 2003 р. від Куценко Раїси Іванівни 1923 р.н. с. Вільшана, Харківська обл.
15. Польові матеріали автора. Записано в 2006 р. від Литвинець Ольги Трохимівни 1931 р.н., с. Дибинці, Київська обл., у 2001 р. від Сворняк Ніни Юхимівни 1946 р.н., Пархоменко. Луганська обл., у 2006 р. від Шиян Лідії Григорівни 1936 р.н., с. Опішне. Полтавська обл.
16. Польові матеріали автора. Записано в 2006 р. від Проценко Галини Павлівни 1924 р.н. с. Великі Прицьки, Київська обл.
17. Польові матеріали автора. Записано в 2007 р. від Соломійчук Марії Юріївни 1937 р.н., м.Косів, Івано-Франківська обл.
18. Польові матеріали автора. Записано в 2008 р. від Редчук Галини Василівни (уродженки с. Беляєвка Одеської обл.) 1941 р.н., с. Опішне. Полтавська обл.
19. Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К.: Молодь, 1993. – 408 с. : іл.
20. Рейдерман М.І. Традиційна і нетрадиційна медицина. – К.: Видавництво товариства “Знання” України, 1991. – 32 с.
21. Русский народный лечебник: Из сокровищницы русских и зарубежных знахарей, травников, лекарей (рецепты советы и рекомендации. Доступные для изготовления и применения, собранные доктором Павлом Матвеевичем Куренновым). – К.: Общество «Знание», 1992. – 207 с.
22. Так лечились в старину. – Москва: Издательство Российского университета дружбы народов, 1992. – 16 с.
23. Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. – СПб.: Т.1. – Вып. 1. – 467 с.
24. Шкарбан А. Народна медицина Київського Полісся // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1997. – Вип.1. – 358 с.

Метка Л.О. Глина та глиняні вироби у народній медицині, ветеринарії, лікувальній магійній практиці українців Північно-Дніпровського Лівобережжя у другій половині XIX – першій половині XX століття

Про використання глини та застосування глиняних виробів у народній медицині, ветеринарії та лікувальній магійній практиці українців Північно-Дніпровського Лівобережжя. Подано назви хвороб, окремі замовляння, народні лікувальні рецепти.

Ключові слова: народна медицина, народна ветеринарія, замовляння, глиняні вироби, глина.

Метка Л.А. Глина и глиняные изделия в народной медицине, ветеринарии, лечебной магической практике украинцев Северно-Днепровского Левобережья во второй половине XIX - первой половине XX века

Об использовании глины и глиняных изделий в народной медицине, ветеринарии, лечебной магической практике украинцев Северно-Днепровского Левобережья. Подаются названия болезней, отдельные заговоры, народные лечебные рецепты.

Ключевые слова: народная медицина, народная ветеринария, заговор, глиняные изделия, глина.

Metka L.O. Clay and clay products in folk medicine, veterinary, medical practice magic Ukrainian of Northern Left-Bank Dipper area in the second half of XIX – early XX century
On the use and application of clay pottery in folk medicine, veterinary and medical practice magic Ukrainian. Filed under names of diseases, individual charms, folk medicinal recipes.

Key words: folk medicine, folk veterinary medicine, charms, clay products, clay.

Ірина МОШИК
(Глухів)

**Вищі навчальні заклади Чернігівщини
в українізаційних процесах
20-х початку 30-х років XX ст.**

20-ті роки минулого століття в історії України позначилися процесом становлення радянської влади на території нашої держави. Інтерес до наукового дослідження цього періоду викликаний неоднозначністю політики українського більшовицького уряду щодо позиціювання своєї влади відповідно задекларованого статусу України у складі СРСР. Глибоке наукове вивчення цих проблем є одним із гарантів незворотності позитивних змін у суспільстві. Все частіше з'являються публікації, присвячені окремим напрямкам визначеної теми, в т.ч. питанню проведення українізації у вищих навчальних закладах. Дослідження з цієї проблеми можна бачити серед робіт Л.В. Блинди [1], В.М. Бойка та О.Д. Бойка [2], О.Ю. Бориснюка [3], Я.В. Верменич [4], В.М. Даниленка [5], О.А. Коляструк [6], В. Коцура та Н. Коцур [7].

Одночасно, залишається майже недослідженою тема здійснення українізації в 20-х на початку 30-х років у вищих навчальних закладах Чернігівщини. Відтак, використовуючи архівні й історіографічні джерела у межах досліджуваного часу з'ясуємо проблему впровадження політики українізації у вищих навчальних закладах Чернігівщини та її вплив на формування нової української інтелігенції.

Завоювавши Україну, більшовицьке керівництво не відчувало, що українські землі (й інші території колишньої Російської імперії також) є повністю підкореними. В ході національно-визвольних змагань стало зрозумілим, що гасла національних партій є досить близькими значній частині українського суспільства. Це неминуче повинно було змусити замислитися радянське керівництво над питаннями зміцнення більшовицького впливу в Україні. Тому керівництво РКП(б), починаючи з 1919 р., йде на окремі поступки українцям у національній сфері [8]. Подальша партійна лінія щодо ставлення більшовиків до національно-культурних питань була чітко зазначена на Х з'їзді РКП(б). Наголошувалося, що комуністична партія повинна була допомагати населенню окраїн колишньої Російської імперії наздогнати центрально-російські регіони. Для вирішення цієї проблеми передбачалося розвинути й зміцнити радянську державність у формах, які відповідають національно-побутовим умовам цих народів; розвинути й зміцнити органи влади, адміністрації, які б склалися з місцевих людей, що знають побут і психологію місцевого населення; зокрема в Україні – розвинути україномовну систему освіти [9]. На XII з'їзді РКП(б) у квітні 1923 р. був проголошений курс на здійснення політики коренізації, що в Україні отримала назву “українізації”.

Українська мова, як засіб спілкування більшості населення УСРР, була оголошена офіційною мовою. Встановлювалося, що документи уряду та центральних відомств українських радянських органів призначені для загального відома належить публікувати українською та російською мовами, а найбільш важливі урядові документи – також мовами національних меншин, що проживали в УСРР. Було заборонено приймати на роботу до державних організацій службовців, що не володіли українською мовою [10].

Офіційного статусу українізація на Чернігівщині набула в другій половині 1923 р. після прийняття ВУЦВК та РНК УСРР 1 серпня 1923 р. постанови “Про заходи забезпечення рівноправності мов і сприяння розвитку української мови” [11]. У липні 1923 р. Губернським відділом народної освіти був прийнятий план українізації радянського апарату культурно-просвітницьких установ і установ професійної освіти Чернігівщини. Щодо вищих навчальних закладів губернії, то в першу чергу мали українізуватися педагогічні вищі навчальні заклади, сільськогосподарські та кооперативні технікуми протягом двох років, у т.ч. інститути народної освіти (далі – ІНО) – Чернігівський та Ніжинський з робітфаками. Оскільки частина викладачів володіли українською мовою і могли нею викладати, то обидва заклади з 15 лютого 1924 р. повинні були частково українізуватися, а від початку наступного 1924–1925 навчального року (але не пізніше 1 вересня 1925 р.) цілком перейти на викладання українською мовою всіх предметів [12]. Для навчальних закладів, які знаходилися у північних районах губернії і де більшість студентів спілкувалися російською мовою термін українізації був подовжений до 1927–1928 навчального року.

У грудні 1923 р. комісія з українізації Ніжинського ІНО задекларувала програму дій щодо впровадження зазначеної політики в інституті. В якій чітко визначалися шляхи проведення українізаційної кампанії у стінах інституту. Насамперед, ставилися вимоги щодо запровадження української мови серед адміністративно-технічного апарату, зокрема, в діловодстві. Всі студентські організації та предметні комісії Ніжинського ІНО мусили перевести своє діловодство на українську мову до 15 березня 1924 р. З початком зимового триместру українською мовою повинні були читатися такі дисципліни, як історія українського письменства, українська мова та порівняльне мовознавство, історія української культури. Фізкультура та семінар із соціального виховання на всіх триместрах теж мали викладатися українською мовою.

Для тих хто не володів українською мовою або володів погано організовувалися самокурси з вивчення мови, які були обов’язковими для таких студентів упродовж усіх триместрів за винятком останнього (дев’ятого).

Усі революційні та літературні свята повинні були проводитися українською мовою. Для підвищення знань студентів у галузі історії українського народу та його культури організовувалася відповідна студія українською мовою. Стінна газета теж частково повинна була бути українізованою – з початку триместру організовувався її український відділ. Організовувався також кабінет рідної мови з добіркою відповідної літератури, якою – за потреб – могли користуватися як студенти, так і викладачі. Для організації української книгозбірні керівництву ІНО необхідно було виділити відповідні кошти та передплатити поточні україномовні видання “Червоний шлях”, “Шляхи мистецтва”, “Знання” і “Книга” та на газети “Вісті ВУЦВК” і “Більшовик”. Планувалася також передплата на закордонну українську літературу. Необхідно було відокремити від загального каталогу бібліотеки каталог “Україніка”.

Зобов’язали педагогічний склад Ніжинського ІНО поступово впроваджувати українську мову й на своїх заняттях. Для користі справи всі студенти та викладачі, які володіли українською мовою мали спілкуватися нею в побуті, навчаючи таким чином своїх співрозмовників. Усі оголошення, накази, плакати теж повинні були писатися українською мовою [13].

За актом обстеження губернською комісією стану українізації Ніжинського ІНО, складено відповідну таблицю.

Склад студентів Ніжинського ІНО за мовною ознакою 1924 р. [14]

українці	росіяни	євреї	поляки	білоруси	знають українську мову	не знають українську мову
210	24	43	1	3	225	56

Із загального викладацького складу (25 осіб) викладали українську мову – 2; викладали українською мовою – 7; знали українську мову посередньо – 15, – відтак, практично всі викладачі Ніжинського ІНО володіли українською мовою. Студенти I курсу, що вступили в 1924 р. стовідсотково володіли українською мовою. Українських газет передплачувалося 3 (“Вісті”, “Більшовик”, “Селянська правда”), що складало 30 % загальної кількості передплачених інститутом видань. Стінна газета цього часу оформлювалася двома мовами з перевагою російської. Дипломні роботи виконувалися переважно також російською мовою. Проте, діловодство вже велося українською; як і всі оголошення адміністрації інституту. Оголошення ж студентських організацій – двома мовами [15].

У Чернігівському ІНО склалася дещо інша ситуація. В 1922 р. до запровадження політики українізації в інституті викладання всіх дисциплін проводилося виключно російською мовою, адже більшість студентів була якраз із північних районів Чернігівщини, які традиційно спілкувалися здебільшого на діалекті й українською мовою взагалі не володіли (як більшість викладачів, що були російськомовними). Для всіх студентів обов’язково українською мовою викладалися лише українська мова, література, історія та географія України. Крім приватних лекцій з мови, літератури та історії України, які викладалися на словесно-історичному відділі окремо [16].

У січні 1925 р. за звітом губернської комісії з українізації Чернігівського ІНО діловодство адміністрація вела змішано – і українською, і російською мовами. Оголошення робилися виключно українською мовою. Дипломні роботи – як і в Ніжині – виконувалися російською мовою. За постановою Бюро ІНО від 22 жовтня 1924 р. у подальшому всі дипломні роботи повинні були виконуватися українською мовою. Стінна газета видавалася українською і російською мовами, але здебільшого українською. Українських підручників використовувалося тільки 5 % від загальної їх кількості. В обігу інститутської бібліотеки знаходилося 855 українських книжок, що становило всього 8,7 % від загальної кількості. Для вивчення української мови, крім лекцій, які проводилися на перших курсах, для старших курсів працювало 2 гуртки.

У 1924 р. до інституту в Чернігові був прийнятий 101 студент, з них 80 % були українцями, але володіли рідною мовою тільки 50 % студентів-першокурсників.

З 24 осіб лекторського складу Чернігівського ІНО 1 викладав українську мову, 5 викладали свої дисципліни українською мовою. Інші або цією мовою не володіли, або продовжували за звичкою та через зручність викладати російською [17].

Склад студентів Чернігівського ІНО за мовною ознакою січень 1925 р. [18]

Всього студентів	українці	інші	володіють українською мовою	не володіють українською мовою
216	182	34	108	108

Як бачимо з таблиць, у середині 1920-х років тільки 50 % студентів Чернігівського ІНО володіли українською мовою, тоді як у Ніжинському ІНО їх було 80 %. Що пояснюється, насамперед географічним розташуванням навчальних закладів, а також місцем проживання контингенту студентів, які там навчалися.

Однак, відповідно до урядових вимог щодо негайного проведення українізації вищих навчальних закладів у середині 1920-х років почалося форсоване впровадження цієї політики.

У Чернігівському ІНО лекторів, які володіли українською мовою, зобов'язали проводити заняття виключно цією мовою. До тих, хто українською не володіли або володіли погано поставили вимоги письмово дати зобов'язання щодо її вивчення й запровадження у викладанні вже з наступного, тобто 1925–1926 навчального року. Службовці інституту в робочий час мусили спілкуватися між собою та зі студентами виключно українською мовою. В плановому порядку влаштовувалися курси з вивчення української мови для службовців і викладачів інституту [19]. За дорученням ректора Чернігівського ІНО було вивішене оголошення в якому зазначалося, що під час занять у лабораторіях і аудиторіях студенти мають запитувати тільки українською мовою, а лекторам дозволялося відповідати тільки у випадку, коли до нього зверталися українською мовою. Розмовна мова між студентами у стінах ІНО теж повинна була бути виключно українською [20].

У 1926 р. був установлений остаточний термін українізації студентів Чернігівського ІНО – початок 1927–1928 навчального року. Для здійснення таких планів влаштували іспит із української мови для студентів та викладачів. Також було ухвалене рішення не дипломувати студентів, які не знали української мови. Для викладачів встановили два терміни для складання іспиту: 1-й – з 1 грудня до 25 грудня 1926 р.; 2-й – з 20 січня до 1 лютого 1927 р. У перший термін мали складати іспити С.Г. Баран-Бутович, В.Д. Адаменко, Д.М. Іванова, Б.М. Руткевич, В.І. Чуприна; у другий термін екзамінувалися С.І. Воробйов, І.Д. Фролов, І.П. Львов, Н.О. Щеглова, О.О. Паско, Н.Г. Баран-Бутович й інші [21].

Не дивлячись на подібні кардинальні заходи, справа українізації Чернігівського ІНО просувалася досить повільно. Умови для її запровадження й добровільного використання в обігу української мови були не дуже сприятливими. Російськомовні і студенти, і викладачі з великим небажанням сприймали українізаційні процеси, вважаючи форсований їх наступ насильством, що спричиняло тихий саботаж щодо застосування мови в обігу. “Більшість студентів – українці. Цей факт ще не свідчить, що питання про українізацію нашого ІНО стоїть цілком задовольняюче. Багато із студентів-українців володіють українською мовою дуже погано, деякі не вміють зовсім розмовляти нею” [22]. “Що стосується лекторського складу ІНО, то перевага залишається на боці лекторів росіян і взагалі лекторів, вихованих в російському оточенні та не знайомих з українською мовою” [23]. Відтак, часто для окремих викладачів переносилися терміни впровадження українізації. Наприклад, для лектора О.О. Паско, беручи до

уваги. що він походженням був естонцем, або для лектора анатомії та фізіології С.Г. Павського, з огляду на його поважний вік (понад 60 років), який не дозволяв за короткий термін організувати свою роботу відповідним чином [24].

Одночасно, за зниження темпів українізації керівництво Чернігівського ІНО у 1928 р. отримало догану від НКО УСРР, де наголошувалося на неприпустимості подібного ставлення до директив НКО у справі українізації, порушення всіх термінів та інструкцій щодо українізації. Пропонувалося попередити всіх викладачів, які не володіли українською мовою, якщо вони не змінять ставлення до політики українізації, то будуть звільнені з посад у кінці навчального року [25].

Не все гаразд складалося із запровадженням політики українізації й у Ніжинському ІНО. 29 грудня 1923 р. ректор інституту О.О. Карпеко видав наказ № 90, яким зобов'язував навчальний контроль, декана факультету соціального виховання (факсоцвуху) та керівника гуртка з вивчення української мови строго слідкувати за відвідуванням гуртка студентами інституту, які несерйозно поставилися до висунутих вимог щодо українізації навчального закладу [26]. У 1925 р. з 27 викладачів викладали українською мовою – 33 %, мали наміри перейти на українську мову викладання – 11 %, російською ж мовою продовжували викладати – 67 %. Більшість викладачів просто не бажали переходити на українську мову викладання: “Кукаркін написав, що може викладати але окремі лекції, Кирилов – ще не зовсім може, Резанов – ще не могу, Шифрін – не могу ні в якому разі, інші просто написали, що не можуть” [27].

2 червня 1925 р. НКО УСРР видав обіжник в якому зазначалося, що справа українізації ІНО в республіці, не зважаючи на розпорядження НКО просувалася дуже повільно, тому нова радянська інтелігенція, що виходила з педагогічних вузів залишалася відірваною за мовним чинником від широких кіл селянства. Відтак, необхідно було вжити рішучих заходів з прискорення цього процесу в інститутах народної освіти.

Педагогічний відділ Головпрофосу пропонував низку заходів. Насамперед, не українізованим ІНО в певний термін, згідно затвердженого плану Головпрофосвіти, перейти на українську мову викладання, всі лектори, що володіли українською мовою повинні були обов'язково викладати виключно українською. Студентство власною самоорганізацією, а також під керівництвом професури мало влаштовувати гуртки української мови. При кожному ІНО необхідно було створити консультативне бюро живої української мови, яке давало б поради щодо вірного вживання української фразеології. Студентів, які не вміли читати, писати та говорити українською мовою заборонялося переводити на старші курси (останнє запроваджувалося під відповідальність ректорів). На вільні вакансії дозволялося запрошувати лише лекторів, що володіли українською мовою. Методологічним предметним комісіям було поставлене завдання всіма засобами популяризувати українську термінологію в кожній галузі наук, за окремих непорозумінь – проводити консультації з Українською Академією наук. Ставилося завдання придбання україномовної наукової та художньої літератури. Кожен триместр ІНО мали сповіщати НКО УСРР про хід українізації лекторів і студентів [28].

Якщо зі студентами, які не знали української мови в інституті проблем не було – всі вони відвідували відповідні гуртки й поступово складали іспити, засвідчуючи володіння мовою. Викладачі ж неохоче сприймали необхідність українізації. У березні 1926 р. на засідання Правління Ніжинського ІНО був заслуханий звіт керівника гурт-

ка з вивчення української мови викладачами В.А. Фесенка, який у своєму виступі доводив до відома присутніх, що гуртком керували два викладача він і П.К. Волинський: В.А. Фесенко навчав усній мові, П.К. Волинський – техніці письма. Відвідували гурток викладачі В.І. Резанов, П.О. Бельський, В.Р. Фохт, А.А. Гуринов, О.О. Гржимайло, аспірант Т.П. Алексєєв. Заняття проводилися 2 рази на тиждень. Технікою писемної мови всі оволоділи на достатньому рівні. Усна мова вивчалася шляхом підготовки доповідей. Деякі викладачі робили помітні успіхи, іншим бракувало словарного запасу. У відповідях на запитання В.А. Фесенко зазначив, що П.К. Волинський залишив роботу через те, що більшість членів гуртка перестали з'являтися на заняття. Зовсім безнадійна справа виявилася з викладачами С.К. Ніконовим та Б.М. Шифріним, які постійно саботували роботу гуртка й практично відмовлялися вчити українську мову [29].

Інша справа була з молодими викладачами інституту для яких наприкінці 1926 р. за вказівкою НКО УСРР був проведений іспит на знання української мови. Згідно з постановою правління Ніжинського ІНО спеціальна комісія у складі деканів факультетів В.В. Кукаркіна (факсоцвих) та К.Ф. Штепи (робітфак), викладача української мови проф. Є.А. Рихліка, представника від окружної комісії у справах українізації В.А. Фесенка провела іспити з української мови для осіб, яких приймали на посади лекторів інституту. Всі викладачі виявили достатній рівень знань української мови, фаховою термінологією володіли на високому рівні, тому могли вільно викладали свої дисципліни [30].

Гучномовні гасла про досягнення стовідсоткової українізації викладацько-студентського складу дуже болісно відобразилися на досвідченій дореволюційній професурі, частина з якої змушена, навіть, була залишити викладання (М.М. Бережков, І.Г. Турцевич й інші, хоча в даному випадку українізація не була визначальною щодо їх рішення полишити роботу в ІНО). Жорсткий формалізований підхід до розширення сфери вживання української мови завдавав певної шкоди процесові національного відродження, залишивши за його межами інтелектуальні сили, що не володіли мовою, а форсована українізація без урахування реального стану справ могла дискредитувати цю вкрай необхідну справу [31].

Дещо по-іншому проходив процес українізації у вищих навчальних закладах, які знаходилися на півночі Чернігівщини, у прикордонних з Росією землях – Глухівському ІНО та Шосткинському хіміко-технологічному інституті. По-перше, за планом Губпрофосу терміни українізації для цих вузів були подовжені до 1930–1931 навчального року, а по-друге, керівництво цих інститутів, будучи цілком російськомовним, не форсувало події й не поспішало впроваджувати ідею тотальної українізації серед інститутського загалу. Хоча певні заходи з українізації їм доводилося запроваджувати.

У 1928 р. коли в Чернігівському та Ніжинському ІНО українізація підходила до свого логічного завершення, інститут у Шостці тільки звертався з проханням до Губпрофосу надіслати копію обіжника № 468 про останній термін цілковитої українізації інституту та її календарний план [32].

Але все-таки форсований наступ політики українізації, навіть у цьому проросійському мовному регіоні мав свої позитивні наслідки. В 1924 р. у звіті Шосткинського хіміко-технологічного інституту зазначалося, що викладання ведеться цілком російською мовою і запровадження української мови у навчальний процес, на думку керівництва, було не допустимим через склад студентів і викладачів, які спілкувалися ви-

ключно російською мовою. Українська мова як навчальна дисципліна взагалі була відсутня [33]. У 1926 р. ситуація дещо змінилася. Хоча й наголошувалося, що в інституті навчалось 64 % українців, але вести викладання українською мовою було неможливим через те, що 90 % студентів нею не володіли, але все ж українська мова була введена до навчального плану. Четверо з викладачів могли вести заняття українською мовою – три математики та викладач, власне, української мови. Але перехід до викладання українською мовою хоча б частково інших предметів здійснити було неможливо. У звіті наголошувалося, що наступного року в інституті намагатимуться частково перейти на українську мову викладання, використавши для підготовчої роботи літню перерву [34]. Проте, вже на початку 1930 р. всіх студентів-випускників Шосткинського хіміко-технологічного інституту зобов'язували до 12 січня 1930 р. скласти комісії іспит на знання української мови [35].

Не зважаючи на всі зовнішні намагання партійних і державних установ провести українізацію в Глухівському окрузі (до якого входив і Шосткинський район), у травні 1929 р. чергова партійна директива наголошувала, що “процес опанування української мови проходить неприпустимо мляво. До цього часу по більшості масових установ соцвиху округу українська мова неможливо калічна і засмічена” [36].

Не кращим чином проходив процес українізації й у Глухівському ІНО. У протоколі № 2 загальних зборів інституту за 1924 р. зазначалося, що заняття проводилися цілком російською мовою. В навчальний план 1925–1926 навчального року були введені українська мова та українська література. З 16 викладачів інституту володіли українською мовою – 7, серед яких: П. Мохов – викладач графічного мистецтва, Т. Корнушенко та Л. Шкурат – викладачі ручної праці. З 114 студентів інституту українською володіли 78, але користувалися нею в побуті менше половини. В бібліотеці були наявні 167 книжок українською.

Наступного навчального року планувалося частково перейти на українську мову викладання таких предметів, як ботаніка, зоологія, анатомія та фізіологія людини, фізика, хімія, неорганічна еволюція, енциклопедія виробництва, краєзнавство, географія, ручна праця по металу та дереву. Планувалося також заміщувати вакантні посади викладачів із числа тих кандидатів, які володіли українською мовою [37].

Але задекларовані плани реалізувати не вдалося через причину ліквідації Глухівського ІНО. Керівництво ж педтехнікуму, який постав на місці ліквідованого інституту, переймалося більше організаційними питаннями, ніж питаннями запровадження політики українізації. В 1927 р. перевірка учителів Глухівського району – слухачів Глухівського педтехнікуму виявила повне незнання ними української мови, у зв'язку з чим було запропоновано скасувати попередні постанови щодо звільнення від перевірки учителів-студентів педтехнікуму. Виняток становили студенти, повна українізованість яких не викликала жодних сумнівів. У всьому окрузі тільки 8 % учителів знали українську мову на цілком достатньому рівні, а 80 % практично нею не володіли. За абсолютне незнання української мови були звільнені з посади у Глухівському районі 3 вчителі, а в Шосткинському – 5, але через деякий час, після складення іспиту, вони були поновлені на посадах [38].

Навіть кардинальні заходи, які почали здійснюватися в 1930 р. в нововідкритому Глухівському інституті соціального виховання, зокрема, заборона переведення студентів на старші курси через відсутність знання української мови (наприклад студента Гаврилова, який виявив повну безграмотність з української мови на другий курс не перевели, за-

лишивши “другорічничати” на першому [39]) не дали бажаних результатів, тим більше, що в цей період заходи з політики українізації поступово почали згортатися.

Політика українізації у вищих навчальних закладах північного регіону Чернігівщини не була реалізована через низку як об’єктивних, так і суб’єктивних обставин. Зокрема, близькість кордону з Росією спонукала більшість населення Глухівського округу досить поверхово ставитись до українізаційних процесів. Загалом же, весь процес українізації і Глухівського, і Шосткінського інститутів відбувався досить мляво, і здебільшого українізаційні заходи ігнорувалися і керівництвом закладів, і студентами.

Однак, навіть здійснена не в повному обсязі, українізація мала вельми позитивні наслідки для системи вищої освіти тогочасної України: почала формуватися нова українська наукова еліта; викладацькі кадри не тільки самі стали добре (чи краще) володіти українською мовою, але й підготували ціле покоління молоді, що мала стати генератором подальшого розвитку української мови, науки та культури. Вперше з’явилася українська наукова література, підручники для вищої школи, видані рідною мовою. Почали формуватися українські термінологічні словники, виникали бібліотечні фонди, вища освіта почала масово надаватися мовою корінного населення країни.

Усе це заклало фундамент збереження мови, ідей незалежності України, на якому пізніше зросло покоління українських дисидентів; і без сумніву мало вплив на появу в 1991 р. незалежної Держави Україна, що логічно продовжила процес українізації, започаткований у складних умовах 1920-х – початку 30-х років.

На початку 1930-х років українізація згортається. Більшовики досягли тотального панування на всій території країни і національні загравання з місцевим населенням були вже не актуальні, що й зумовило відхід від задекларованої політики коренізації. В подальшому влада поставила перед собою завдання знищити всі прояви українського національного відродження й уніфікувати культурне життя на території СРСР. Загалом, радянська українізація, поставши як вимушена поступка більшовиків українському населенню, ніколи не була метою, а лише засобом для зміцнення радянської влади, складовим – за влучним висловом першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора – елементом соціалістичного будівництва, під кутом якого й потрібно було її розглядати.

Джерела та література

1. *Блинда Л.В.* Украинизация и ее роль в общественно – политической жизни украинского народа в 20-е годы: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Киев. гос. ун-т им. Т.Г. Шевченко. – К., 1992. – 25 с.
2. *Бойко В.М., Бойко О.Д.* Досвід та уроки діяльності Ніжинської Науково-дослідної кафедри історії культури і мови по здійсненню політики українізації // Література та культура Полісся. – Вип. 4. – Ніжин, 1994. – С. 49–53.
3. *Бориснюк О.Ю.* Обговорення проблем українізації вищим партійним керівництвом у 1922–1923 рр. // Український історичний журнал. – 2000. – № 4 – С.90–102.
4. *Верменич Я.В.* Здійснення українізації у 20-х – 30-х роках: політичні і культурні аспекти проблеми: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. держ. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – К., 1993. – 24 с.
5. *Даниленко В.М.* Українізація: здобутки і втрати (20-і – 30-і рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 1992. – Вип.2. – С.28–34.
6. *Коляструк О.А.* До питання про деякі стереотипи у дослідженні політики українізації (20–30-ті рр. ХХ ст.) // Література та культура Полісся. – Вип. 21. – Ніжин, 2002. – С.167–170.
7. *Кошур В., Кошур Н.* Українізація та освіта в 20-ті – на початку 30-их років ХХ ст.: деякі методологічні та історіографічні аспекти // Рідна школа. – 1997. – № 12. – С.77–80.
8. КППС в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1970). – Т. 2. (1917–1924) / Пер. з 8-го рос. видання. – К.: Політвидав України, 1979. – С. 189.

9. Там само. – С. 242.
10. Збірник узаконень та розпоряджень робочо-селянського уряду України за 1920-ті роки. – К., 1927 р. – Ч. 34. – С. 157.
11. Українізація на Чернігівщині в 20-30-ті роки. Добірка документів. – Чернігів, 1997. – С. 3.
12. Там само. – С. 12.
13. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. Р-6121, оп. 1, спр. 288, арк. 1–2.
14. Там само, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 87, арк. 2–3зв.
15. Українізація на Чернігівщині в 20-30-ті роки. Добірка документів. – Чернігів, 1997. – С. 28.
16. Центральний державний архів вищих органів влади і урпаління України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 1, спр. 826, арк. 151 зв.
17. Українізація на Чернігівщині в 20-30-ті роки. Добірка документів. – Чернігів, 1997. – С. 30.
18. Там само. – С. 31.
19. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-608, оп. 1, спр. 213, арк. 30.
20. Там само, спр. 163, арк. 16.
21. Там само, спр. 308, арк. 25.
22. Там само, спр. 168, арк. 3.
23. Там само, спр. 167, 14.
24. Там само, спр. 373, арк. 105.
25. Там само, спр. 750, арк. 1.
26. ВДАЧОН, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 36, арк. 25.
27. Там само, спр. 87, арк. 4–5.
28. Там само, арк. 11
29. Там само, спр. 91, арк. 33 зв.
30. Там само, арк. 121 зв.
31. *Бойко В.М., Бойко О.Д.* Досвід та уроки діяльності Ніжинської Науково-дослідної кафедри історії культури і мови по здійсненню політики українізації // Література та культура Полісся. – Вип. 4. – Ніжин, 1994. – С. 49.
32. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 3730, арк. 2
33. Там само, оп. 2, спр. 1153, арк. 74 зв.
34. Там само, арк. 90 зв.
35. Там само, оп. 1, спр. 3732, арк. 232.
36. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. Р-2322, оп. 2, спр. 142, арк. 72
37. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1055, арк. 76.
38. ДАСО, ф. Р-2322, оп. 2, спр. 142а, арк. 34.
39. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 4845, арк. 54зв.

Мошик І.В. Вищі навчальні заклади Чернігівщини в українізаційних процесах 20-х – початку 30-х років ХХ ст.

У статті розглядаються питання проведення політики українізації в 20-х – на початку 30-х років минулого століття у вищих навчальних закладах Чернігівщини та її вплив на формування нової української інтелігенції.

Ключові слова: українізація, українська вища освіта, українська інтелігенція, інститут народної освіти, політика пролетаризації, студентський контингент.

Мошик И.В. Высшие учебные заведения Черниговщины в украинизационных процессах 20-х – начала 30-х годов ХХ в.

В статье рассматриваются вопросы проведения политики украинизации в 20-х – начале 30-х годов прошлого столетия в высших учебных заведениях Черниговщины и ее влияние на формирование новой украинской интеллигенции.

Ключевые слова: украинизация, украинское высшее образование, украинская интеллигенция, институт народного образования, политика пролетаризации, студенческий контингент.

Moshyk I.V. Chernihiv higher school in ukrainisation processes in the 20th – at the beginning of the 30th in XX century

In this article some questions of leadthrough of policy of ukrainisation in Chernihiv higher school in the 20th – at the beginning of the 30th in XX century are examined and it's influence for formation of new Ukrainian intelligenction.

Key words: ukrainisation, ukrainian higher school, ukrainian intelligenction, politic of proletarianization, institute of folk education, student's contingent.

УДК 94(477)“17/20”

Микола ТЕРЕХ
(Глухів)

Із минулого Батуринської пошти

Батурин за географією розміщення знаходився на перетині торгівельних і поштових шляхів. Про що свідчить хоча б той факт, що в 1892 р. в Батурині була знайдена Візантійську монету Василя I (867–869) [1].

У 1669 р. Батурин стає столицею Підгетьманської (Лівобережної) України. В Глухівських статтях, які підписав гетьман Дем'ян Многогрішний, в одному з пунктів вказано про створення швидкої гоньби для доставляння царських грамот, гетьманських універсалів, листів козацької старшини та воевод, а в Батурині та Ніжині влаштувати поштові стани. Великих зусиль приклав гетьман Дем'ян Многогрішний для влаштування в Ніжині і Батурині спеціальних дворів для прийому пошти, утримання коней та обігріву поштарів.

Біля сорока років потому працювала пошта в Батурині, але в полум'ї листопадової пожежі 1708 р. всі дерев'яні будівлі міста згоріли вщент; не оминула сумна участь і будівлю поштової станції.

Опис, зроблений на початку 1726 р. – через 17 років після трагедії – свідчить, що “ныне по разорении, город Батурин весь пуст” [2]. Проходив час і до спаленого Батурина поступово поверталися його жителі, селилися нові сім'ї. Люди ремонтували зруйновані оселі, будували нові. Батурин відроджувався.

На початку XVIII ст. значного розвитку досягла військова пошта, яка прокладалася в місцях скупчення військ, у місцях, де проходили бої та в місцях розрухи після них. Назва “полевая почта” вперше була використана у 1716 р. [3]. З 1725 р. слово “почтарь” замінене на “почтальон” [4].

Регулярне поштове сполучення Батурина відновлюється після імператорського указу Анни Іонівни 1740 р., в якому вона наказала відновити пошту в Малоросії [5]. Щоб частково зменшити податки та повинності населення України, Олексій Кирилович Розумовський в 1742 р. піднімає клопотання перед Сенатом про зменшення витрат на утримання пошти, яка розрослась під час війни з турками. Імператриця Єлизавета Петрівна в серпні 1742 р. видає указ, у п. 5 якого передбачав, аби в Малоросії “почты все свести, а содержать одну от Глухова до Киева <...> а козацких лошадей и прочих обывательских на ту почту не требовать” [6].

Починаючи з 1742 р. проводяться регулярні ремонтні роботи на Києво-Московському поштовому тракті. Будують нові приміщення поштових станцій та “изб для почтарей”, ремонтують мости через ріки, засипають гаті, ставлять верстові стовпи.

Великого розмаху набули ремонтні роботи в 1744 р. В “Дневнике генерального хору-жаго Николая Ханенка” повідомляється, що було створено “Экспедицию к строению мостов, гатей и прочего для шествия к Киеву ее i[мператорского] Величества” [7]. Представники комісії обстежили дороги, якими пролягав маршрут подорожі імператриці Єлизавети Петрівни Україною. 11 липня 1744 р. були відправлені рапорти в Глухів, у одному з котрих повідомлялося, що ніжинським полковником Божицом знайдена краща дорога через Сейм до Батурина, ніж та, що була через батуринську греблю [8]. Ремонт шляхів від Кролевця до Батурина й у самому Батурині вели козаки Чернігівського полку та сотень Новомлинської, Конотопської та Бахмацької Ніжинського полку.

На початку липня Сенат видав указ, в п. 2 якого наголошувалося: “в Малороссии на всяком стану иметь подвод по 800.” [9]. Така велика кількість подвод і коней була зібрана й на Батуринській поштовій станції для продовження подорожі імператриці Єлизавети Петрівни та О.Г. Розумовського. Вже 7 серпня головним Київським поштовим трактом імператорський почет після обіду відправився в дорогу з Глухова [10]. Тож, подорожуючи Україною на початку серпня 1744 р. імператриця Єлизавета Петрівна зі своїм тасмним чоловіком неодмінно проїздила через Батурин.

До 1751 р. батуринський сотник Дмитро Стожок “был в подчинке надсмотрении по главному Киевскому тракту, в Нежинском и Киевском полках, мостов и гатей.” [11]. У 1755 р. гетьман К.Г. Розумовський призначає Григорія Карповича Долинського “директором почт, учрежденных по контракту от Глухова до Киева”, де він “трудился всепрileжнейше”. З 1760 р. останнього було призначено генеральним підскарбієм в “Експедицию национального Батуринского строения” – головним економом при гетьмані, з 1764 р. до 1779 р. – підкоморій Батуринського повіту [12].

Після ліквідації гетьманства, управління Лівобережною Україною доручають Малоросійській колегії на чолі з генерал-губернатором П.О. Румянцевим. Пошт-директором України призначають майора І.М. Скоропадського. Був розроблений статут “Учреждения о конвой почте в Малой России”, який вступив у дію з 31 травня 1765 р. [13]. Статут складався з 20 пунктів, які містили рекомендації щодо організації пошти на місцях. В одному з пунктів говорилося, що поштмейстера необхідно вибирати з військових і значкових товаришів у полках. Кандидат на посаду повинен був бути чесним, ввічливим, скромним, “чистого письма и верного щота”. Поштарі, в свою чергу, обиралися в сотнях із “подпомошников и свободных мещан или посполитых” – по 2 на кожную станцію, при цьому вони зобов’язані були мати по двоє коней. Також повинні були мати гарну поведінку та відповідне виховання. Поштарі підпорядковувалися поштмейстеру, а ті – пошт-директору. Будинки всіх працівників пошти “от постоев и от всякой службы и податей уволены быть имеют” [14]. Так, у відомостях від 16 травня 1808 р. про населення м. Батурина вказано, що поштальони віднесені до категорії “не платящих казенных податей” [15].

На службу поштові працівники мали ходити в одязі встановленого зразка. Так, одяг поштаря складався з червоного суконного каптана з білим ремнем, червоної шапки, мідної бляхи з гербом на грудях і поштового ріжка через плече на шнурку [16]. Для

охорони пошти залучали військових із місцевого гарнізону – з вояків ескадрон Псковського полку, який того часу (1765 р.) знаходився в Батурині [17]. На головному фасаді будинку пошти був закріплений державний герб [18].

На початку грудня 1767 р. Україна була розділена на 20 комісарств. Центром одного з них став Батурин, до якого входило 9 сотень [19]. Тепер Батуринською поштою керував поштомісар, який мав свою печатку [20].

Для перевезення листів, посилок на Батуринській поштової станції в 1765 р. знаходилися 2 поштарі та 4 коней [21], але “В Малой России, по главному московскому тракту от Глухова до Києва” була друга пошта для перевезення пасажирів, вантажів і кур’єрів. Вони утримувалися за рахунок малоросійського скарбу. Тут-таки, на Батуринській станції знаходилися ще 15 коней для такої другої пошти [22].

Велика завантаженість поштового сполучення вносить свої корективи в чисельність Батуринської поштової станції. В 1779–1781 роках у Батурині на поштової службі знаходяться: “писарь почтового правления – 1, подписков земских – 2, почтальонов – 4” [23]. А у відомості про населення м. Батурина від 16 травня 1808 р. вказано, що листонош – 20 чоловіків і 24 жінки [24].

Листи на поштової станції приймалися за 3 години до їх відправлення й перевозилися у спеціальних валізах. Плата за доставку листів Україною залежала від ваги листа і відстані між станціями. Наприклад, за відправлений із Батурина до Києва лист вагою 1 лот (12,8 г) необхідно було заплатити 3 копійки [25]. На листі писали “заплачено”. Дозволялося за лист платити й при одержанні їх адресатом, але тільки в межах України. Румянцевською поштою дозволялося пересилати посилки, купці також мали можливість відправляти з поштарями свій товар вагою до 10 пудів (163,4 кг). Якщо вага товару більша – то, про це необхідно було заздалегідь попередити поштмейстера.

Послугами Батуринської поштової станції користувалися екс-гетьман, граф К.Г. Розумовський (постійно проживав у Батурині з 1794 до 1803 р.), де його навідували діти – Наталя Кирилівна (за чоловіком Загряжська), Олексій Кирилович (міністр освіти Російської імперії), котрі тут проживали по декілька місяців; а Андрій Кирилович (відомий дипломат) – навіть декілька років. Усі вони жваво листувалися з рідними та друзями (збереглися чисельні листи відправлені ними з Батурина).

До Батуринської пошти на ім’я Івана Фрідріховича Гіржберга надходили книги з Бреславської фірми Корна і Гамперта [26]. Механік Іван Фрідріхович збудував чимало промислових закладів на території України, в т.ч. в Батурині: водяний лісопильний млин [27], два флігелі, льодовник, пекарню, каретню [28], цегляний водяний млин [29]. Завдяки своєчасно доставленій спеціальній літературі, І.Ф. Гіржберг знав про технічні новини світу, які успішно застосовував у своїй професійній діяльності.

Пошта також доставляла передплатникам газети та журнали. Наприклад, на ім’я П.І. Прокоповича, а після 1850 р. на ім’я С.П. Великдана до Батуринської поштової станції щорічно надходило 9 періодичних видань, які поповнювали бібліотеку школи бджільництва [30].

З 1765 р. поштарі почали перевозити пасажирів. При посадці в поштову карету, пасажир був зобов’язаний пред’явити посвідчення особи [31].

У 1782 р. у Чернігові був заснований Малоросійський поштамт, якому підпорядковувалися всі поштові установи на території колишньої Підгетьманської України [32].

Цього ж року був утворений Поштовий департамент при Колегії Іноземних справ. З того часу осередки ямської служби – ями – стали називатися, власне, поштою [33].

Подорожуючи Україною в 1774 р. академік Гільденштедт і князь І.М. Долгорукий вели подорожні нотатки, в яких згадується, поміж іншого, як вони їхали з Києва поштовою дорогою через Ніжин, Батурин і Глухів, зокрема, що “на этой дороге находятся почтовые станции, из которых каждая содержит 40 лошадей” [34]. Поштова станція в Батурині знаходилася “по большой дороге из Киева в Москву идущей <...> устроен дом для г-д проезжающих, то есть гостиница с особыми малыми флигелями, из коих в одном кухня, а другие два отдаются вместе с гостиницей в откуп для почтовой станции, и при сем доме устроены конюшня, сарай, ледник, амбар и навес, во дворе имеется колодец, сарай для экипажей” [35].

Найближчими поштовими станціями від містечка Батурин були: Конотопська – за 28 верст, Алтинівська – за 29 верст, Борзенська – за 30,5 верст і Сосницька – за 30 верст. Дорога до Алтинівської поштової станції від Батурина іде донизу, де “состоит экономический через реку Сейм перевоз, для коего устроены от экономии два больших парома, каждый о двух байдаках, два больших дуба и две такие лодки. Все сии суда употребляются только весною, когда река Сейм выступает из берегов и распространяется разливом в ширину около одной версты, в прочее же время, когда река станет в берегах, действует для переправы проезжих только один паром на канате и одна лодка. При перевозе изба, за перевозом через другой залив устроен деревянный мост, который равно как первый и речные суда исправляются на экономический счет крестьянами за повинность” [36]. Далі, більше 20 верств, дорога проходила піщаною та болотистою місцевістю [37].

У 1830 р. були проведені поштові реформи. На території України були створені поштові округи. Батуринська повітова поштова контора почала належати до шостого поштового округу й мала штат із шести працівників (поштмейстера, його помічника і чотирьох поштарів) [38]. Також дозволялося бажаючим утримувати поштові станції на “прогонні гроші”, не одержуючи нічого від казни [39]. Батуринську поштову станцію в 1845 р. утримує купець III гільдії Корницький. Цього часу приміщення станції складалося з двох гарних кімнат, у яких знаходились необхідні меблі [40].

У 1842 р. для будівництва поштових станцій чотирьох розрядів було затверджено нові типові проекти [41]. Можливо цього часу в Батурині й розпочалося будівництво цегляного приміщення поштової станції. Щоб зекономити кошти та будівельні матеріали, приміщення будують на існуючому фундаменті. Цей факт був підтверджений фахівцями “УкрНДПроектреставрвція” під час обстеження технічного стану цієї пам’ятки архітектури XIX ст.; іншим їх висновком, було ймовірне датування підвалів більш раннім будівельним періодом – до XIX ст. [42]. Точно можна твердити про те, що в 1860 р. з поштових закладів у Батурині були поштова контора і станція – про це є інформація в “Черниговских губернских ведомостях” [43].

Починаючи з 1845 р. пошта з Батурина до Конотопа та Сосниці відправлялася 2 рази на тиждень. На поштовій станції Батурина того року знаходилось 9 трійок коней, із яких були 6 поштовими і 3 кур’єрськими. Але для нормальної роботи пошти цього було замало. Поштових “повозок” – як зимових, так і літніх – було в достатній кількості, але “форменних же фельдъегерских бричек” не було жодної. Ямщики всі були

“хорошего телосложения, средних лет и хорошего поведения”, одягнені в чистий та охайний фірмовий одяг [44]. За порушення дисципліни несли покарання. Наприклад, зупинившись на поштовій станції, віце-губернатор Костромської губернії Гайворонський написав жалобу – йому здалося, що ямщики повільно запрягали коней у візок. Унаслідок розслідування жалоби губернським поштмейстером, станційний писар “выдержан под арестом сутки», ямщиків висікли різками [45].

Після смерті нащадка Кирила Розумовського – сина Андрія в 1836 р. все його майно було передане до Опікунського управління. З того часу мостам, які пролягали через р. Сейм, приділялось мало уваги. Як пише в рапорті від 21 грудня 1845 р. чиновник особливих доручень Калиновський до Чернігівського губернатора П. Гессен, “я заметил величайший беспорядок на плотине через р. Сейм близ Батурина, на которой устроены мосты, не имеющие ни на одной стороне перил. На этих мостах изгнившие доски провалились и образовали в нескольких местах огромные дыры” [46]. Крім того, на “этой дороге находится переправа через р. Сейм, которая, особенно в весеннее время, много отымает времени переезда” [47]. Поромна переправа через р. Сейм станом на січень 1886 р. належала управлінню державного майна Чернігівської губернії, але перебувала в оренді в міщанина Берка Рапопорта [48].

Із будівництвом Курсько-Київської та Лібаво-Роменської залізниць, які проходили через станцію Бахмач [49], рух дорогою з Батурина до Бахмача стає більш інтенсивним і дорога стає “не просёлочной, а транспортной, по которой ежедневно тянутся транспорты извозчиков степные места с лесом, известью, мелом и глиняною посудой, а также перевозятся с железной [дороги] товары” [50]. Натомість поштова дорога з Батурина до Глухова через Кролевець у 1897 р. була віднесена до “просёлочной” дороги [51].

На початку XX ст. у Батурині Конотопського повіту Чернігівської губернії була заснована поштово-телеграфна державна ощадна каса № 2, якою користувалися не тільки поштові працівники, але й жителі містечка та прилеглих до нього сіл. Штат Батуринського поштово-телеграфного відділення в 1895 р. складався з начальника та 2 листонош. У 1903 р. одного листоношу скоротили, що спричинило затримку в доставці листів на замовлення та грошових переказів – адресату їх доставляли лише на другий або третій день після отримання.

На початку XX ст. Батуринське поштово-телеграфне відділення обслуговувало 22 тис. мешканців, працювало три дні на тиждень. Газета “Киевлянин” писала, що 6 червня 1902 р. Батурин відвідав Чернігівський губернатор Є.К. Андрієвський. Його зустрічали в лікарні, поштово-телеграфному відділенні та Воскресенський церкві.

У лютому 1905 р. почала працювати телеграфна лінія Батурин – Нові Млини.

Усе вище викладене свідчить про важливість Батурина як вузла поштового сполучення Лівобережної України – від кінця XVII ст., коли місто було столицею до початку XX ст., коли з посиленням економічним розвитком Російської імперії гостро постає питання ефективних комунікаційних мереж. На сучасному етапі будівля Батуринської пошти в 2006 р. була відремонтована й реставрована. В ході цих робіт були виявлені й відновлені архітектурно-декоративні елементи, які були закриті пізнішими перебудовами. Архітектура фасадів автентичної пам’ятки відповідає класичним стильовим характеристикам громадських споруд початку – середини XIX ст. Деталі оздоблення головного фасаду: пілястри та рустовані пілястри, профільовані тяги, вінчаю-

чий карниз, обрамлення віконних і дверних прорізів із сандриковими карнизами та підвіконними нішами виконані в цеглі. Первісно оздоблення фасадів було без штукатурки. На даний час будівля пошти одноповерхова, мурована, в плані прямокутна, з підвальними приміщеннями. Проте, чи не найбільш важливою те, що від часу будівництва й до сьогодення приміщення постійно використовувалося виключно за призначенням – як поштова установа. Будинок батуринської пошти має не лише історичну цінність – як приклад цивільної громадської забудови початку – середини XIX ст. він є справжньою архітектурною окрасою Батурина.

Джерела та література

1. *Різниченко В.* Матеріали до бібліографії Батурина. – К., 1919. – С. 16
2. *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т.2. Полк Нежинский. – К., 1893. – С. 252.
3. *Вигилев А.Н.* История отечественной почты. – М., 1990. – С. 206.
4. Там само. – С. 208.
5. *Максимович Г.А.* Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. Т.1., – Нежин, 1913. – С. 64.
6. *Дневныя записки Малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича.* Ч.1–2., – М., 1859. – С. 175–176.
7. *Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка 1723–1753 гг.* Приложение к журналу “Киевская старина”. – К., 1884. – С. 227.
8. Там само. – С. 233.
9. *Дневныя записки Малороссийского подскарбия...* – С. 207.
10. Там само. – С. 210.
11. *Лазаревский А.* Вказана праця. – С. 251.
12. *Оглоблин О.* Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С. 25
13. *Максимович Г.А.* Вказана праця. – С. 69.
14. Там само.
16. Батурин: сторінки історії. Збірник документів і матеріалів. – Чернігів, 2009. – С. 223.
10. *Мухін В., Мороз В., Дюков П., Іванов В., Юрій В.* Від гінця до інтернету. Нариси з історії української пошти. – К., 2002. – С. 39.
17. *Максимович Г.А.* Вказана праця. – С. 95.
18. *Мухін В., Мороз В., Дюков П. та інші.* Вказана праця. – С. 39.
19. *Максимович Г.А.* Вказана праця. – С. 93.
20. *Мухін В., Мороз В., Дюков П. та інші.* Вказана праця. – К., 2002. – С. 42.
21. *Максимович Г.А.* Вказана праця. – С. 71.
22. Там само. – С. 86.
23. *Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр.* – К., 1931. – С. 410.
24. Батурин: сторінки історії... – С. 223.
25. *Максимович Г.А.* Вказана праця. – С. 77.
26. *Оглоблин О.* Вказана праця. – С. 221.
27. *Нечипоренко П.* Фабрики Розумовського на Посем'ї // Записки історично-філологічного відділу / Українська Академія наук. Кн. XI. – К., 1927. – С. 197.
28. *Павленко С.* Загибель Батурина 2 листопада 1708р. – К., 2007. – С. 223.
29. *Нечипоренко П.* Фабрики Розумовського на Посем'ї // Записки історично-філологічного відділу / Українська академія наук. Кн. XI. – К., 1927. – С. 200.
30. *Домантович М.А.* Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния, – СПб., 1865. – С. 250.
31. *Максимович Г.А.* Вказана праця. – С. 71.
32. *Мухін В., Мороз В., Дюков П. та інші.* Вказана праця. – С. 42.

33. Левитас И. С марками в страну знаний. – К., 1987. – С. 69.
34. Синицкий Л. Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукаго. // Киевская старина. – 1993. – № 4. – С. 47.
35. Державний архів Чернігівської області, ф.133, оп. 5, спр. 2, арк. 3.
36. Синицкий Л. Вказана праця. – С. 6.
37. Батурин: сторінки історії... – С. 252.
38. Мухін В., Мороз В., Дюков П. та інші. Вказана праця. – С. 51–52.
39. Там само. – С. 55.
40. Батурин: сторінки історії Вказана праця – С. 253.
41. Мухін В., Мороз В., Дюков П. та інші. Вказана праця. – С. 55.
42. Науково-допоміжний фонд Національного історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця”, оз. зб. “Акт огляду технічного стану пам’ятки архітектури від 21 березня 2006 р.”, арк. 1.
43. Исаенко М. Батурин, местечко Черниговской губернии. // Черниговские губернские ведомости. – 1860. – № 22. – С. 167.
44. Батурин: сторінки історії... – С. 353.
45. Там само. – С. 261.
46. Там само. – С. 255.
47. Там само. – С. 253.
48. Там само. – С. 285.
49. Семенов П.П. Россия, полное географическое описание нашего отечества, Т.VII, Малороссия. – СПб., 1903. – С. 221.
50. Батурин: сторінки історії... – С. 286.
51. Земской сборник Черниговской губернии. – 1899. – № 8. – С. 540.

Терех М.І. Из минулого Батуринської пошти

На основі джерельних та архівних матеріалів розглядається відновлення Батуринської поштової станції після трагічних подій 1708 року, розташованої на московсько-київському поштовому тракті в XVIII ст. Досліджено її діяльність починаючи з XVIII – до початку XX ст. У лаконічній формі розглядається хід ремонтно-реставраційних робіт будинку пошти у 2006 році.

Ключові слова: пошта, поштова станція, поштові тракти, поштар, поштово-телеграфне відділення, будинок пошти.

Терех Н.И. Из пришлого Батуринской почты

На основе источников и архивных материалов рассматривается возобновление Батуринской почтовой станции после трагических событий 1708 г, расположенной на московско-киевском тракте в XVIII в. Исследовано ее деятельность начиная с XVIII – до начала XX вв., а также рассматривается ход реставрационных работ дома почты в 2006 году.

Ключевые слова: почта, почтовая станция, почтовые тракты, почтальон, почтово-телеграфное отделение, здание почты.

Terekh M.I. Out of the history of Baturyn's post-station

On the basis of source and archival materials the removal of Baturyn's post-station after tragic events in 1708 is analyzed. This post-station was located on Moscow-Kiev post highway in the 18th century. Its activity since the 18th – till the beginning of 20th century. Was studied briefly, the article reveals restoration works of the post-station's building in 2006.

Key words: post, post-station, post-highways, postman, post-telegraphic department, the building of the post-station.

Гравюры выданняў Чарнігаўшчыны як крыніца беларускіх абразоў XVII–XVIII стст.

На землях Чарнігаўшчыны ў XVII–XVIII стст. дзейнічалі некалькі друкарняў, выданні якіх маюць значнасць і каштоўнасць не толькі як культурная спадчына і помнікі кнігадрукавання Украіны. Гэтыя старадрукі прадстаўляюць цікавасць і для даследчыкаў, як гэта ні дзіўна, іканапісу, пры гэтым не толькі ўкраінскага, а таксама – беларускага. Справа ў тым, што мастацтвазнаўцамі яшчэ ў пачатку XX ст. было заўважана, што іканапісцы ў якасці крыніцы выкарыстоўвалі гравюры, якія, дзякуючы сваёй тыражнасці, былі шырока распаўсюджанымі і даступнымі. Звесткі пра выкарыстанне гравюр, як іканапіснага пратографа, сустракаюцца ў працах беларускіх, украінскіх, рускіх даследчыкаў [1]. Паколькі ў дадзеным артыкуле гаворка будзе весціся пра беларускі іканапіс, то найбольш важна засяродзіцца на тых працах, дзе сустракаюцца звесткі, якія датычацца менавіта яго.

Закранаючы пытанне выкарыстання гравюры ў якасці крыніцы для абраза, варта адзначыць, што дадзеная тэматыка ў айчыннай гістарыяграфіі з’яўляецца амаль не вывучанай. Тым не менш, нават на першым этапе развіцця беларускага мастацтвазнаўства (20-я гады XX ст.), падымалася пытанне выкарыстання гравюр у якасці крыніцы для твораў іканапісу. Сведчаннем гэтага з’яўляюцца публікацыі Міколы Шчакаціхіна, у якіх ён звяртае ўвагу на дадзеную з’яву. Такія звесткі аўтар прыводзіць пра абразы вылучанай ім магілёўскай іканапіснай школы, адзначаючы, што дадзеная школа яўна фарміравалася пад уздзеяннем гравюр выданняў Куцеінскай і Магілёўскай друкарняў [2]. А вось для большасці абразоў латыгаўскай царквы (віцебская іканапісная школа) М. Шчакаціхін у якасці першаўзораў называе ілюстрацыі куцеінскага “Трыфалагіёну” 1647 г. і магілёўскіх “Акафістаў” 1698 г. [3]. Пра ўплыў гравюры на сакральны жывапіс мастацтвазнавец таксама адзначае ў працы, прысвечанай творчасці Францыска Скарыны. Гэта датычыцца дрэварыту “Троіца” з пражскага выдання [4]. Безумоўна, не ўсе звесткі пра ўзаемасувязь гравюры і абраза, якія называе пачынальнік беларускага мастацтвазнаўства ў сваіх артыкулах, з’яўляюцца бездакорнымі. Тым не менш, важна тое, што яшчэ ў 20-я гады XX ст. айчынны навуковец засяроджваўся на дадзенай з’яве, якая пазней прыцягнула ўвагу навукоўцаў і атрымала развіццё на сучасным этапе. Аднак у той час далейшага развіцця тэма выкарыстання гравюр для іканапісу не атрымала ні ў самога М. Шчакаціхіна, ні ў іншых аўтараў, а зварот да яе ўзнавіўся фактычна праз паўстагоддзі.

Цікавыя для нашага разгляду звесткі ўтрымліваюцца ў альбомах, выдадзеных у 80-я гады, “Іканапіс Беларусі XV–XVIII стст.” (перавыдаваўся пазней 6 разоў), “Жывапіс Беларусі XII–XVIII стст.”, дзе даследчыца Н.Ф. Высоцкая, даючы каментары да пэўных твораў сакральнага жывапісу, часам указвае і магчымыя іканаграфічныя крыніцы – гравюры [5]. А.А. Ярашэвіч, даследуючы гісторыю пэўных абразоў, у тым ліку і ўзнікненне іх сюжэтаў, падкрэслівае, што запазычванне іканаграфіі для беларускіх тво-



Мал. 1. “Троїца”. Абраз з в. Вялікае Малешава Столінскага р-на, Брэская вобл., XVIII ст.; мал. 2. “Троїца”. Дрэварыт з кнігі “Новы Запавет” (адгорт тытульнага аркуша) (Чарнігаў: друкарня Троїца-Ільінскага манастыра, 1717); мал. 3. Маркіянавіч “Троїца (Гасціннасць Аўраама)”. Салігорскі р-н, Мінская вобл., 1761; мал. 4. “Троїца (Гасціннасць Аўраама)”. Дрэварыт з кнігі “Службоўнік” (Чарнігаў: друкарня Троїца-Ільінскага манастыра, 1704).



Мал. 5. Тытульны аркуш кнігі Гергарда Іаана “Багамысліе...” (Чарнігаў: друкарня Троїца-Ільїнскага манастыра, 1710); мал. 6. “Нараджэнне Хрыстова”. Абраз з г. Пружаны Брэсцкай вобл., др. пал. XVII ст.; мал. 7. “Нараджэнне Хрыстова”. Дрэварыт з кнігі “Трыфалагіён” (Куцейна: друкарня манастыра, 1647); мал. 8. “Нараджэнне Хрыстова”. Дрэварыт з кнігі Максімовіча Іаана “Багародзіцэ дзеве...” (Чарнігаў: друкарня Троїца-Ільїнскага манастыра, 1707)

раў (асабліва каталіцкіх) дастаткова часта ажыццяўлялася з замежных гравюр, якія, у сваю чаргу, у большасці выпадкаў з’яўляліся рэпрадукцыямі твораў жывапісу [6]. Да разглядаемай праблемы звяртаюцца і іншыя навукоўцы. У “Іканапісе Заходняга Палесся XVI–XIX стст.” мастацтвазнаўцы называюць некаторыя абразы, крыніцамі для якіх, на іх думку, паслужылі гравюры з украінскіх выданняў [7]. Адпаведныя звесткі сустракаем і ў каталогах выставаў: “Алтарны жывапіс Беларусі XVIII – XIX стагоддзяў”, “Православная ікона Расіі, Украіны, Беларусі” выдадзеныя як у папярэвым, так і электронным выглядзе [8]. Акрамя даследчыкаў іканапісу да гэтай праблематыкі звярталіся і даследчыкі гравюр. В.Ф. Шматаў, адзначаючы значнасць дрэварытаў з віленскага выдання Пятра Мсціслаўца 1575 з выявамі евангелістаў, піша пра папулярнасць гэтых твораў сярод рускіх іканапісцаў, якія выкарыстоўвалі гравюры як крыніцу для стварэння вялікіх іконных выяў евангелістаў, цара Давыда [9]. Іншы прыклад датычыцца папулярнага з XVII стагоддзя сюжэта апакаліпсіса ў фрэскавым роспісе рускіх храмаў, які распаўсюдзіўся там дзякуючы запазычаным іканаграфічным узорам [10]. Звесткі пра ўплыў гравюр на іканапіс падае і даследчыца магілёўскай друкарні А.М. Пікулік [11].

Абагульняючы вышэй сказанае, трэба падкрэсліць, што ў працах мастацтвазнаўцаў сустракаюцца (часцей за ўсё – вельмі сціслыя) звесткі пра ўплыў гравюр на беларускі іканапіс. Збольшага, у такіх выпадках вядзецца гаворка пра ўздзеянне на абразы ілюстрацый кіеўскіх выданняў (як правіла, “Акафістаў штодзённых”, 1677) і ўзгаданага вышэй куцеінскага “Трыфалагіёну” (1647). Аднак няма ніводнага вядомага нам даследавання, дзе ў дадзеным кантэксце разглядаліся б ілюстрацыі чарнігаўскіх выданняў і іх роля ў развіцці беларускага іканапіснага мастацтва. А між тым, такая з’ява мае месца ў айчынай культуры і патрабуе асобнага вывучэння.

Як было адзначана на самым пачатку дадзенага артыкула, у XVII–XVIII стст. на землях Чарнігаўшчыны дзейнічала некалькі друкарняў. Самая першая з іх, заснаваная ў Чарнігаве, працавала там непрацяглы час і пакінула вельмі сціплую спадчыну. Гэта датычыцца друкарні Кірылы Транквіліёна Стаўравецкага, які ў 1626 г. стаў архімандрытам чарнігаўскага Елецкага манастыра, куды і перавёз свой кнігавыдавецкі рыштунак. Але там друкарня фактычна 20 гадоў была бяздзейнай, і толькі напярэдадні сваёй смерці ў 1646 г. Стаўравецкі выдаў апошняю сваю кнігу “Перла Шматкаштоўнае” [12]. Але ў гэтым жа годзе архімандрыт неўзабаве памёр і друкарня зусім заняпала. Далейшы яе лёс не вядомы [13]. Такім чынам, Чарнігаў ды і ўся Левабярэжная Украіна засталіся без друкарні на наступныя 25 год, пакуль не была заснавана новая ў пачатку 70-х гадоў XVII ст. архіепіскапам чарнігаўскім Лазарам Барановічам пры Спас-Праабражэнскім манастыры ў Ноўгарадзе Северскім [14]. Камплектаванне друкарні скончылася ў 1674 г. і ўжо на пачатку наступнага года былі выдадзены асобнымі брашурамі пропаведзі Л. Барановіча: “Слова на Дабравешчанне”, “Слова на св. Троіцу” і “Слова на Уваскрэсенне” [15]. Але друкарня праіснавала тут нядоўга: у 1679 яна была перанесена ў Чарнігаў, дзе першапачаткова існавала пры архіепіскапскай кафедры, а пазней, пасля смерці Лазара Барановіча ў 1693, – пры Троіца-Ільінскім манастыры. Як адзначаюць навукоўцы, чарнігаўская друкарня працавала на карысць украінскай культуры да 1720, пакуль загады Пятра I і Сіноду не прымусілі яе выдаваць кнігі выключна па ўзору маскоўскіх. Акрамя іх друкарня нічога не выпускала, такой яна і перайшла ў XIX ст. [16].

Акрамя названых у разглядаемы перыяд на землях Чарнігаўшчыны дзейнічалі і іншыя друкарні. Так, у 1797 г. у Чарнігаве была заснавана “грамадзянская” друкарня, якая належала губернскаму кіраўніцтву і выдавала выключна свае распараджэнне [17]. Натуральна, што выдавецкая спадчына гэтай друкарні нашага разгляду не датычыцца. Таксама не будзе разглядацца ў дадзеным артыкуле дзейнасць друкарні ў Клінах, якая паўстала там у 1781 г. [18]. Гэта звязана з тым, што яе выданні былі прызначаны выключна для стараабраднаў, у асяроддзі якіх і распаўсюджваліся, а таму іх выявы і не займелі ўплыву на беларускі ікананіс (магчыма, толькі на стараабрадніцкі, але гэта патрабуе асобнага вывучэння).

Такім чынам, у дадзеным артыкуле будзе разглядацца выдавецкая і мастацкая спадчына ноўгарад-северскай друкарні Лазара Барановіча і яе спадкаемцы – чарнігаўскай друкарні Троіца-Ільінскага манастыра. Даследчыкі адзначаюць, што “Чарнігівскія выданні мало помітны сваёю зовнішнасцю; гравюры звычайно прасты, хоч часом і тут бачымо тонку работу, як напр. в Анфологіі (Новгород-Сіверскім) 1678 р.” [19]. Магчыма гэтая “прастата”, якую адзначаюць навукоўцы, акурат і абумовіла зварот беларускіх ікананісцаў да ілюстрацый чарнігаўскіх выданняў як да першакрыніцы. На жаль, на дадзены момант такіх прыкладаў удалося выявіць не шмат. Тым не менш, усе яны заслугоўваюць самай пільнай увагі.

Як было адзначана вышэй, у працах даследчыкаў нам не ўдалося выявіць звестак пра ўплыў гравюры чарнігаўскіх выданняў на беларускі ікананіс. Такіх прыкладаў мастацтвазнаўцы не прыводзяць. Аднак у кнізе “Ікананіс Заходняга Палесся XVI–XIX стст.” навукоўцы называюць ілюстрацыі некалькіх чарнігаўскіх старадрукаў як іканаграфічныя аналогіі [20]. Безумоўна, тут гаворка не вядзецца пра непасрэднае ўздзеянне гэтых твораў тыражнай графікі на беларускія абразы. Аднак гэтыя звесткі заслугоўваюць увагі.

Гэта датычыцца абраза “Троіца” з в. Вялікае Малешава Столінскага р-на Брэсцкай вобл. (мал. 1). У навуковай літаратуры агульна прынятым для твора з’яўляецца датаванне другой чвэрцю XVIII стагоддзя. Дата была прапанавана Н.Ф. Высоцкай на падставе меркавання, што крыніцай для дадзенага абраза паслужыла гравюра з кіеўскага выдання 1724, пры гэтым назва кнігі не пазначаецца [21]. Акрамя таго, даследчыца называе аналогіі з іншых кірылічных выданняў: “Іканаграфічная схема створана ўяна пад уплывам гравюры. Аб гэтым сведчыць надпіс на кляіме і благаслаўляючыя леваяй рукой анёлы. Абраз выкананы пасля аднасюжэтных гравюр – віленскай (1628), кіеўскай (1674). Адлюстраванне будынка, калоны з капітэллю, Аўраама і Сары, якія выходзяць з дому, размяшчэнне вакол прастола анёлаў, мамурыйскага дуба ў кіеўскай гравюры (1724) і ў абразе з с. В. Малышава люстрана супадаюць, што і дазваляе лічыць абраз створаным незадоўга пасля 1724 г., г. зн. у другой чвэрці XVIII стагоддзя” [22]. Спіс кампазіцыйных аналогій да “Троіцы” аўтары кнігі “Ікананіс Заходняга Палесся XVI–XIX стст.” прапанавалі дапоўніць гравюрамі чарнігаўскіх выданняў 1745 і 1759 гадоў, не пазначаючы пры гэтым іх назвы [23]. Гэтае ўзгаданне старадрукаў чарнігаўскай друкарні і з’яўляецца адзіным вядомым нам, дзе, аднак, гаворка вядзецца не пра непасрэднае ўплыў гравюр на ікананіс, а пра іканаграфічныя аналогіі. Натуральна, што высветліць, якія канкрэтныя кнігі маюцца на ўвазе, прадстаўляецца досыць складаным. Аднак з дапамогай каталогаў, у якіх сістэматызаваны звесткі па старадруках, магчыма ўсё ж акрэсліць кола тых кніг, якія былі выдадзены ў Вільні, Кіеве і Ча-

рнігаве ў названых вышэй гады. Такім чынам, стала вядомым, што віленскім старадрукам, пра які вядзецца гаворка, з’яўляюцца “Акафісты і каноны”, выдадзеныя ў Брацкай друкарні Свята-Духавага манастыра (Вільня, 1628) [24]. Што датычыцца Кіеўскага выдання 1674 г., то, паводле “Каталога старадрукаў, выдадзеных на Украіне”, ім патэнцыйна могуць быць “Акафісты і мальбы”, “Трубы славы прапаведных на нарачытыя дні” Барановіча Лазара, “Ірмалой” [25]. На жаль, ніводнае з гэтых кніг у даступных нам бібліятэках пакуль выявіць не ўдалося. Затое няма складанасцяў пры высьвятленні кіеўскага выдання 1724 г. – ім з’яўляецца “Трыёдзе кветная” [26]. Менавіта гравюра з гэтага выдання і прадстаўляе найбольшую цікавасць, паколькі датаванне абраза праводзілася на падставе іканаграфічнай узаема сувязі апошняга з ілюстрацыяй дадзенага выдання. На жаль, папрацаваць з гэтай кнігай пакуль не давялося.

Аднак для нашага даследавання не менш цікавымі з’яўляюцца і два чарнігаўскія выданні, названыя даследчыкамі ў “Іканапісе Заходняга Палесся XVI–XIX стст.”. Першае з іх датавана 1745, другое – 1759. У 1745 г. у чарнігаўскай друкарні былі выдадзены чатыры кнігі, тры з якіх з ілюстрацыйнымі гравюрамі – Анастасій “Выклад сціслы пра веру” (1745(?), адна ілюстрацыя), Пётр Магіла “Праваслаўнае спавяданне веры” (2 ілюстрацыі з дзвюх дошак), “Правіла да прычашчэння” (15 ілюстрацый з 15 дошак, дзве з іх – медзярыты) [27]. Чацвёртае – Анастасій “Пра веру” (1745(?)) утрымлівае дзве застаўкі, хутчэй за ўсё, без фігурных клеймаў. Такім чынам, адна з трох кніг маецца на ўвазе даследчыкамі заходнепалескага іканапісу, калі гаворка вядзецца пра чарнігаўскае выданне 1745 г. Узгаданае вышэй выданне 1759 г. таксама можна выявіць толькі прыблізна: у названым годзе выйшлі тры кнігі. “Служба ... Святому Міколу” змешчае толькі адну фігурную гравюру (выява Св. Міколы), а “Новы Завет” (11 ілюстрацый з 11 дошак) і “Псалтыр” (дзве ілюстрацыі з двух дошак) з’яўляюцца патэнцыйна магчымымі выданнямі [28]. Сітуацыя з чарнігаўскімі кнігамі такая ж, як і з названымі вышэй кіеўскімі – у асноўных бібліятэках Беларусі яны не прадстаўлены. Таму пакуль мы не маем магчымасці пацвердзіць або абвергнуць меркаванні даследчыкаў, аднак мы маем магчымасць выказаць сваю ўласную думку на гэты конт.

Навукоўцаў больш за ўсё прываблівала незвычайная іканаграфія “Троіцы” з Вялікага Малешава, якая з’яўляецца быццам бы люстэркавай адносна агульнапрынятай іканаграфіі такога сюжэту [29]. Не засталіся без увагі даследчыкаў і анёлы, якія бласлаўляюць левай рукой, на конт чаго аўтарамі выказваліся розныя версіі і меркаванні [30]. На нашу думку, Н.Ф. Высоцкая сапраўды мае рацыю, калі гаворыць, што крыніцай для абраза паслужыла гравюра. Аднак мы не можам пагадзіцца з тым, што іканапісец выкарыстоўваў першаўзор люстэркава. Іншая справа, што сама гравюра магла быць выканана памылкова. Гэта выглядае цалкам магчымым: майстар на гравіравальную дошку мог нанесці малюнак без уліку таго, што на адбітку атрымаецца люстэркавая выява. Такая гравюра і магла быць выкарыстана ў якасці крыніцы для абраза. У дадзеным выпадку наша задача заключалася ў выяўленні першаўзору для іканапіснага твора. Ім аказаўся дрэварыт з “Новага Завету”, выдадзенага ў Чарнігаве ў друкарні Троіца-Ільінскага манастыра ў 1717 годзе [31] (мал. 2). Пра выкарыстанне менавіта гэтай гравюры ў якасці ўзору сведчыць не толькі кампазіцыйная адпаведнасць і жэсты анёлаў, а і шматлікія дэталі: аркада і калона з капітэллю, постаці Аўраама і Сары (асабліва рукі Сары: правай яна прытрымлівае вопратку, у левай – нясе пачастунак

круглай форми, магчыма, булачку), абрысы лістоты мамврыкійскага дуба. Асабліва важнымі з'яўляюцца тыя дэталі, на якіх засяроджваў увагу А.А. Ярашэвіч, падкрэсліваючы, што яны нехарактэрныя для беларускага іканапісу: наяўнасць трох кубачкаў на стале (а не аднаго, як звычайна), німбы вакол галоў Аўраама і Сары [32].

Параўнанне не пакідае сумненняў, што менавіта гравюра з чарнігаўскага выдання была выкарыстана іканапісцам як узор. Гэта не толькі дае магчымасць прасачыць, як у беларускі абраз “патрапілі” новыя рысы, а і дазваляе перагледзець датаванне, пры вызначэнні якога для даследчыкаў асноўным паказчыкам была гравюра-першаўзор. Такім чынам, ніжняя храналагічная мяжа абразы можа апусціцца на 7 гадоў: з 1724 г. (як меркавала Н.Ф. Высоцкая) на 1717 г. Гэта не вялікая розніца, аднак агульнапрынятая дата – другая чвэрць XVIII стагоддзя – у такім выпадку выглядае памылковай, бо абраз мог быць створаны і ў першую чвэрць XVIII стагоддзя (да 1725 г.).

Разгледжаны прыклад з'яўляецца адзіным, дзе, сапраўды, з вялікай доляй упэўненасці можна сцвярджаць пра ўплыў гравюры чарнігаўскага выдання на беларускі іканапіс. Аднак ёсць не менш цікавыя іншыя прыклады, дзе, аднак, крыніцай абразы маглі паслужыць як чарнігаўскія, так і кіеўскія творы тыражнай графікі. Гэта датычыцца “Успення” з Міхайлаўскай царквы сяла Аброва Івацэвіцкага раёна Брэсцкай вобласці і яго першаўзораў. На абразе ёсць некалькі рысаў, нехарактэрных для аналагічных беларускіх твораў XVIII ст. Аднак самае незвычайнае на аброўскім “Успенні” – дзверцы, намалёваныя на ложку Маці Божай (мал. 9). Такой дэталі больш няма на адпаведных творах беларускага іканапісу. Пошукі першаўзору сярод гравюр украінскіх выданняў далі свой вынік: былі знойдзены сем кіеўскіх і два чарнігаўскіх старадрукі, дзе сустракаецца выява з такой іканаграфіяй. Такім чынам, гравюра “Успенне з “дзверцамі” як ілюстрацыя была надрукавана ў “Псалтыры з тлумачэннем”, (Кіеў, 1697) [33], “Малітвааслове” (Кіеў, 1751-1755(?)) [34], “Малітвааслове” (Чарнігаў, 1747) [35] (мал. 10); як кляймо на тытульным аркушы ў “Новым Запавеце” (Кіеў, 1703) [36], “Мінеі” (Кіеў, 1750) [37], “Патэрыку Кіева-Пячорскім” (Кіеў, 1760) [38], “Патэрыку Пячорскім” (Кіеў, 1783) [39], кнізе Гергарда Іаана “Б[о]гомыслие в ползу правоверним” (Чарнігаў, 1710) [40] (мал. 5), як кляймо застаўкі ў “Часаслове (Кіеў, 1729) [41]. З прыведзенага пераліку відавочна, што незвычайная выява стала сюжэтам не толькі ілюстрацыйных гравюр, але і друкавалася ў застаўках, а таксама, што найбольш важна, на тытульных аркушах. Адсюль робіцца зразумелым, што з'яўленне такой іканаграфіі не было выпадковым. І, сапраўды, нам удалося выявіць яе вытокі. Друкаванне дадзенага сюжэту на тытуле тлумачыцца тым, што абраз “Успенне” быў напрастоўным абразом галоўнага храма Кіева-Пячэрскай Лаўры, адкуль і паходзіць назва апошняга “Успенскі”, а таксама дадзенае найменне выкарыстоўваецца ў разгорнутай назве Лаўры: Кіева-Пячэрская Успенская. Натуральна, што самы шанаваны абраз не быў пакінуты без увагі майстроў кніжнай справы. А недзе, паводле нашага меркавання, ў канцы XVII ст. у Лаўры з'яўляецца абраз “Успенне” з машчавіком: прыроблены да іконы срэбныя дзверцы за якімі захоўваліся частачкі мошчаў святых [42] (мал. 11). Менавіта гэты абраз фактычна і рэпрадукаваўся на гравюрах кіеўскіх выданняў. А чарнігаўскія майстры кніжнай справы, па ўсёй верагоднасці, яго проста адтуль скапіравалі для сваіх кніг.

На дадзены момант не прадстаўляецца магчымым высветліць, з якой менавіта кнігі была выкарыстана выява пры стварэнні іканапісцам аброўскага абразы. У дадзеным вы-

Мал. 10. “Успенне”. Дрэварыт з кнігі “Маліце
(Чарнігаў: друкарня Троіца-Ільінскага манастыра;



Мал. 11. “Успенне Кіева-Пячорскае”.
Абраз з машчавіком. Кіева-Пячэрская Лаўра,
др. пал. XVII ст.



Мал. 9. “Успенне”. Абраз з в. Аброва Івацэвіцкага р-на, Брэсцкая вобл., XVIII ст.

падку ў роўнай ступені на беларускі іканапіс маглі паўплываць і кіеўскія, і чарнігаўскія творы тыражнай графікі. Тым не менш, гэта – цікавы прыклад уплыву гравюр на іканапіс, які суправаджаецца з’яўленнем на апошнім незвычайных, на першы погляд незразумелых, рысаў.

Таксама варта назваць і некалькі прыкладаў, калі дрэварыты чарнігаўскіх выданняў з’яўляюцца вельмі набліжанымі іканаграфічнымі аналагамі. Гэта датычыцца пружанскага абраза “Нараджэнне Хрыстова” і аднайменнай гравюры з кнігі Іаана Максімовіча “Багародзіцэ дзеве кніга нарачона...” (Чарнігаў, 1707). Н.Ф. Высоцкая ў якасці крыніцы для названага твору іканапісу называе іншую гравюру – выяву з куцеінскага “Трыфалагіёну” – і, магчыма, паводле яе праводзіць датаванне абраза: “Популярен среди белорусских изографов был Кутейнский “Трефологион” (1647). Гравюра “Рождество Христово”, помещённая в нём, послужила кужбушком для односюжетной иконы середины 17 в. из Пружан” [43]. Безумоўна, на абразе і на куцеінскім дрэварыце ёсць агульныя рысы: размяшчэнне фігур, анёлы ў аблоках. Аднак і адрозненні таксама відавочныя: на дрэварыце (як і на большасці адпаведных твораў) сюжэт разгортваецца на фоне будынка, а на абразе – на фоне пячоры (мал. 6–7). Такая ж дэталі (пячора на заднім плане) сустракаецца на некаторых гравюрах з украінскіх выданняў. Найбольш блізкай іканаграфічнай аналогіяй з’яўляецца ілюстрацыя кнігі І. Максімовіча “Багародзіцэ...” (Чарнігаў, 1707) [44] (мал. 8). Агульнасць абраза і чарнігаўскай выявы назіраецца не толькі ў агульнай кампазіцыі, размяшчэнні пячоры, анёлаў у аблоках. А таксама і ў кампануючы галоўных персанажаў: Марыі, Іосіфа, немаўля. Асаблівае падабенства назіраецца ў постаці Марыі, яе жэстах, складках вопраткі. Аднак ёсць і адрозненні названых твораў, што не дазваляе сцвярджаць пра ўплыў менавіта гэтай гравюры на ікону. Пры гэтым трэба адзначыць, што даты стварэння абраза і дрэварыту не з’яўляюцца першаснымі фактарамі для абвяснення думкі пра іх іканаграфічную сувязь. Інакш кажучы, тое, што абраз датаваны другой паловай XVII ст., а дрэварыт размешчаны ў кнізе, якая выйшла пазней (1707) амаль ні пра што не гаворыць. Справа ў тым, што, магчыма абраз быў датаваны даследчыцай паводле выяўленага ёй магчымага першаўзору – ілюстрацыі да куцеінскага “Трыфалагіёну”, аднак падабенства гэтых твораў адноснае. Таму, калі датаванне праводзілася менавіта праз гэта, то яно можа быць недакладным. Акрамя таго, тое, што названае намі чарнігаўскае выданне выйшла на пачатку XVIII ст. не дае звестак пра дату стварэння гравюры. Яна магла быць выразана і адціснута і ў іншым, больш раннім выданні, якое намі пакуль не выяўлена.

Да абраза “Троіца старазапаветная” слускага майстра Маркіянавіча (мал. 3), які навукаўся іканапісу ў майстэрні Кіева-Пячэрскай Лаўры, найбольш блізкай з’яўляецца выява з чарнігаўскага “Службоўніка” 1704 г. [45]. Натуральна, тут сцвярджаць пра непасрэдную іканаграфічную ўзаемасувязь твораў не выпадае. Аднак названая гравюра з усіх вядомых нам украінскіх і беларускіх твораў тыражнай графікі таго часу з’яўляецца, сапраўды, самай набліжанай да абраза Маркіянавіча (мал. 4). Кажучы пра іканаграфічныя аналогіі, варта таксама ўгадаць выявы з клеймаў заставак “Мінеі”, выдадзенай у ноўгарад-северскай друкарні Лазара Барановіча ў 1678 г., якія вельмі нагадваюць некаторыя абразы шарашоўскага іканастаса (XVIII ст., Пружанскі р-н Брэсцкай вобл.) [46]. Аднак у гэтым выпадку, як і ў папярэднім, казаць пра непасрэднае ўздзеянне адзначаных гравюр на творы сакральнага жывапісу не выпадае. Тым не

менш, цалкам верагодна, што для шарашоўскіх ікон крыніцамі паслужылі гравюры XVII стагоддзя. Выказаць такое меркаванне дазваляе стылістыка твораў: “Майстры, якія працавалі над яго (іканастанса) стварэннем, верагодна, ў 60-70-я гады XVIII ст., выказваюць надзвычай паслядоўную прыхільнасць традыцыйнаму канону мясцовай праваслаўнай іканаграфіі XVII ст. Пачынаючы ад агульнай кампазіцыйнай структуры іканастанса і заканчваючы асобнымі дэталямі кампазіцыі святочных абразоў – усё падпарадкавана мэце захавання “старыны” [47]. Магчыма, “захаванне старыны” не было мэтай, а атрымалася само сабой, дзякуючы выкарыстанню крыніцаў XVII ст. Увогуле, Шарашоўскі іканастанс яшчэ чакае свайго вывучэння, якое можа даць адказы на шматлікія пытанні адносна гэтага цікавага самабытнага помніка.

Абагульняючы вышэй сказанае, трэба яшчэ раз падкрэсліць, што гэтая тэма на дадзены момант амаль не атрымала асвятлення, а тым больш – грунтоўнага вывучэння, у навуковай літаратуры. Прыведзеныя вышэй прыклады ўздзеяння чарнігаўскіх твораў тыражнай графікі на беларускі ікананіс – перш крок у даследаванні заяўленай праблемы. Безумоўна, пэўныя аспекты не былі закрануты, некаторыя пытанні засталіся па-за ўвагай, а выяўленыя намі нешматкія прыклады не дазваляюць зрабіць грунтоўныя абагульненні і адназначныя высновы па дадзенай культурна-мастацкай з’яве. Тым не менш, атрыманыя звесткі з’яўляюцца надзейным падмуркам для далейшага даследавання і вывучэння тэмы на новым узроўні. Іканаграфічная ўзаемасувязь беларускіх абразоў і гравюр выданняў Чарнігаўшчыны, безумоўна, з’яўляецца цікавай старонкай як беларускай, так і ўкраінскай культуры.

Крыніцы і літаратура

1. Флікоп Г.А. Гравюра як іканаграфічная крыніца ікананісу: асноўныя аспекты вывучэння ў беларускай, украінскай, рускай гістарыяграфіях / Г.А. Флікоп // *Церква – наука – суспільства: пытанні ўзаємодзіі. Матэрыялы Восьмоў Міжнародноў навуковаў канферэнцыі (26–28 травня 2010 р.)*; Нац. Кіево-Печер. іст.-культ. запавіднік. – К.: НКПІКЗ, 2010. – С. 50–52.
2. 1-я ўсебеларуская мастацкая выстаўка: Каталог аддзела старажытнага мастацтва / Апрац. М. Шчакаціхіна. – Мінск, 1926. – С. 11.
3. Там жа. – С. 17–19. *Шчакаціхін М.* Васіль Вашчанка – магілёўскі гравёр канца XVII – пач. XVIII стагоддзя / М. Шчакаціхін // *Адбітак з Навуковага Зборніку Інстытуту Беларускае Культуры*. – Мінск, 1925. – С. 129–130.
4. *Шчакаціхін М.* Гравюры і кніжныя аздобы ў выданнях Францішка Скарыны / М. Шчакаціхін; Ін-т беларускай культуры. – Мінск, 1926. – С. 32.
5. Жываніс Беларусі XII–XVIII стагоддзяў / Аўтар тэксту і складальнік Н.Ф. Высоцкая. – Мінск: Беларусь, 1980. – С. 7–8; Ікананіс Беларусі XV–XVIII стагоддзяў / Аўтар тэксту і складальнік Н.Ф. Высоцкая. – Мінск: Беларусь, 2001. – № 6, 16, 20, 40, 41, 44, 50, 52, 65, 75, 97, 102, 119.
6. *Ярашэвіч А.* “Маці Божая Снежная” ў Беларусі / А. Ярашэвіч. – Мінск: Выд-ва “Про Хрысто”, 2003. – С. 11, № 20, 21, 23, 31, 32.
7. Ікананіс Заходняга Палесся XVI–XIX стст. / В.Ф. Шматаў, Э.І. Вецер, М.П. Мельнікаў і інш.; навук. рэд. В.Ф. Шматаў; Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору ім. К. Крапівы НАН Беларусі. – Мінск: Бел. навука, 2002. – С. 180, 190.
8. Алтарны жываніс Беларусі XVIII–XIX стагоддзяў: віртуальная версія выставы “Алтарны жываніс Беларусі XVIII–XIX стагоддзяў” у Нацыянальным мастацкім музеі 23 лютага [Электронны рэсурс]. – [Мінск, 2009]. – 1 электрон. апт. дыск (CD-ROM); 12 см. – Сістэм. патраб: Pentium; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з тытул. экрана; Праваславная ікона Расіі, Украіны, Беларусі: віртуальная версія выставкі “Праваславная ікона Расіі, Украіны, Беларусі” в Национальном художественном музее 30 сентября – 9 ноября 2008 г. [Электронны рэ-

- суре]. – [Мінск, 2009]. – 1 електрон. апт. диск (CD-ROM); 12 см. – Сістэм. патраб: Pentium; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з тытул. экрана.
9. *Шматаў В.Ф.* Гравёрная школа Пятра Мсціслаўца / В.Ф. Шматаў // Мастацтва Беларусі. – 1984. – № 1. – С. 11.
10. *Шматаў В.Ф.* Абодва перамаглі / В.Ф. Шматаў // Мастацтва Беларусі. – 1990. – № 9. – С. 14.
11. *Пікулік А.М.* Мастацтва магілёўскіх старадрукаў / А.М. Пікулік. – Мінск: УП “Тэхнапрынт”, 2002. – С. 80.
12. *Огієнко І.І.* Історія українського друкарства [Електронны рэсурс] // Ізборник [вэб-сайт]. – [24.11.2009]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ohdruk/ohd.htm>. – Назва з экрана (24.11.2009).
13. Там жа.
14. Там жа.
15. *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми [Електронны рэсурс] // Ізборник [вэб-сайт]. – [24.11.2009]. – Рэжым доступу: <http://izbornyk.org.ua/isaevych/is.htm>. – Назва з экрана (24.11.2009). *Огієнко І. І.* Указаная праца.
16. *Огієнко І. І.* Указаная праца.
17. Там жа.
18. Там жа.
19. Там жа.
20. Іканаліс Заходняга Палесся XVI–XIX стст.... – С. 180.
21. Іканаліс Беларусі XV–XVIII стагоддзяў / Аўтар тэксту і складальнік Н.Ф. Высоцкая. – Мінск: Беларусь, 2001. – № 75. *Высоцкая Н. Ф.* Искусство Беларуси XII–XVIII вв. / Н. Ф. Высоцкая. – Мінск, 2004. – С. 18.
22. Там жа.
23. Іканаліс Заходняга Палесся XVI–XIX стст.... – С. 180.
24. Кніга Беларусі. 1517–1917: зводны каталог / Дзярж. б-ка БССР імя У.І Леніна, БелСЭ; склад. Г.Я. Галенчанка [і інш.]. – Мінск: БелСЭ, 1986. – С. 99-100.
25. *Запаско Я. П. Ісаєвич Я. Д.* Памятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга 1 (1574–1700) / Я. П. Запаско, Я. Д. Ісаєвич. – Львів: Вища школа. Вид-во при Львівському Державному Університеті, 1981. – С. 89-90.
26. *Запаско Я. П. Ісаєвич Я. Д.* Памятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга 2. Частина 1 (1701-1764) / Я. П. Запаско, Я. Д. Ісаєвич. – Львів: Вища школа, 1984. – С. 37-38.
27. Там жа. – С. 69.
28. Там жа. – С.111.
29. Іканаліс Беларусі XV–XVIII стагоддзяў... – № 75. *Ярашэвіч А.* “І напоўніліся ўсе Духам Святым”: Сюжэты Спаслення Святога Духа і Тройца ў старажытнабеларускім мастацтве [Електронны рэсурс] // Наша вера [вэб-сайт]. – [24.11.2009]. – Рэжым доступу: <http://media.catholic.by/nv/n46/aboutus.htm>. – Назва з экрана (24.11.2009).
30. *Флікоп Г. А.* Абраз “Тройца” з Вялікага Малышава і яго ўкраінскі дрэварыт-пратограф / Г. А. Флікоп // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / Упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. – Львів: Львівський музей історії релігії, вид-во “Логос”, 2010. – Книга 2. – С. 851–859.
31. Новый Завет си есть, Ев[анге]лие, или Бл[а]говествование Г[о]с[по]да Б[о]га и Сп[а]са нашего Ии[су]са Хр[и]ста . - Чернигов : в Типографии с[вя]то Тро[и]цкой, 1717. – 548 с.
32. *Ярашэвіч А.* Указаная праца.
33. Псалтырь с толкованием. – Киев: тип. Киево-Печерской Лавры, 1697. – 381 с.
34. Молитвослов. – Киев: тип. Киево-Печерской Лавры, 1751–1755. – 541 с.
35. Молитвослов. – Чернигов : в Типографии с[вя]то Тро[и]цкой, 1747.
36. *Запаско Я. П. Ісаєвич Я. Д.* Памятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга 2... – С. 28.
37. Минея, месяц июль. – Киев: тип. Киево-Печерской Лавры, 1750. – 181 с.
38. *Запаско Я. П. Ісаєвич Я. Д.* Памятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга 2... – С. 118. Патэрык Кіева-Пячорскі. – Кіеў: друкарня Кіева-Пячэрскай Лаўры, 1760. – 142 с.
39. Патерик Печерский. – Киев: тип. Киево-Печерской Лавры, 1783. – 164 с.

40. *Гергард И.* Б[о]гомислие в ползу правоверним / Иоанн Гергард. – Чернигов: в типографе[и] с[вя]то Троецкой Илинской, 1710. – 361 с.
41. Часослов. – Киев: тип. Киево-Печерской Лавры, 1729. – 520 с.
42. Православная икона России, Украины, Беларуси: виртуальная версия выставки “Православная икона России, Украины, Беларуси” в Национальном художественном музее 30 сентября – 9 ноября 2008 г. [электронный ресурс]. – [Мінск, 2009]. – 1 электрон. апт. дыск (CD-ROM); 12 см. – Сістэм. патраб: Pentium; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з тытул. экрана.
43. *Высоцкая Н. Ф.* Указаная праца; Жывапіс Беларусі XII–XVIII стагоддзяў... – № 48.
44. *Максимович Иоанн.* Б[огороди]це Д[е]во. Книга нареченна от Троицы Прес[вя]тыя пред веки сложена о[т]цем Иоанном Максимовичом. – Чернигов: в тип[ографии] С[вято]-Троец[кой] Илин[ской] Черн[еговской], 1707. – 330 с.
45. *Запаско Я. П. Ісаєвич Я. Д.* Памятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга 2... – С. 29. Іканапіс Беларусі XV–XVIII стагоддзяў... – № 117.
46. Миняя праздничная. – Новгород-Северский: типография Лазаря Барановича, 1678; Жывапіс Беларусі XII–XVIII стагоддзяў... – № 93–107.
47. Іканапіс Заходняга Палесся XVI–XIX стст.... – С. 185–186.

Флікоп Г.О. Гравюри видань Чернігівщини як джерело білоруських ікон XVII–XVIII ст.

У центрі уваги даної статті перебувають гравюри видань чернігівської друкарні та їх вплив на білоруський іконопис XVII–XVIII ст. У білоруській історіографії дана тема досі не розроблена, а відомості про вплив чернігівської гравюри на білоруський іконопис відсутні взагалі. У даній статті наводяться й аналізуються приклади такого іконографічного взаємозв'язку.

Ключові слова: українська гравюра, білоруський іконопис, чернігівська друкарня, іконографія.

Фликоп Г.А. Гравюры изданий Черниговщины как источник белорусских икон XVII – XVIII вв.

В центре внимания данной статьи находятся гравюры изданий черниговской типографии и их влияние на белорусскую иконопись XVII–XVIII вв. В белорусской историографии данная тема является не разработанной, а сведения о влиянии черниговской гравюры на белорусскую иконопись отсутствуют. В данной статье выявляются и анализируются примеры такой иконографической взаимосвязи.

Ключевые слова: украинская гравюра, белорусская иконопись, черниговская типография, иконография.

Flikop H.A. Engravings of editions of Chernigov land as the source of Belarus icons of 17–18 centuries

In the center of attention of given article there are engravings of editions of the Chernigov printing house and their influence on the Belarus iconography 17th–18th. In the Belarus historiography the given theme is not developed, and data on influence of the Chernigov engraving on the Belarus iconography are absent. In the article there are detected and analyzed examples of such iconographical interrelation.

Key words: the Ukrainian engraving, the Belarus icon-painting, the Chernigov printing house, an iconography.



ВИВЧЕННЯ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ, РОЗВИТОК МУЗЕЙНИЦТВА І НАУКОВОГО ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА ПІВНІЧНО–ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

УДК 726.5

Ольга БАЧИНСЬКА

(Київ)

Історія Золотовустівської церкви на вул. Велика Житомирська, 9 у Києві

Київ має тисячолітню історію будівництва храмів. Упродовж свого існування місто формувалося як сакральне, складовою розвитку якого були храми. На початке ХХ ст. кількість сакральних споруд у Києві досягла найбільшого показника: збереглися давні об'єкти; зруйновані у попередні століття храми реконструювали або на їх фундаментах збудували нові; з бурхливим розвитком капіталізму в ХІХ ст. зводили багато нових культових споруд з рахунок зібраних пожертв. Бурхливе ХХ ст. принесло багато змін, але визначило трагічну долю київських храмів перенесення в 1934 р. столиці з Харкова до Києва. Древній Київ став центром молодого Радянської України і відповідно новому статусу виникла не обхідність сформувати архітектурний ансамбль центральної частини міста. Відтоді й почалося активне нищення духовно-релігійного життя Києва. Були варварські знищені й утрачені для наступних поколінь безліч храмів, малих та великих ансамблів і комплексів. Найбільша руйнація відбулася в центрі Києва, де знаходилися церкви, збудовані ще за Київської Русі. Кожний із таких храмів пережив у своїй історії декілька реконструкцій і дійшов до ХХ ст. у зміненому вигляді з певною кількістю пізніших нашарувань, вивчення яких могло багато розповісти про розвиток архітектури та історію як Києва, так і України загалом. Шкоду, нанесену місту більшовицькою владою, не можливо компенсувати. Історія київського храму Іоанна Золотовуста на вул. Великій Житомирській, 9, що в історичному центрі Києва, є відбитком драматичної долі київських храмів. Його приклад демонструє всю складність відновлення втраченої тисячолітньої духовної спадщини.

НІЖИНСЬКА
СТАРОВИНА
Вип. 10 (13)
КИЇВ
2010

У сучасній історіографії досі доля храму Іоанна Золотовуста у Києві лише частково досліджувалася у статті В. Галайби В. та О. Бачинської [1].

Метою даного дослідження є вивчення історії існування та сучасного стану храму Іоанна Золотовуста на вул. Великій Житомирській, 9, а також розгляд гіпотетичної можливості його відновлення.

Походження храму Іоанна Золото вуста пов'язане з історичним районом Києва Подол, де нині розташована церква Св. Миколи Притиска. Перше ця церква була дерев'яна, потім виникла необхідність збудувати кам'яний храм. Дерев'яний остов перенесли на ділянку на горі поблизу Софії Київської й переробили на парафіяльну церкву, присвячену святителю Іоанну Золотовусту [2].

Іоанн Золотовуст, на честь якого було названо київську церкву, жив у IV ст. і був надзвичайною людиною. Як богослов він залишив після себе багато творинь, які надихають православних християн усього світу й до сьогодні. Його батьківщиною була Антіохія; шлях його життя пролягав через духовні подвиги та подвижницьку працю. За наданий йому дар викладати Боже Слово зрозумілими кожному словами Іоанн отримав своє прізвисько Золотовуст. Ставши архієпископом Константинополя, він почав реформування церкви та боротьбу з гріховністю духовенства й вищої влади, за що був відправлений у заслання до Малої Вірменії. Там він продовжив богослужіння, що роздратувало його ворогів, і тому його відправили ще далі – в Пітіум (сучасна Абхазія, Грузія). Але туди уславлений архієпископ вже не доїхав, відійшовши в інший світ 14 вересня 407 р. у Комані. Моці Святителя Іоанна Золотовуста у 437 р. з почесними були перенесені до Константинополя [3]. Загалом, Іоанн Золотовуст є видатним діячем православної церкви, тому його зображення можна знайти в церквах у всьому християнському світі: в соборі Св. Софії в Константинополі (IX ст., сучасний Стамбул, Туреччина), на острові Хіос (XI ст., Греція), на Синаї (XI–XII ст., сучасний Єгипет), в Сербії (XIII ст.), на Криті (XIII ст., Греція), у Москві (XIV ст., Російська Федерація), на іконах і мініатюрах різних часів. У Києві в соборі Св. Софії (XI ст.), теж є зображення уславленого святого [4].

Використання ділянки вздовж сучасної вул. Великої Житомирської для сакральних функцій починається якраз із року перенесення згаданої дерев'яної церкви з Подолу. М. Закревський указує, що це відбулося 1631 р. [5], натомість у “Зводі пам'яток історії та культури України” автори статті “Будинок Київського православного релігійно-просвітницького товариства” (він знаходиться зараз за адресою зруйнованої церкви – вул. Велика Житомирська, 9) датують цю подію 1768 р. [6]. Безумовно, початок історії храму Іоанна Золотовуста у верхній частині Києва потребує уточнення, але важливо те, що на цьому місці знаходився православний храм, який функціонував декілька сторіч.

Дерев'яній церкві дісталася частина майна з подільського храму. З перебудовами церква проіснувала до 1899 р. і за описом наприкінці XIX ст. була у досить занедбаному стані [7].

На той час у Києві було створене третє за рахунком “Товариство поширення релігійно-моральної освіти в душі православної церкви” (пізніше було перейменоване), яке мало на меті поширення православ'я серед населення. Товариство діяло успішно, священники (члени товариства) провели багато бесід у притулках, лікарнях, церквах; створили бібліотеки духовної літератури при лікарнях; влаштували церкву-школу; організували концерти духовної музики тощо. Цей величезний об'єм робіт товариство виконувало, не маючи власного приміщення. За клопотанням Київського і Галицького

Рис. 1. Будинок Релігійно-просвітницького товариства з церквою Іоанна Золото вуста.
Фото початку XX ст.



Рис. 2. Сучасний вигляд колишнього будинку Релігійно-просвітницького товариства і прибудованого будинку НДІ з перехрестя вулиць Великої Житомирська та Володимирська.



Рис. 3. Фрагмент фасаду колишнього будинку Релігійно-просвітницького товариства. Сучасний стан.



Рис. 4. Фрагмент фасаду колишнього будинку Релігійно-просвітницького товариства з ризалітом церкви. Сучасний стан.

митрополита Іоанікія в 1899 р. ділянка з дерев'яною церквою Іоанна Золотовуста була передана вказаному товариству для спорудження власного приміщення [8].

На місці дерев'яного храму архітектор Є.Ф. Єрмаков запроєктував великий триповерховий будинок із Іоанно-Золотовустівською церквою. Для будівництва нової споруди дерев'яний храм розібрали. Під час земельних робіт була знайдена велика кількість людських кісток і черепів, а також підземні ходи. Дерев'яну церкву перенесли в с. Гавронщино (Київська обл.), де пізніше в 1920-х роках вона була знищена. Навесні 1901 р. на вул. В. Житомирська заклали нову споруду і за два роки підрядник купець Ф.О. Альошин її збудував. У 1903 р. відбулося освячення церкви. Із Софійського собору був здійснений хресний хід із мощами, які митрополит Флавіан урочисто вніс до вівтаря й поклав під престол [9].

Цегляний будинок Релігійно-просвітницького товариства з церквою, збудований в неоросійському стилі, являв собою єдиний гармонійний комплекс з двох споруд. Сам будинок був триповерховий, розташований головним фасадом уздовж вул. В. Житомирської, ступінчасто знижувався на один поверх у бік перехрестя вул. В. Житомирської та Володимирської. З двоповерхової частини виростав восьмигранний об'єм храму з банею, яка стрімко здіймалась вгору і наче ширяла над навколишньою забудовою. З часом видгляд із перехрестя був трохи спотворений примітивною за архітектурою пізнішою прибудовою, в якій розташовувалися аптечний склад і магазин. Храм усередині мав невелику таємницю: він складався з двох частин в одній споруді, що розташовувалися одна над одною. У першому ярусі розміщувалася парафіяльна церква Іоанна Золотовуста, вхід до якої здійснювався із сучасної вул. В. Житомирська і був позначений невеличкою банею. Її прямокутний об'єм простягався на два поверхи і за архітектурою мало відрізнявся від споруди Релігійно-просвітницького товариства. Зверху над парафіяльною церквою розташовувалася домовою церква Релігійно-просвітницького товариства із завершенням у вигляді рядів кокошників і одною банею над вівтарем. Ця церква була присвячена іконі Божої Матері "Несподівана радість"; вона не мала окремого входу з вулиці, увійти до неї можна було лише з третього поверху будинку (рис. 1).

Будинок Релігійно-просвітницького товариства зберігся до нашого часу, і тому й зараз на його відреставрованому головному фасаді можна розгледіти виконане з цегли багате декорування. Фасад майже плаский, розчленований горизонтальними профільованими карнизами і вертикальними пілястрами, має слабо виражені ризаліти з кокошниками у завершенні, які підкреслюють вхід і край споруди. Вхідний портал виділений масивною аркою з двома пузатими колонами з боків. Вікна облямовані профільованими арками з напівколонками: лучковими – на першому поверсі, циркульними з кокошниками – на другому і третьому. Декорування стіни між вікнами дуже багате; в ньому використані елементи, характерні для стилю цегляної архітектури: ребристі пояси, ступінчасті сухарики, орнаменти з маленьких ступінчастих арок, Т-подібні ступінчасті виступи, прорізи на прямокутниках у вигляді півмісяця рогами догори, маленькі ніші з діагональними хрестиками (рис. 3).

Красива споруда Релігійно-просвітницького товариства з церквою, що домінувала над перехрестям вулиць, за своїм призначенням функціонувала недовго. У 1920 р. храм був ліквідований, діяльність товариства припинена. Можливо у той час була також знята баня та зруйнована верхівка з кокошниками. До початку II Світової війни у бу-

динку розташовувався клуб ім. Дубатовки (колишнього начальника управління Південно-Західного округу зв'язку) Народного комісаріату зв'язку УСРР, на першому поверсі грали у волейбол [10]. Після війни споруда була передана Академії будівництва і архітектури УРСР. Спочатку у будівлі розмістився Державний інститут містобудування (НДІ містобудування), потім державний науково-дослідний інститут теорії і історії архітектури і містобудування (НДІТІАМ) (обидві назви сучасні, у повоєнний час вони кілька разів видозмінювалися). У подальшому після ліквідації церкви була зроблена надбудова споруди: триповерхова частина будинку отримала четвертий поверх і скатну покрівлю, на об'ємі парафіяльної церкви замість розібраної домової церкви добудували невеличку одноповерхову споруду також зі скатним дахом. Ці добудови дещо спотворили первісну композицію будинку Релігійно-просвітницького товариства, але загалом не суперечили структурі та стилю будинку. Завдяки цьому фасади споруди залишилися такими ж виразними, якими вони були у первісному варіанті (рис. 3).

У 1970-х роках для спорудження лабораторного корпусу науково-дослідних інститутів була виділена ділянка на перехресті вулиць В. Житомирської та Володимирської, яка прилягала до будинку Релігійно-просвітницького товариства. Зведенню нового корпусу заважала виступаюча вівтарна частина церкви, що утворювала восьмигранну форму. Оскільки у той час храми не цінувалися як сакральні споруди, була ідея розібрати частину, що заважає будівництву. На захист церковної частини будинку стали співробітники НДІТІАМ, які займалися вивченням і збереженням пам'яток архітектури. З їх погляду первісні форми будинку мали бути збереженими, оскільки споруда на той час стояла на обліку як пам'ятка архітектури. Таким чином, нижній храм Іоанна Золотовуста був урятований від руйнування. За розробленим проектом прибудови нового корпусу науково-дослідних інститутів на перехресті вул. В. Житомирської та Володимирської вівтарна частина храму увійшла до композиції нової споруди. Новий корпус був спроектований так, що його поверхи стикувалися з будинком колишнього Релігійно-просвітницького товариства. На першому поверсі чітка внутрішня структура старого будинку порушувалася дивними вигинами коридорів, які переходили у ліфтовий хол лабораторного корпусу; на третьому – коридор завершувався невеличким багатограним холлом, з якого йшли двері до відділів і до холу четвертого поверху нової споруди. Це і був об'єм колишньої церкви Іоанна Золотовуста, але побачити храм серед перегороджених кімнат і після сучасного ремонту на стінах було вже неможливо.

На початку 2000-х років будівлю Релігійно-просвітницького товариства віддали Міністерству архітектури, будівництва і житлово-комунального господарства України; обидва науково-дослідні інститути переселили до лабораторного корпусу. З часом згадане міністерство було реорганізоване у Міністерство регіонального розвитку і будівництва України, проте, його офіси знаходяться на тому ж місці, тобто частина їх розташована і в споруді колишньої церкви.

Улітку 2007 р. в колишньому лабораторному корпусі, а тепер у будинку обох науково-дослідних інститутів, зробили перепланування у зв'язку з перенесенням входу до інститутів, що передбачало переміщення посту охорони. Під час ремонтних робіт на першому поверсі зробили пролом у стіні, щоб потрапити в замуровану кімнату, яка не використовувалася. В проломі з'явився фрагмент іншої будівлі, більш давньої, ніж будинок НДІ, зведений у 1970-х роках. Дві стіни утворювали грань. Було видно добре збе-

режені цегляні стіни з нашаруванням різнокольорової фарби і, навіть, архітектурні деталі (рис. 7). Праворуч за слідом відсутньої фарби можна визначити втрачені архітектурні форми (рис. 5). Ліворуч чітко видно перемичку, можливо віконну (рис. 6). Стіни продовжуються на всі боки дерев'яні конструкції й не дозволяють проглянути споруду вище. Вони можуть бути опалубкою для перекриття, тому що над цим місцем є перехід із одної будівлі в іншу. Стінка, що огорожує багатогранник споруди, тонка й не несе навантаження верхніх поверхів – лише ховає за собою стару споруду (рис. 6). Архітектурний декор споріднений із будівлею колишнього Релігійно-просвітницького товариства.

Саме з моменту знахідки стін у лабораторному корпусі НДІ й розпочалося вивчення історії церкви Іоанна Золотовуста, що колись розташовувалася на цьому місці. Факт існування церкви був відомий за літературними джерелами – на карті вказано, що споруда церкви є службовими приміщеннями науково-дослідних інститутів [11]. Це підтвердили співробітники НДІ з числа колишніх мешканців цього району та ті, хто почав працювати тут ще до зведення лабораторного корпусу. Але у “Зводі пам'яток історії та культури України”, який є дуже важливим довідковим документом при вивченні пам'яток, у розділі, присвяченому будинку колишнього Релігійно-просвітницького товариства вказано, що на цьому місці була лише домовна церква, яку втратили [12]. Таким чином, храм був знищений за документами і зараз його наче не існує. Але ж у проломі показалася якась стіна...

Для з'ясування приналежності відкритого фрагменту стіни багато дав аналіз фотографії будинку Релігійно-просвітницького товариства початку ХХ ст., зробленої з перехрестя вулиць В. Житомирської та Володимирської (рис. 1). Відкрита грань на першому поверсі знаходиться на тому самому місці, де колись розташовувалася зовнішня стіна вівтарної частини церкви Іоанна Золотовуста (на фото її нижня частина схована за дореволюційною аптекою). Прибудови з написами “Южнорусский аптекарский магазин” та “Аптечный склад” були знесені мабуть давно. На їх місці й був у 1970-х ро-



Рис. 5. Пролом на першому поверсі будинку НДІ, права частина стіни з опалубкою.

Рис. 6. Пролом на першому поверсі будинку НДІ, ліва частина стіни з перемичкою.

Рис. 7. Пролом на першому поверсі будинку НДІ, верхня частина стіни з цегляними прикрасами.

ках зведених лабораторний корпус НДІ. Трикутний слід утрачених архітектурних форм на грані стіни (рис. 5) – покрівля якоїсь одноповерхової добудови ближче до перехрестя вулиць, можливо – аптеки чи входу до парафіяльної церкви. Місце, де знаходиться перемичка відкритої стіни (рис. 6), на фотографії сховане за будівлею аптеки, тому є лише припущення, що це може бути вівтарне вікно.

Таким чином, замурована кімната на першому поверсі, в яку намагалися потрапити – це вівтар церкви! Чому він був замурований, тоді як решта споруди довгі роки використовувалася за іншим призначенням – невідомо. Але багатогранна форма, в якій розміщується вівтар, занадто мала для парафіяльної церкви. Звідти й виникло припущення, що прямокутні частини, розташовані з боків від восьмигранника вівтаря теж належали церкві. Бічні частини збереглися й до сьогодні, їх можна роздивитися з вулиці. Як і на старій фотографії, їх вікна розміщені в два яруси, можливо там розташовувалися балкони церкви (хори або інші приміщення) (рис. 4).

Оскільки з першого поверху стіни продовжуються вище, збереженість майже повністю стін церкви не викликає сумніву. Але дослідити структуру церковної будівлі без внутрішньої розчистки дуже важко, майже неможливо. Зовнішні стіни, за винятком частини вуличного та дворового фасаду, сховані в лабораторному корпусі НДІ; внутрішня структура храму спотворена дрібними кімнатами офісів; холи науково-дослідних інститутів, куди виходить зовнішня стіна вівтаря, мають різну довжину. На даний час немає доступу до інвентарних планів корпусу НДІ, тому про розташування колишнього храму в їх будинку можна лише гадати.

Тим, хто планував ремонт улітку 2007 р., мабуть не була відома ні історія храму, ні суміжних із ним будівель, оскільки в замурованій кімнаті планувалося зробити туалет для охорони (тобто в вівтарній частині храму!). Стіну хотіли зламати, щоб зробити двері, але це зробити не вдалося – настільки міцною вона виявилася.

23 серпня 2007 р. розпочалася ліквідація одного з наукових інститутів – НДІТІАМ, із наступним виселенням співробітників і вивезенням майна з приміщень. Подальша доля лабораторного корпусу була не відома. Його могли продати чи здати в оренду, нові господарі могли використовувати приміщення свідомо чи несвідомо так, що викликало б наругу над святинею, навіть зруйнувати збережені стіни храму. Тобто часу на вивчення історії церкви та її відродження як пам'ятки архітектури, музею чи діючого храму не залишалося. Співробітники НДІТІАМ були не проти залучитися до вивчення й відновлення церкви, бо саме цим напрямком діяльності займався цей науково-дослідний інститут. Були навіть пропозиції зробити проект реставрації. Але у занадто складний час відкрилася стіна храму: на колектив НДІТІАМ у процесі ліквідації інституту чекало звільнення. Тому була зроблена спроба звернення до православної церкви з метою повернення їй храму та відродження у ньому служби. Після набуття Україною незалежності багатьом церковним общинам почали повертати храми в користування. Цей процес був підтриманий законодавчо, тому ситуація з поверненням церкви Іоанна Золотовуства церковній організації була цілком можливою, що в результаті зберегло б її від наруги та руйнації, а з часом дало б можливість відбудувати втрачену верхівку церкви. Впродовж двох місяців, поки була розкрита стіна храму, до синодального архітектурного відділу Української православної церкви була подана заява про відкриття історичної церкви. Ця ситуація викликала зацікавленість, але як тільки з'ясувалося, що в самій церкві зна-

ходяться офіси міністерства і для відродження храму необхідно їх посунути, інтерес у церковників до храму Іоанна Золотовуста зник. Упродовж двох місяців ніхто навіть не приїхав подивитися, що було відкрите в будівлі на перехресті вул. В. Житомирської та Володимирської. Повторне звернення також не дало результатів.

Оскільки ніхто не звернув увагу на розкриті стіни, пролом, де відкрилася церква, заклали облицювальною плиткою. Його зменшили у висоті, але зберегли форму церковних стін – утоплених углиб відносно ліфтового холу й у вигляді грані. Туалету в олтарі, на щастя, не зробили, але перед гранчастою частиною звели кімнатку для охоронців. Тепер форма стіни, що вказувала на розкритий пролом, глибоко захована у підсобці охорони. Фрагменти фасадів церкви, які виходять у двір і на вулицю, збережені й відреставровані (рис. 4), їх можна роздивлятися, але оскільки вони не мають характерних ознак церковної архітектури, ніхто не знає, що це стіни храму. Основана збережена частина церкви Іоанна Золотовуста глибоко схована у лабораторному корпусі НДІ за фальшивими стінами та сучасним фарбуванням, а також за офісними інтер'єрами Мінрегіонбуду.

Історія церкви Іоанна Золотовуста дуже цікава й унікальна з багатьох точок зору.

Для релігійних верств населення має значення те, що історія ділянки як святини розпочалася декілька століть тому, весь цей час тут відбувалася служба Божа. Другий храм – цегляна церква Іоанна Золотовуста – була збудована відразу після першого, тобто служба Божа не переривалася використанням ділянки для інших функцій. Величезне значення має те, що більша частина стін храму збережена й вівтар, як найсвятіше місце, був замурований, тобто не зазнав наруги. Храм присвячений видатному діячеві православної церкви; цінності додає й те, що у Києві було лише 2 храми, присвячених Іоанну Золотовусту. Другий Золотовустівський храм був також унікальний – це втрачена залізна церква у людному районі Києва, де нині знаходиться пл. Перемоги [13].

Збережена частина церкви Іоанна Золотовуста при будинку Релігійно-просвітницького товариства стоїть на обліку як пам'ятка архітектури. Її хронологія менша, ніж розташованої неподалік Софії Київської з тисячолітньою історією існування – храму Іоанна Золотовуста на даний момент виповнюється 109 років від часу закладання та 107 років від дня освячення. Проте, все одно він має свою неповторну історію та цінність. Як із історичним об'єктом, з останнім пов'язані історичні події та видатні особи [14]. З точки зору архітектури з утратою первісного вигляду церква позбулася великою частини своєї привабливості. Внутрішня структура споруди – два храми в одному – була притаманною київським сакральним спорудам XIX ст. Характер її внутрішнього оздоблення поки невідомий. Зовні церква Іоанна Золотовуста мала багато декоровану гармонійну архітектуру й домінувала над навколишньою забудовою. Зараз її красивої візерунчастої верхівки з банею не існує. За допомогою церковної бані утворювалися візуальні зв'язки між церквою Іоанна Золотовуста, комплексом Софії Київської та Михайлівським Золотоверхим монастирем, розташованими надполік одне від одного. Всі три об'єкти утворювали трикутник із сяючих бань у історичному центрі Києва. Зараз роль візуального орієнтира для храму втрачена назавжди; навіть за умови відновлення верхівки вона буде захована за лабораторним корпусом НДІ (рис. 2). Але попри це – сучасне напівзамуроване положення в пізнішій споруді робить храм унікальним. Така церква поки-що єдина у Києві.

Відновлення храму і функціонування його за призначенням цілком можливе. Стіни храму, безумовно, існують. Їх необхідно залишити вбудованими у лабораторний корпус

НДІ, бо в цьому полягає історія й унікальність церкви, хоча це й викличе певні труднощі під час реставрації. Місце втраченої бані знаходиться між двома будинками, тому її також можна відбудувати, розібравши невелику надбудову зі скатним дахом. Вхід до парафіяльної церкви Іоанна Золотовуства можна поновити на місці попереднього розташування з боку вул. В. Житомирської, де він не заважатиме жодному з суміжних із церквою будинків. Виникнуть труднощі з входом до верхньої домової церкви Ікони Божої Матері “Несподівана радість”, бо у первісному варіанті до неї заходили з третього поверху будинку колишнього Релігійно-просвітницького товариства. Але весь цей комплекс з трьох будівель, спаяний у єдине ціле, має Г-подібну конфігурацію з внутрішнім двором. Під час відновлення верхівки можна передбачити зовнішні сходи з двору або використання розташованої поруч сходової клітини будинку НДІ. Храм Іоанна Золотовуства згідно сучасного законодавства України може бути переданий церкві й функціонувати як сакральна споруда. Його розташування в історичному центрі Києва поряд із величезними сакральними комплексами, що притягують натовпи туристів, вигідне й відкриває можливості накопичення коштів за рахунок туризму, які можна спрямувати на подальше відновлення й розвиток храму. Але всьому цьому значно заважає знищення храму, зафіксоване в документах, а також не бажання релігійних організацій контактувати з представниками Мінрегіонбуду України з приводу відновлення храму.

Джерела та література

1. *Галайба В.* До історії будинку Київського релігійно-просвітницького товариства по вул. Великій Житомирській, 9 // Теорія та історія архітектури та містобудування. – К: НДІТІАМ, 1999. – С. 72–75; *Бачинська О.В.* Про долю церкви Іоанна Золотовуства в Києві, що замурована по вул. Великій Житомирській, 9 // Сучасні проблеми архітектури та містобудування: Науково-технічний збірник. – К.: КНУБА, 2007. – Вип. 18. – С. 99–109.
2. *Закревський Н.* Описание Киева: В 3 т. / Тип. В. Грачева и комп., у пречистенских ворот, Д. Миляковой. – М., 1868. – Т. 1, 2. – 950 с.
3. Святитель Иоанн Златоуст. Письма о духовной жизни. “Слава Богу за все”: Сб. писем / Сост. Е.А. Смирнова. – М.: Изд. Сретенского мон., 2005. – 312 с.; Святитель Иоанн Златоуст. Избранные беседы. – Краматорск: Изд-во “Тираж-51”, 2000. – 466 с.
4. Святитель Иоанн Златоуст. Письма о духовной жизни...; Святитель Иоанн Златоуст. Избранные беседы...; Собор Святой Софии в Киеве: Альбом / Упор. Г.Н. Логвин, Н.Г. Логвин. – К.: “Мистецтво”, 2001. – С. 166–167. – 352 с.
5. *Закревський Н.* Вказана праця.
6. Звід пам’яток історії та культури України: Енциклопедичне видання. / Гол. ред. Зводу пам’яток історії та культури при вид. “Укр. енциклопедія” ім. М.П. Бажана. – Київ. Кн. 1, ч 1. – К., 1999. – С. 219–220. – 608 с.
7. *Галайба В.* До історії будинку Київського релігійно-просвітницького товариства по вул. Великій Житомирській, 9 // Теорія та історія архітектури та містобудування. – К: НДІТІАМ, 1999. – С. 72–75.
8. Там само. – С. 72–75.
9. Там само. – С. 72–75; *Вечерський В.В.* Втрачені об’єкти архітектурної спадщини. К.: НДІТІАМ–Головківвархітектура, 2002. – 592 с.
10. *Галайба В.* Вказана праця. – С. 72–75.
11. *Проценко Л.* Пам’ятки Києва, знищені у XX столітті [Карта]. – Нью-Йорк; К., 1991. – С. 1. – (Бібліотека журналу “Пам’ятки України”).
12. Звід пам’яток історії та культури України...
13. *Проценко Л.* Вказана праця. – С. 1.
14. Звід пам’яток історії та культури України...

Бачинська О.В. Історія Золотовустівської церкви на вул. Велика Житомирська, 9 у Києві
В статті розглядається історія Золотовустівської церкви на вул. Велика Житомирська, 9 у Києві, причини відсутності інформації про її сучасне існування, її значення як пам'ятки історії, архітектури та православної святині, а також можливості відродження храму.

Ключові слова: Київ, православна церква, відкриття, історія, архітектура, релігійно-просвітницьке товариство, руйнація.

Бачинская О.В. История Златоустовской церкви по ул. Большая Житомирская, 9 в Киеве
В статье рассматривается история Златоустовской церкви по ул. Большая Житомирская, 9 в Киеве, причины отсутствия информации о ее нынешнем существовании, ее значение как памятника истории, архитектуры и православной святыни, а также возможности возрождения храма.

Ключевые слова: Киев, православная церковь, открытие, история, архитектура, религиозно-просветительское общество, разрушение.

Bachyns'ka O.V. A history of Zolotoust church at Velyka Zhytomys'ka street , 9 in Kiev
History of Zolotoust church at Velyka Zhytomys'ka (Great Zhytomyr) street 9, in Kiev; the reasons of absence of the information about its present existence; its meaning as monument to a history, architecture both orthodox relic and also the opportunities of revival of a temple are considered in clause.

Key words: Kiev, orthodox church, opening, history, architecture, religious-educational community, destruction.

УДК 75.05Л(477.51): 069

Ольга БУРЛАКА
(Київ)

Старожитності Північно-Дніпровського Лівобережжя в колекції Національного художнього музею України

Розповідаючи про старожитності Північно-Дніпровського Лівобережжя в Національному художньому музеї України (далі – НІМУ), здебільшого маємо справу з іконописом і портретним живописом, пам'ятками декоративно-прикладного мистецтва та скульптури кінця XVII – XIX ст. До уваги взяті твори, що походять з Чернігівської губернії (територія Київського, Ніжинського, Чернігівського та Стародубського полків XVIII ст., нині – північно-східна частина Київської, Чернігівська (крім сучасних її південних районів: Прилуцького, Варвинського, Срібнянського й Талалаївського) та північна частина Сумської областей).

Колекція формувалася впродовж усієї історії музею завдяки експедиціям П. Жолтовського, Л. Членової, Г. Логвина, Л. Міляєвої й інших його співробітників. Частина творів була подарована або надійшла з приватних колекцій. Останні знаходження ікон потрапили з українських митниць.

Загалом маємо 86 творів, походження яких встановлене й відповідає вищезазначеним територіальним мемам. Серед них: 62 ікони, 5 творів портретного живопису, 9 стародруків, 4 скульптури, 1 металевий та 5 дерев'яних виробів декоративно-прикладного мистецтва. В постійній експозиції музею представлені: скульптура “Іоанн”, що надійшла з Остерського краєзнавчого музею [1], ікони з іконостасу Вознесенської це-

ркви с. Березна та 2 ікони Миколаївської церкви м. Конотоп (“Святі Анастасія та Іуліанія”, “Святі Варвара й Катерина”). Значна частина творів, що зберігається в фондах, дійшли до нашого часу в поганому стані й чекають на реставрацію.

Указаний корпус пам’яток дає можливість окреслити декілька художніх осередків, з яких походять зібрані твори. Найвідоміший з них – с. Березна Менського р-ну Чернігівської обл., де для Вознесенської церкви, спорудженої ніжинським майстром П. Шолудьком (1761), був виконаний славнозвісний бароковий іконостас. Від іконостасу (1760-ті роки; свого часу був обміряний С. Таранушенком і врятований П. Жолтовським) збереглося декілька ікон. Іконостас мав 17 м заввишки і 22 м завширшки, займав центральну частину та рукави хрещатого в плані храму. В живописі центральної частини іконостасу відчувається рука майстра, вихованого Київською лаврською школою, вирізняються її характерні живописні прийоми, які значною мірою перегукуються з особливостями знаменитого іконостаса 1732–1734 років церкви з с. Великі Сорочинці Полтавської області [2]. Бічні сторони іконостасу створені раніше й датуються кінцем XVII – початком XVIII ст. Вони відрізняються від попередніх манерою виконання: статичність фігур, площинний підхід у зображенні одягу, пейзажу. Маємо ще один твір, що не поступається в бароковій пишності та декоративності серед березнянських ікон – “Христос-Вседержитель” із Благовіщенської церкви, – ймовірно, теж виконаний майстрами з Києво-Печерської лаври. Колорит цієї ікони більш світлий, прозорий, домінують м’які сріблясті відтінки, що підкреслює багатство орнаментів, легкість та віртуозність пензля майстра. Принагідно слід додати: оскільки для цього періоду характерна постійна міграція іконописців, йдеться не про кола майстрів, що існували в певному місці, а про наявність замовників у цих регіонах.

Яскравим зразком стилю рококо в українському іконописі є 2 парні ікони із зображенням великомучениць, що походять з Миколаївської церкви м. Конотопа. Видовжені, вибагливо вигнуті жіночі фігури з делікатно прописаними ликами, різноманітними орнаментованими драперіями та фактурами свідчать про витончений смак і першокласну майстерність художника [3].

З цієї ж церкви походить ще декілька ікон, виконаних наприкінці XVIII ст. Дві з них – “Зустріч Марії і Єлисавети” і “Георгій-змієборець” – оправлені різьбленою рамою вибагливої форми, наближеної до ромбу; зовсім не схожими одна на одну, але обидві ще несуть у собі пізньобароковий вплив. На противагу їм інші 4 ікони однакового прямокутного формату з сюжетами: “Введення в храм”, “Різдво Христове”, “Стрітення” та “Воскресіння”. Попри погану збереженість, місцями – значними втратами фарбового шару, ці ікони мають чітко виражені класицистичні риси: театральний спосіб побудови композиції, складні ракурси фігур, колористичне вирішення. Це дає всі підстави вважати ікони частиною святкового ряду іконостасу.

З Преображенської церкви м. Кролевець Сумської обл. походить 9 ікон. Дві з них – “Саваоф” і “Спас нерукотворний” обрамлені подібними рокайльними, горизонтально видовженими різьбленими позолоченими рамами, що дає підстави вважати приналежність цих робіт до одного іконостасу. Ікона “Свята” – єдина виконана на полотні – датується межею XVIII–XIX ст. Сріблясто-рожеві драперії хітону, що обвивають стан жіночої постаті зі схрещеними на грудях руками, блакитний гіматій, спадаючий з плеча, сама постава зображуваної постаті святої не мають нічого спільного з традицією українського іконопису. Це зразок впливу західноєвропейського мистецтва і цілком театралізованого вирішення іконографічної композиції.

Ще один приклад стилістично відмінного вирішення іконописного твору – “Великому-чениця” з церкви Святої Парасеви с. Макарівка Бобровицького р-ну Чернігівської обл. (звідки маємо всього 6 ікон і 3 стародруки). Погрудне зображення святої з піднятим угору обличчям і підведеними очима набуває інтенсивного емоційного виразу головним чином завдяки світлу, яке не лише моделює форму, але й є головним виражальним засобом. Серед ікон із цієї церкви зустрічається рідкісний тип зображення Богородиці “Троєручиця”. Як бачимо, в цій церкві співіснували твори професійних майстрів і народних.

Для середини XVIII – XIX ст. характерне широке розповсюдження ікон, виконаних народними майстрами. Дуже часто вони не поступаються рівнем виконання професійним творам. Але характерною рисою для них є широка різноманітність і невичерпність художньої фантазії. Цікаво, що з Троїцької церкви с. Степанівки Менського р-ну та церкви Різдва Богородиці с. Загребели Сосницького р-ну (Чернігівська обл.) походить низка ікон, манера яких майже однакова. Наприклад, “Богоматір із Немовлям” і “Христос-Вседержитель”. Лаконічні декоративні деталі, насичений колорит, навіть риси і способи моделювання обличчя, дозволяють припустити авторство одного іконописця.

Серед колекції ікон із території колишньої Чернігівської губернії (точне походження не встановлене) є два екземпляри з незвичайним іконографічним вирішенням. Зображення “Зішестя во ад з житієм” обрамлене дванадцятьма житійними сюжетами по периметру, що не характерно для цього сюжету. Ще одна – “Покрова Богородиці” – має незвичну шестикутну форму. У верхній частині зображена Богородиця, в нижній – престол з книгою та митрою, обабіч представлені священнослужителі (праворуч) та світські особи (ліворуч), погляди більшості з них спрямовані догори. Вікна з обох боків свідчать про зображення інтер’єру храму.

Колекція ікон, що походить з території Чернігівської губернії, портретів (опублікованих у каталозі “Український портрет XVI–XVIII століть” [4]), а також інших творів не достатня, щоб скласти повну картину художнього життя цього регіону, оскільки до нашого часу зберігся лише їхній невеликий відсоток. Але вона засвідчує їх різноманітність і високий художній рівень виконання.

Джерела та література

1. Науковий архів Національного художнього музею України, акт прийому нових надходжень № 18, від 02.07.1959 р.
2. Міляєва Л., Гелитович М. Українська ікона XI–XVIII ст. // Державні зібрання України. – 2008. – 526 с.
3. Український іконопис XII–XIX ст. з колекції Національного художнього музею України: альбом. – Хмельницький: Галерея., 2004. – 256 с.
4. Український портрет XVI–XVIII століть: каталог-альбом / Авт.-укл.: Белікова Г., Членова Л. – К., 2006. – 352 с.

Перелік церковних старожитностей з території колишньої Чернігівської губернії

№	Інвентарний номер	Назва твору	Розмір	Час створення	Походження
1.	И-91	Пророк Гedeон	234×84,5	початок XVIII ст.	с. Березна, Менський р-н, Чернігівської обл.
2.	И-113	Богоматір Іллінська Чернігівська	97×57	XVIII ст.	Чернігівщина (?)

3.	И-93	Святі Василій, Іоан, Григорій	168×95	кінець XVII – XVIII ст.	с. Березна, Вознесенська церква, іконостас
4.	И-170	Апостол Марк	179×58	початок XVIII ст.	с. Березна, Вознесенська церква, іконостас
5.	И-171	Апостол Варфооломій	179,5×58	початок XVIII ст.	с. Березна, Вознесенська церква, іконостас
6.	И-172	Апостол Матфій	179,5×58	початок XVIII ст.	с. Березна, Вознесенська церква, іконостас
7.	И-173	Апостол Петро	179,5×58	початок XVIII ст.	с. Березна, Вознесенська церква, іконостас
8.	И-174	Апостол Фома	179,5×58	початок XVIII ст.	с. Березна, Вознесенська церква, іконостас
9.	И-175	Апостол Андрій	179,5×58	початок XVIII ст.	с. Березна, Вознесенська церква, іконостас
10.	И-176	Апостоли Фома і Варфоломій	224×111,5	XVII – початок XVIII ст.	с. Березна, Вознесенська церква, іконостас
11.	И-177	Апостоли Іуда Фаддей та Іаков Алфеев	227×117	1760-ті роки	с. Березна, Вознесенська церква, іконостас
12.	И-178	Деїсус	276×185	1760-ті роки	с. Березна, Вознесенська церква, іконостас
13.	И-201	Святий Георгій Переможець	127×83,5	1740-ві роки	с. Березна, Вознесенська церква, іконостас
14.	И-259	Адам і Єва	67×72, 85×110	1760-ті роки	с. Березна, Вознесенська церква, іконостас
15.	И-267	Апостоли Петро і Матфій	232×122	1760-ті роки	с. Березна, Вознесенська церква, іконостас
16.	И-211	Покрова Богородиці	134×75	XVII ст.	Бобровицький р-н., с. Кобижча, Покровська церква
17.	И-236	Зішестя во ад з житієм	41×33	XVIII ст.	Чернігівщина (?)
18.	И-248	Христос-вседержитель	179×75	XVIII ст.	с. Березна, Благовіщенська церква
19.	И-264	Христос – недремне око	75×86	1834 р.	с. Щабельники
20.	И-341	Архангел Михайл	75×33,2 97,5×56	кінець XVIII ст.	Козелецький р-н., с. Данівка, Георгієвський монастир
21.	И-411	Богоматір Знамення	58×49 146×144	XVII – XVIII ст.	Чернігівська обл., Остерський краєзнавчий музей
22.	И-421	Троє святих	42×51		Чернігів
23.	И-429	Спас (деталь царських врат)	51×96		Чернігів
24.	И-431	Деїсус	168×98	1690 р.	Чернігів, Спасо-Преображенський собор
25.	И-434	Апостол Іоан (з “Розп’яття”)	135×31	кінець XVII ст.	Чернігів, Спасо-Преображенський собор

26.	И-476	Зішестя Святого Духа	36,2×27,8	XIX ст.	Чернігівська обл., Бобровицький р-н, с. Макарівка, церква Святої Параскеви
27.	И-477	Богоматір з немовлям	74×56,5	XIX ст.	Чернігівська обл., Бобровицький р-н, с. Макарівка, церква Святої Параскеви
28.	И-478	Великомучениця	33,5×26,2	XIX ст.	Чернігівська обл., Бобровицький р-н, с. Макарівка, церква Святої Параскеви
29.	И-479	Собор всіх святих	37,5×27,8	XIX ст.	Чернігівська обл., Бобровицький р-н, с. Макарівка, церква Святої Параскеви
30.	И-481	Богоматір “Троєручиця”	57,5×48,5	XIX ст.	Чернігівська обл., Бобровицький р-н, с. Макарівка, церква Святої Параскеви
31.	И-484	Розп’яття з предстоячими	59,5×47,5	XIX ст.	Чернігівська обл., Бобровицький р-н, с. Макарівка, церква Святої Параскеви
32.	И-480	Богоматір Почаївська	73×61	XIX ст.	Чернігівська обл., Бобровицький р-н, с. Кобижча, Успенська церква
33.	И-485	Святий Миколай	69×50,5	XIX ст.	м. Прилуки, церква Трьох святих
34.	И-487	Свята Параскева	39,5×28,5	XIX ст.	Чернігівська обл., Сосницький р-н, с. Загребели, церква Різдва Богородиці
35.	И-489	Христос- Вседержитель	36×26,5	XIX ст.	Чернігівська обл., Сосницький р-н, с. Загребели, церква Різдва Богородиці
36.	И-490	Христос- Вседержитель	38×26,5	XIX ст.	Чернігівська обл., Сосницький р-н, с. Загребели, церква Різдва Богородиці
37.	И-498	Архангел Гавриїл	24,5×14,5 35×25,5	XIX ст.	Чернігівська обл., Сосницький р-н, с. Загребели, церква Різдва Богородиці
38.	И-499	Євангеліст Марк	20×19 42×36	XIX ст.	Чернігівська обл., Сосницький р-н, с. Загребели, церква Різдва Богородиці
39.	И-488	Святий Миколай	40×30	XIX ст.	Чернігівська обл., Менський р-н, с. Степанівка, Троїцька церква
40.	И-491	Христос- Вседержитель	38,7×27,5	XIX ст.	Чернігівська обл., Менський р-н, с. Степанівка, Троїцька церква
41.	И-492	Богоматір з Немовлям	40,5×29,5	XIX ст.	Чернігівська обл., Менський р-н, с. Степанівка, Троїцька церква

42.	И-500	Покрова Бого- родиці (шести- кутна форма)	29×35	XIX ст.	Чернігівська обл. (?)
43.	И-348	Святий Миколай	59×52,7	1838 р.	Сумська обл., с. Кролевець, Преображенська церква
44.	И-349	Вознесіння	27×26 32×32	XVIII ст.	Сумська обл., с. Кролевець, Преображенська церква
45.	И-350	Саваоф	27×44,5 43×74	XVIII ст.	Сумська обл., с. Кролевець, Преображенська церква
46.	И-351	Святий Антип	36,7×25,2	XIX ст.	Сумська обл., с. Кролевець, Преображенська церква
47.	И-373	Святий Миколай	39×28,5	XIX ст.	Сумська обл., с. Кролевець, Преображенська церква
48.	И-374	Поклоніння волхвів	20,7×26,5 30,5×36,5	XVIII – XIX ст.	Сумська обл., с. Кролевець, Преображенська церква
49.	И-376	Свята	27×21,7 полотно, олія	XVIII – XIX ст.	Сумська обл., с. Кролевець, Преображенська церква
50.	И-378	Георгій- зміборець	70×52,5	перша поло- вина XIX ст.	Сумська обл., с. Кролевець, Преображенська церква
51.	И-379	Спас неруко- творний	53×24 76,4×44,2	XVIII ст.	Сумська обл., с. Кролевець, Преображенська церква
52.	И-417	Святі великому- чениці Варвара і Катерина	113,5×70, 5	XVIII ст.	Сумська обл., м. Конотоп, Миколаївська церква
53.	И-430	Святі великому- чениці Анаста- сія та Іулінія	114×70,5	XVIII ст.	Сумська обл., м. Конотоп, Миколаївська церква
54.	И-468	Зустріч Марії та Єлизавети	26,5×28 15,5×16	кінець XVIII ст.	Сумська обл., м. Конотоп, Миколаївська церква
55.	И-469	Воскресіння	31,3×23,3	кінець XVIII ст.	Сумська обл., м. Конотоп, Миколаївська церква
56.	И-470	Вознесіння	32,3×31,5	кінець XVIII ст.	Сумська обл., м. Конотоп, Миколаївська церква
57.	И-471	Введення в храм	31×24	кінець XVIII ст.	Сумська обл., м. Конотоп, Миколаївська церква
58.	И-472	Різдво	32×24	кінець XVIII ст.	Сумська обл., м. Конотоп, Миколаївська церква
59.	И-473	Стрітення	31×22	кінець XVIII ст.	Сумська обл., м. Конотоп, Миколаївська церква
60.	И-474	Георгій- зміборець	30×30	кінець XVIII ст.	Сумська обл., м. Конотоп, Миколаївська церква
61.	И-436	Георгій- зміборець	38×25	XIX ст.	Сумська обл., Глухівський р-н, с. Береза
62.	И-337	Богоматір Почаївська	97×66,5	XVIII ст.	Чернігівська обл., Остер- ський красназавчий музей
63.	Ск-67	Ангел	77×34×22	XVIII ст.	Чернігівська губернія (?)

64.	Ск-129	Херувим	24×33×10	XVIII ст.	Чернігівська обл., Козелецький р-н, с. Стара Басань
65.	Ск-142	Херувим	36×25×13	XVIII ст.	Чернігівська обл., Козелецький р-н, с. Стара Басань
66.	Ск-292	Іоанн	96×31×15	XVII ст.	Чернігівська обл., Остерський краєзнавчий музей
67.	Д-119	Картуш	13×8,5	XVIII ст.	Чернігівська обл., м. Батурин
68.	Д-120	Картуш	13×8,5	XVIII ст.	Чернігівська обл., м. Батурин
69.	Д-186	Ставник	128×40	XVIII ст.	Сумська обл., м. Конотоп
70.	Д-217	Рама різьблена	218×129	XIX ст.	Чернігівська обл., Остерський краєзнавчий музей
71.	Д-246	Спас нерукотворний	84×105 55×50	XVIII ст.	Чернігівська обл., Остерський краєзнавчий музей
72.	И-67	Панегірик на честь Михайла Васильовича Борковського	87×57	перша половина XVIII ст.	Чернігівська обл., Корюківський р-н; с. Холмів, збірка О. Лазаревського в с. Підлипінному, Конотопського р-ну Сумської обл.
73.	Ж-176	Портрет невідомого з роду Забіл (Івана Петровича? Івана Степановича)	80×70	перша половина XVIII ст.	с. Лушники, Кролевецький р-н, Сумська обл.
74.	Ж-177	Портрет невідомої з роду Забіл (Феодосії Федорівни?)	80×70	друга половина XVIII ст.	с. Лушники, Кролевецький р-н, Сумська обл.
75.	Ж-799	Портрет Гаврила Ілліча Милорадовича	97×77,5	перша третина XVIII ст.	Збірка Г. Милорадовича в смт. Любеч, Ріпкінський р-н, Чернігівська обл.
76.	Ж-1172	Портрет Петра (?) Михайловича Скоропадського	83×64	1760-ті роки	Збірка В.Модзалевського в м. Чернігові
77.	Гр 2615	Новий заповіт	22,5×18	1748 р.	Друкарня Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря
78.	Гр 2808	Акафіст Святій великомучениці Варварі		1759 р.	Друкарня Києво-Печерської лаври. З церкви Св. Параскеви, с. Макарівка Бобровицький р-н, Чернігівська обл.
79.	Гр 2811	Мінея, червень		1750 р.	Друкарня Києво-Печерської лаври. З церкви Св. Параскеви, с. Макарівка Бобровицький р-н, Чернігів-

					ська обл.
80.	Гр.-2954	Книга III, місяць березень із Мінеї (в 12 книгах)	32,2×20,2 ×20.7	1750 р.	Друкарня Києво-Печерської лаври. З церкви Св. Параскеви, с. Макарівка Бобрівський р-н, Чернігівська обл.
81.	Гр 2813	Акафісти, канони і прочая молення		1769 р.	м. Борзна, Чернігівська обл.
82.	Гр 889	Антимінс	39×46; 52×67,5	1735 р.	Освячений Іларіоном Рога-левським, архієпископом Чернігівським і Новгород-Сіверським
83.	Гр 891	Антимінс	39×47; 44×61	1719 р.	Освячений Антонієм Стаховським, архієпископом Чернігівським і Новгород-Сіверським.
84.	Гр 892	Антимінс	38,7×46; 51,5×56,5	1723 р.	Освячений Іродіоном Жураковським, єпископом Чернігівським і Новгород-Сіверським.
85.	Гр 893	Антимінс	44×56; 49×64	1742 р.	Освячений Антонієм, митрополитом Чернігівським і Новгород-Сіверським.
86.	Хп 95 сф-82Б	Дарохранильниця вигляді церкви	17×11,5× 8.3	перша половина XVIII ст.	Чернігівщина

Бурлака О.В. Церковні старожитності Північно-Дніпровського Лівобережжя в колекції Національного художнього музею України

Робота присвячена дослідженню церковних старожитностей Чернігівської губернії в колекції Національного художнього музею України. Проаналізовані твори іконопису, портретного живопису, скульптури та декоративно-прикладного мистецтва XVII–XIX ст.

Ключові слова: Національний художній музей України, Чернігівська губернія, старожитності, іконопис.

Бурлака О.В. Древности Северо-Днепровского Левобережья в коллекции Национального художественного музея Украины

Работа посвящена исследованию церковных древностей Черниговской губернии в коллекции Национального художественного музея Украины. Проанализированы произведения иконописи, портретной живописи, скульптуры, и декоративно прикладного искусства XVII – XIX века.

Ключевые слова: Национальный художественный музей Украины, Черниговская губерния, древности, иконопись.

Burlaka O.V. The antiquities of Chernihiv province from the collection of the National Art Museum of Ukraine

This work is devoted to the clerical antiquities of Chernihiv province from the collection of the National Art Museum of Ukraine. Icons, portraits, sculptures and works of decoratively-applied arts of 18–19 centuries have been analysed.

Keywords: National Art Museum of Ukraine, Chernihiv province, antiquities, icon-painting.



1. Деїсус. 1760-ті роки. Чернігівська обл., Менський район, с. Березна. Вознесенська церква, іконостас.
2. Христос-вседержитель. XVIII ст. Чернігівська обл., Менський район, с. Березна. Благовіщенська церква.
3. Апостоли Іуда Фаддей і Іаков Алфеев. 1760-ті роки. Чернігівська обл., Менський район, с. Березна. Вознесенська церква, іконостас.
4. Святі великомучениці Анастасія та Іулінія. XVIII ст. Сумська обл., м. Конотоп, Миколаївська церква.
5. Апостол Фома. Початок XVIII ст. Чернігівська обл., Менський район, с. Березна. Вознесенська церква, іконостас.
6. Свята. XVIII-XIX ст. Сумська обл., с. Кролевець. Преображенська церква.



1. Георгій-змієборець. Кінець XVIII ст. Сумська обл., м. Конотоп. Миколаївська церква.
2. Адам і Єва. 1760-ті роки. Чернігівська обл., Менський район, с. Березна. Вознесенська церква, іконостас.
3. Спас нерукотворний. XVIII ст. Сумська обл., с. Кролевець, Преображенська церква.
4. Савооф. XVIII ст. Сумська обл., с. Кролевець, Преображенська церква.
5. Георгій-змієборець. XIX ст., Сумська обл., Глухівський р-н, с. Береза.
6. Христос-Вседержитель. XIX ст. Чернігівська обл., Сосницький район, с. Загребели. Церква Різдва Богородиці.
7. Богоматір з немовлям. XIX ст., Чернігівська обл., Менський район, с. Степанівна. Троїцька церква.

Старожитності доби українського козацтва у фондах Національного заповідника “Глухів” (за матеріалами археологічних досліджень Глухова останніх років)

Як відомо з літописних джерел, після того, як у 1352 р. майже всю Європу охопила епідемія чуми, населення Глухова практично повністю вимерло й місто фактично перестало існувати. Тогочасний літописець так писав про цю подію: “бысть мор силен зело, в Глухове ни один человек не остался: вси изомроша”. Після цієї спустошливої пошесті глухівські князі переселяються в Новосіль, іменуючись у подальшому князями новосільськими [1].

Перші документальні згадки про ранньомодерний Глухів наводить у своїй монографії, присвяченій Чернігово-Сіверщині у складі Речі Посполитої, П. Кулаковський в описі населених пунктів Новгород-Сіверського повіту, як про село, що належало Московській державі й після Деулінської угоди в 1618 р. перейшло під контроль Речі Посполитої. За Московської держави Глуховом володіли Якич, Кулесник (Іван та Василь Кукішнікови, Путинка Богданов). У 1621 р. власниками його вже як населеного пункту польської юрисдикції стає Марко Ковінський, пізніше – Томаш Липчинський і Войцех Пустоловський. У 1623 р. Глухів згадується як спорожніле село [2]. На початку XVII ст. починається відродження Глухова. Будуються нові фортечні укріплення, модернізуються старі земляні конструкції, що залишилися ще від городища доби Київської Русі. В першій половині XVII ст. Глухів стараннями князя Пісочинського відбудується й укріплюється, а наприкінці XVII – на початку XVIII ст. стає великим і красивим містом. Поряд із дерев’яною забудовою, тут була велика кількість мурованих церков і будинків козацької старшини. Свої будинки в Глухові мали гетьмани І. Брюховецький, Д. Многогрішний, І. Самойлович, І. Мазепа, полковник М. Миклашевський й інші. Російський мандрівник Іван Лук’янов, відвідавши Глухів на початку XVIII ст., залишив такий запис: “Строение в нем преузорочное, светлицы хорошие, палаты в нем полковника Стародубского Миклашевского – зело хороши. Ратуша зело хороша й рядов много, соборная церковь хороша очень” [3].

Підтвердженням того, що Глухів на той час був одним із найбагатших і найкрасивіших міст України, є свідчення сучасників, документи та плани міста періоду Гетьманщини, а також велика кількість археологічних знахідок козацької доби.

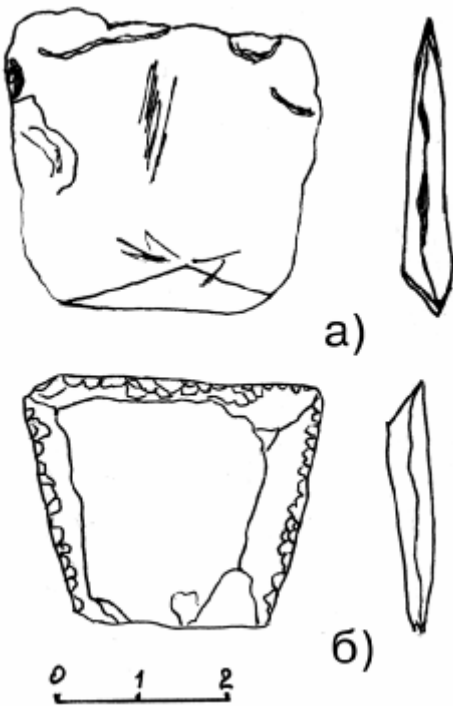
Археологічні дослідження Глухова, розпочаті ще на початку 80-х років XX ст., надали вченим багатий матеріал саме козацького періоду в історії міста. Виявлені як рухомі, так і нерухомі пам’ятки – тобто, крім археологічних знахідок виявлена й низка залишків архітектурних об’єктів, які досі не досліджені й потребують подальшого вивчення, насамперед, археологічного.

Найбільш поширеним і чисельним археологічним матеріалом є кераміка. У галузі керамічного виробництва виявлені майже всі її підрозділи. Побутова кераміка представлена різним посудом, іграшками, світильниками, люльками; архітектурно-декоративна – різноманітними кахлями й елементами архітектурних споруд.

На теренах Глухова знайдений *кухонний* та *столовий посуд*. Найбільш характерними знахідками першого є горщики невеликих і середніх розмірів. Ті, що датуються початком XVII ст., мають переважно сірий, темно-сірий та чорний кольори. На їх вінцях присутні рельєфні зацепи, на деяких є рифлення на тулубі. За приклад може служити керамічний комплекс, виявлений на вул. Терещенків у 2002 р. під час риття котловану під час добудови магазину “Дельфін”. На глибині 2 м була виявлена господарська яма прямокутної форми з округленими кутами. В заповненні ями знайдені зразки різноманітної кераміки. У нижніх шарах були виявлені фрагменти горщиків темно-сірого та чорного кольорів із ледве помітним вінчиком, відігнутим назовні, по тулубу горщики були прикрашені однією хвилястою лінією, прокресленою до випалення. Аналогічна кераміка

в Глухові більше не траплялася. Швидше за все, її виготовлення можна датувати XVI ст.

У верхніх шарах указаної господарської ями трапилися горщики темно-сірого та сірого кольорів із рельєфним шнуровим орнаментом уздовж краю вінчика та високим, ледве відігнутим назовні вінцем. Такі горщики набули широкого вжитку в першій половині XVII ст. Поряд із цією ямою (№ 1) була досліджена ще одна яма (№ 2) з фрагментами керамічних горщиків світлокоричневого кольору з високими вінцям, ледь відігнутими назовні, й розписаними червоно-брунатною та коричневою фарбами. Цей тип характерний для XVII–XVIII ст. [4]. Фрагменти саме такого посуду найчастіше трапляються майже на всій території сучасного Глухова – як під час проведення земляних робіт, так і у вигляді підйомного матеріалу на городах та приватних земельних ділянках. Велика кількість аналогічної кераміки виявлена під час нагляду за земляними роботами на вулицях Шевченка, Терещенків і Києво-Московській у 2003–2004 роках. Під час реконструкції магазину “Дитячий світ” на вул Києво-Московській



Кремені від пістолів XVII–XVIII ст.
знайдені на території: а) ярмаркової площі;
б) монастирського постоялого двору

у східній частині сучасної пішохідної зони цієї вулиці виявлена господарська яма XVII–XVIII ст. Серед кількох сотень фрагментів різних керамічних і скляних виробів знайдений майже цілий горщик середнього розміру (висота – 15,5 см, діаметр по вінчику – 15 см, діаметр по плечу – 17,5 см, висота вінчика – 3,2 см.). Горщик темно-коричневого кольору, зі слідами тривалого використання (почорнілий від кіптяви); у місці переходу плеча в тулуб є ребристий злам, нижче зламу знахідка орнаментована паралельними лініями, намальованими темно-коричневим ангобом. Такий тип горщиків з’являється наприкінці XVII ст. й використовується протягом XVIII ст. [5] Схожий

горщик виявлений у пров. Радянському, 2 під час будівництва приватного будинку. Його висота – 13,5 см, діаметр по вінчику – 13,2 см, діаметр по плечу – 16 см, висота вінчика – 2 см. Він також має яскраво виражений ребристий злам у місці переходу плеча у тулуб. Різниця між двома горщиками полягає лише у висоті вінця. За цією ознакою горщик із пров. Радянського можна віднести до більш пізніх зразків посуду, тобто до другої половини XVIII ст. У цьому ж місці знайдені ще кілька горщиків кінця XVIII ст., – вони дещо більші за розмірами, округлободі, виготовлені з тіста світлого кольору, без розпису; вінчики прямі, дещо нижчі за зразки кінця XVII – початку XVIII ст.; всі без винятку мають ручку, прикріплену до верхньої частини вінця та до плеча.

Майже у всіх згаданих об'єктах знайдені маленькі горнятка. Висота їх коливається в межах 8–9 см, діаметр по плечу – близько 10–11 см. Виготовлені вони з тіста світлого та коричневого кольорів, здебільшого вздовж вінця й тулуба ангобовані паралельними лініями коричневого кольору. Як і великі горщики, всі горнятка мають ручку. Не виключено, що вони використовувалися не тільки як кухонний посуд (на багатьох збереглися сліди від кіптяви), але й могли слугувати як столовий посуд (кухлями для набирання води тощо).

Кришки до посуду представлені, здебільшого, універсальними мисками-покришками другої половини XVII–XVIII ст. сірого, темно-сірого, іноді світлого, майже білого кольору. За кількістю фрагментів керамічних виробів, виявлених на всій території міста, вони поступаються лише горщикам. Миски-покришки мають пласку зрізану верхівку діаметром 5–7 см, яка при потребі слугувала підставкою. Всі покришки мають пласкі, вивернуті назовні вінця та невелику петлеподібну ручку, що кріпиться до зовнішнього краю вінця та тулубу. В 2006 р. на західному схилі глухівської фортеці (вул. Валова) була знайдена керамічна покришка без ручки – коричневого кольору з невеликим циліндричним відростком діаметром 3,5 см. Аналоги були характерні для першої половини XVII ст. [6].

Не часто, але трапляються й фрагменти *макітр*. Під час земляних робіт у котловані біля згаданого магазину “Дельфін” у господарській ямі № 1 були знайдені фрагменти макітри з мореної кераміки. Вона має своєрідний сірий, подекуди темно-сірий, близький до чорного колір. Такого специфічного кольору керамічні вироби набували внаслідок відновного випалення, під час якого на деякий час закривалися всі отвори у випалювальній камері, заповнюючи її в такий спосіб повністю димом. Також при виготовленні вищезазначеної макітри було застосоване лошіння: на вологі стінки щойно зробленої посудини спеціальним лощиком (платівка з кістки або дерева) прогладжували вертикальні лінії, які після випалення давали блиск сріблясто-сірого кольору [7]. Подібні технологічні прийоми характерні для посуду XV–XVIII ст., але у Глухові морена та підложена кераміка частіше зустрічається в культурному шарі XVII ст. Дещо пізніше могла бути виготовлена макітра, знайдена поряд із магазином “Дитячий світ” на вул. Києво-Московській. Вона зі світлої глини, розписана ангобом. Орнамент представляє собою темно-коричневі вузькі паралельні лінії, прокреслені на тулубі. У верхній частині знаходиться широка світло-коричнева смуга, нижче, між вузькими лініями – орнамент у вигляді “пальчиків”-овалів, які ставилися на посудину вмоченим у фарбу пальцем під час обертання гончарного круга. На верхньому краю плаского, трохи випуклого вінчика, відігнутого назовні, є орнамент у вигляді тонких променеподібних ліній та семи “пальчиків”-овалів, обрамлених широкою дугою. Макітра досить висока – 18,5 см, діаметр по вінчику – 30,5 см. Такий посуд більш характерний для XVII–XVIII ст.

Зважаючи на датуючі речі (полушка Петра I) та описаний вище горщик із ребристим зламом на тулубі – час використання макітри є ймовірно перша половина XVIII ст.

Високохудожніми керамічними виробами є *тарілки* та *миски*. Виготовлені вони, здебільшого, з глини світлого кольору й багато розписані різноколірним ангобом. Іноді розпис укритий безколірною прозорою поливою. Майже всі тарілки, знайдені в Глухові, розписані рослинним орнаментом. На дні однієї з них є малюнок розквітлого куща та 4 квітки. У центрі іншої зображена восьмипелюсткова квітка, всередині якої вписаний хрест. Символи хреста фігурують на більшості знайдених тарілок і полумисків. Також часто зустрічається знак трилисника. Всі без винятку тарілки на верхньому краю орнаментовані різного виду пелюстками таким чином, що здаються схожими на велику квітку або сонце. Кольори, якими розписані тарілки – коричневий, брунатно-червоний, зелений, інколи чорний. Більшість тарілок прикрашена плоскими зрізами на стінках біля денця. Такий прийом починає застосовуватися з кінця XVII ст. [8].

Невелику кількість серед глухівських знахідок доби козаччини становлять *керамічні сковорідки*. Вони мають вигляд полумисків, у яких знизу є три керамічні ніжки, а збоку – втулка, куди вставлявся дерев'яний держак. Розміри сковоріток різні. Зустрічаються як фрагменти невеликих (діаметром до 25 см), так і масивних (діаметром 35 см і більше). Інколи вздовж вінця сковорідки вкриті зеленою поливою. Є фрагменти як світлоглиняних, так і морених сковоріток, хронологічні рамки яких обмежуються XVII–XVIII ст. [9].

Слід сказати про фрагменти двох керамічних *кухлів*, знайдених у господарській ямі № 1 біля магазину “Дельфін” на вул. Терещенків. Один із них виготовлений із глини світлого, другий – сірого кольору. Обидва кухлі мали форму циліндру з плавним розширенням від середини тулуба у верхньому та нижньому напрямках. У верхній та нижній частинах кухлі прикрашені рельєфними горизонтальними лініями. По поверхні тулубу прокреслені рельєфні вертикальні лінії, на які наліплені глиняні кружечки. Обидва вкриті зеленою поливою і датуються XVII ст.

Кількісна й різноманітна колекція *кахлів* з Глухова охоплює переважно період останньої третини XVII – XVIII ст. У них відсутня рамка, орнаментовані вони, здебільшого, рослинним і геометричним орнаментом, рідко зустрічається сюжетний і геральдичний тип. Останній частіше пов'язаний із зображеннями двоголового орла – герба Російської імперії. Кяхлі, ймовірно, виготовлялися в місцевих кустарних майстернях. Цьому сприяли значні поклади якісної глини як на території самого Глухова, так і на околицях міста (одна з цих околиць й донині носить назву Глинище).

Досить рідкісними знахідками в Глухові є *кахлі*, вкриті різноколірним полив'яним розписом. Фрагменти таких знайдені під час реконструкції будинку монастирського постоялого двору у пров. Поштовому в 2006 р. У котловані серед невеликої кількості речей XVII–XVIII ст. містилися й 2 фрагменти поліхромних коробчастих *кахлів*. Виготовлені вони з глини червонуватого кольору, мають товсті стінки лицьової пластини та румпи. Обидва фрагменти прикрашені рослинним орнаментом й укриті яскравою поливою жовтого, темно-синього, білого, коричневого та бірюзового кольору. Уламки аналогічних як за тістом, так і за кольором поливи *кахлів* траплялися під час розкопок резиденції І. Мазепи на Гончарівці під Батурином. Вони були, швидше за все, привізними й досить дорогими. На місці знахідки таких *кахлів* у Глухові (пров. Поштовий) у XVII–XVIII ст. стояв будинок стародубського полковника М. Миклашевського. Напевно, тільки така багата особа могла собі дозволити оздобити подібного рівня.

Кілька фрагментів поліхромних кахлів зібрані також як підйомний матеріал із приватних городів на території колишньої Ярмаркової площі. Лицьові пластини – на відміну від згаданих рельєфних – мають гладеньку поверхню, малюнок нанесений на біле тло фарбою темно-синього та коричневого кольорів. У другій половині XVIII ст. на Ярмарковій площі знаходилися будівлі гетьманського палацу Кирила Розумовського та Мало-російської колегії. Ймовірно, кахлі походять із печей, що знаходилися в цих спорудах.

Керамічні *світильники* – одна з характерних знахідок у шарах пізнього середньовіччя. Вони мають вигляд своєрідної глибокої чарки на високій підставці. У нижній частині є аби світильник надійно стояв, вище йде рифлена пустотіла ніжка, у верхній частині є розширення у вигляді невеликої мисочки, посередині якої знаходиться чаша для олії та гнота. Їх висота становила близько 18 см. Світильники, знайдені на території Глухова, частіше світлоглиняні, хоча інколи трапляються й морені (останні, вочевидь, можуть мати більш раннє походження). Інколи в білоглиняних зразках чашечки для олії вкриті зеленою поливою. Проте, більшість знайдених світильників полив'яного покриття не має.

Серед *дрібної керамічної пластики* зустрічаються, здебільшого, іграшки-свистки. Виконані вони у вигляді коників або баранців, більш мініатюрні – у вигляді пташки.

У другій половині XVI ст. з Америки до Західної Європи почали завозити тютюн і спеціальні пристрої для його паління – *люльки*. Оскільки тютюн був різних сортів і видів, для його паління потрібні були й різні типи люльок. У Голландії та Англії використовувалися люльки з довгим тонким відростком для чубука й маленькою чашечкою для тютюну. Кут між чашечкою та чубуком становив більше 90°. Такі люльки називалися “голландськими”. Люльки “східного” типу мали короткий відросток для чубука та чашечку більшого розміру. Кут між чашечкою та чубуком становив 90° або менше. В Україні тютюн з'являється найвірогідніше з Туреччини у середині XVII ст. [10]. Відтак, і зразки люльок знайдених на теренах України, тяжіють “східного” типу. Під час практично всіх археологічних розвідок були виявлені як фрагментовані, так і цілі люльки. Виготовлені вони з тіста білого, червоного, коричневого чорного та сірого (мореного) кольорів. Часто зустрічаються люльки, вкриті світло- та темно-зеленою поливою. На деяких є клеймо виробника, ймовірно також східного походження (турецькі).

З XVI ст. в Україні поступово починає відроджуватися виробництво *скла*, яке занепало після монгольської навали. Найважливішим гутним центром України стає Чернігівщина. На початку XVIII ст. у чернігівських землях нараховувалося 120 гут – склоробних підприємств. У сучасній топоніміці ще й зараз назви сіл колишнього Глухівського повіту Чернігівської губернії (Стара Гута, Нова Гута) промовисто свідчать, що тут варили скло.

Знахідки виробів із гутного скла, що датуються XVII–XVIII ст., трапляються на всій території сучасного Глухова. Особливим колоритом і різноманітністю вирізняються речі, знайдені в історичному середмісті. Це скляні кухлі, фрагменти кубків, ваз, штофів, кварт і пляшок (вул. Терещенків), посуд різного розміру й призначення з денцями у вигляді квітки (вул. Києво-Московська, провулки Пожежний і Поштовий). Поширеною знахідкою на всіх об'єктах є фрагменти віконниці – скляних платівок круглої форми, що вставлялися у отвори відповідної форми дерев'яних віконних рам.

Залізні вироби, що датуються XVII–XVIII ст., виявлені значною мірою в сучасному середмісті на вулицях Терещенків, Києво-Московській, Валовій, Шевченка, Вознесенській, провулках Пожежному, Ушинського, Поштовому, Радянському. Серед них –

різноманітні за виглядом і розмірами ковані цвяхи, замки, ключі, сокири, ножі з кістяними ручками, ножиці, окуття лопат, кресала.

Є знахідки з *кольорового металу*: бронзовий підсвічник із котловану біля магазину “Дельфін” (вул. Терещенків), фрагменти мідних казанів, елементи мідного окуття невизначених дерев’яних предметів, мідні заклепки та цвяхи, прикраси кінської зброї. Серед дрібної пластики – козацькі натільні хрести та їх фрагменти, бронзові та свинцеві антропо- та зооморфні фігурки, що зображують жінку та хижу тварину (тигра або лева), бронзові підвіски з рослинним орнаментом, бронзові або мідні пряжки від ремня (ймовірно, кінської зброї) тощо. Більшість з-поміж названих речей виявлена як підйомний матеріал у районі Ярмаркової площі.

Звертає увагу *кістяний виріб*, знайдений у пров. Поштовому під час проведення реконструкції монастирського постоялого двору. Це фігурна платівка з кістки, вкрита гравіюванням (рис. 1). Ймовірно, платівка могла прикрашати дерев’яну частину (ложе) рушниці або пістоля.

Цікавим зразком *гравіювання по кістці* є кругла плакетка із зображенням чоловіка в капелюсі, знайдена у центрі Глухова на вул. Києво-Московській в районі пам’ятки історії – будинку Бештака (рис. 2). Дві плакетки з аналогічним зображенням виявлені в різних місцях України – одна на полі Берестецької битви 1651 р. (Рівненська обл.), друга на Середньому Дніпрі в с. Галицьке на Черкащині (рис. 3) [11]. І хоча зображення й однакові (на гравіюрах дійсно повторюються всі елементи на портреті – капелюх у вигляді кораблика, закручені вуса, рослинний орнамент), відносити їх до робіт одного й того майстра не слід, оскільки виконані вони явно різним почерком – у даному випадку слід говорити про усталеність або традиційність сюжету, а також форми й розміру виробу – всі плакетки приблизно одного розміру (діаметр близько 3,5 см). Їх призначення невідоме. Датуються вони приблизно одним періодом. Оскільки найбільш точною датою можна оперувати, вивчаючи старожитності з поля Берестецької битви 1651 р., то й дві інші, ймовірно, відносяться до того ж часу.

Археологічні знахідки козацької зброї у Глухові відсутні, але деякі дрібні предмети, пов’язані з озброєнням козаків, інколи все ж трапляються. Так, під час риття траншеї на вул. Терещенків були знайдені 2 свинцеві кулі. 7 свинцевих куль різного калібру походять із території колишньої Ярмаркової площі. Звідсіля ж походить 2 зажимних гвинта для утримувача кременю від пістолів різного калібру та трапецієвидний кремінь рожевого кольору (рис. 4а), 2 кільця від піхв шабель. Такої ж форми та кольору кремінь був виявлений у пров. Поштовому під час реконструкції монастирського постоялого двору (рис. 4б).

Нерухомі археологічні об’єкти часу Гетьманщини траплялися в Глухові неодноразово. Зокрема, під час розвідок у східній частині пров. Пожежного були виявлені залишки дерев’яного хліва. За мідною монетою 1730 р. та фрагментами кераміки, характерної для того часу, об’єкт можна датувати XVIII ст. [12]

На вул. Терещенків у 2002 р. автором даного дослідження проводився нагляд за земляними роботами біля магазину “Дельфін”. У південно-західному куті котловану за 1,8 м від південної стінки й упритул до західної був виявлений дубовий зруб розмірами 3,2×3,3 м (за внутрішньою довжиною стін). Верхня частина зрубу знаходилася на глибині близько 2 м, нижню встановити точно не вдалося через затоплення підземни-

ми водами на глибині 4,5 м. Цілком можливо, що зруб наприкінці свого існування виконував роль вигрібної ями, де акумулювалася за певний період значна кількість вологи, якій не дав просочитися глибше шар щільної материкової глини. Яку основну функцію виконував зруб – точно встановити важко, але попередні версії про господарську споруду типу хліва чи невеликого сараю було відкинута. Інша версія щодо льоху теж була спростована тим фактом, що глибина такої споруди аж ніяк не могла сягати 4–5 м при порівняно невеликих розмірах. Найбільш вірогідною здається версія, що розкопаний давній колодязь – один із кількох великих колодязів центрального міського водозабору. Світлина аналогічного колодязя, що розташовувався зі східного боку Анастасіївської церкви, зроблена наприкінці XIX – на початку XX ст. зберігається у фондах Національного заповідника “Глухів”.

Віднайдений зруб представляв собою дерев’яну конструкцію з колод, перерізаних наВПІЛ. Вони скріплені між собою шипами, на кутах узяті “в замок”. Дуже щільно підігнані обидві створюють всередині зрубу стінки з майже ідеально рівною поверхнею без щілин, прямокутний у плані. Із зовнішнього боку стінки колодязя забутовані материковою жовтою глиною. Існування колодязя можна віднести до XVII–XVIII ст., а останній період його використання, швидше за все, припадає на середину–кінець XIX ст., коли він й припинив своє існування і став використовуватися як вигрібна яма. Зберігся потужний (більше 2-х метрів) шар ґною, в якому знайдені фрагменти порцелянового посуду фабрики М.С. Кузнецова, бронзовий свічник, зубна щітка з натуральної кістки [13].

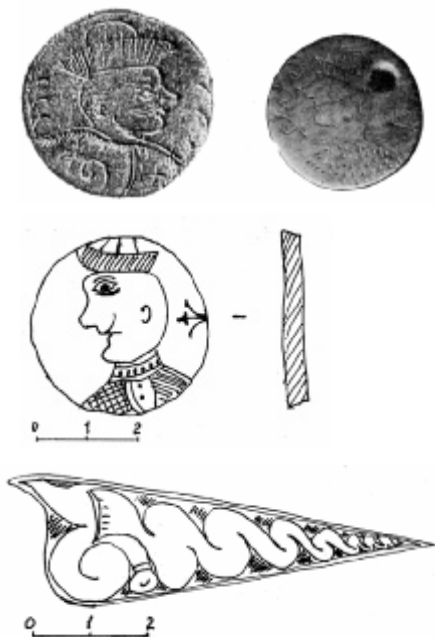
На вул. Терещенків під час прокладання підземної теплотраси, що мала проходити між Будинком побуту та будівлею банку “Україна” на глибині близько 1 м виявлені потужні шари деревного вугілля, серед якого зустрічаються матеріали XVII–XVIII ст. у вигляді кераміки та кахлів. Можливо, це сліди однієї з величезних пожеж 1748 р. або 1784 р., які свого часу знищили більшу частину міста [14].

Під час проведення робіт із відтворення адміністративного будинку монастирського постійного двору, поглиблюючи фундаментну траншею до глибини 2,8 м від сучасної поверхні на її профілі було виявлено 2 пізньосередньовічні господарчі ями грушовидної форми (яма № 1 і № 2). Ймовірно, свого часу вони були обкладені берестом. Про це можна судити з тонкого коричневого тліну, що зберігся на стінках цих ям. Під час підготовки траншеї під фундамент східної стіни з’ясувалося, що у південно-східному куті є заглиблення в материк (яма № 3). У її заповненні виявлені речі XVII–XVIII ст. – фрагменти полив’яних мисок, поліхромних полив’яних кахлів, бронзовий гудзик у вигляді бубонця, різьблена кістяна накладка (вірогідно, від мушкета або пістоля), залізний позолочений ключ, козацька люлька, вкриту зеленою поливою. На глибині 3,4–3,5 м від сучасної поверхні у заглибленні прослідковується потужний шар попелу та деревного вугілля. Швидше за все, означена заглибина є залишками підвалу, зверху над яким знаходився будинок, що постраждав від однієї зі згаданих великих глухівських пожеж XVIII ст. Частково збереглися, навіть, згорілі дошки, що були, вірогідно, частиною підлоги або перекриття підвалу, впавши під час пожежі на дно. Над згорілими дошками – шар попелу рудого кольору потужністю 15–20 см, наступний шар – попіл світлого кольору з укріпленнями деревного вугілля потужністю 10–15 см. Археологічні знахідки, про які йшла мова вище, виявлені над шарами попелу. Глибина виявлених залишків підвалу становить 1–1,15 м від передбаченої проектом підосви

фундаменту, загальна глибина від сучасної поверхні до материкової глини – 3,8–4 м. Розміри пізньосередньовічної споруди (підвалу), які потрапили в котлован – 7,5×2 м із заглибленням на 1 м від проектною відмітки глибини котловану.

Під час вирівнювання майданчика для закладки фундаменту північної стіни виявилося, що майже посередині фундаменту є ще одна господарська яма діаметром 2,1–2,2 м (яма № 4), майже до третини заповнена обвугленим зерном вівса та вики. Серед залишків зерна знайдені 3 залізні кільця, пряжка прямокутної форми та напівкільце. Це могли бути предмети кінської зброї, які згоріли при пожежі. У зерні виявлена значна кількість шматків обмазки, кілька фрагментів полив'яного кахлю жовтувато-зеленуватого кольору. За знахідками можна зробити висновок, що яма могла входити до складу садиби, яка також постраждала від однієї з пожеж у Глухові середини XVIII ст. Хоча обмазка не повністю збереглася на стінках ями, все ж можна частково відтворити конструкцію самої споруди. Оскільки верхня частина ями була знівельована будівлею монастирського постійного двору (1827 р.), точно встановити її глибину неможливо. Максимальний діаметр ями становить 2,2 м. На глибині 0,3–0,4 м від верхнього рівня ями зустрічається найбільше фрагментів обмазки. Також обмазка частково збереглася на стінках ями до тієї ж самої глибини. Нижче рівня подрібненої обмазки яма заповнена темним ґрунтом, у якому зустрічаються фрагменти давньоруської кераміки XIII ст. Нижня частина стін ями не вкрита обмазкою, натомість видно залишки коричневого тліну (ймовірно, берестяної обкладки). Не виключено, що це давньоруська господарська яма для зберігання овочів (обкладені берестом ями використовувалися саме таким чином), яка була частково використовувалася в XVII–XVIII ст. Ймовірно, її поглибили на третину, обмазали глиною, обпалили і наповнили фуражним зерном.

Загалом можна сказати, що хоча фондова колекція Національного заповідника “Глухів” почала формуватися лише кілька років тому, кількість експонатів доби Гетьманщини (або козацької доби) складає переважну більшість загальної кількості речей у фондовому зібранні. Оскільки майже всі вони походять з території Глухова або найближчих околиць міста, на основі цих знахідок можна встановити не тільки приблизний ареал його заселеності, але й визначити у яких частинах міста мешкали певні верстви населення (міщани, козацька старшина); де знаходилися ремісничі центри та цехи; локалізувати місця ярмарків, установити час функціонування останніх за нумізматичними пам'ятками тощо.



Плакети із зображенням персон, знайдені на місці Берестецької битви та поблизу с. Галицького в гирлі р. Сули. Гравіювання на кістці (вгорі)
Плакетка із зображенням чоловіка в капелюсі.
Гравіювання на кістці (посередині)
Різьблена вставка з кістки (внизу)

Джерела та література

1. *Белашов В.І.* Глухів – столиця Гетьманщини. До “Глухівського періоду” історії України (1708–1782 рр.). – Глухів, 2005. – С. 12.
2. *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – К., 2006. – С. 403.
3. *Деркач А.Л.* Глухів – гетьманська столиця. – К., 2000. – С. 30–31.
4. *Золотницька Т.М.* Знахідки XVII–XVIII ст. з Соборного майдану в Полтаві // Археологічний літопис Лівобережної України. – № 1–2. – Полтава, 1997. – С. 95–97.
5. *Телегін Д.Я., Винокур І.С., Титова О.М., Свєшніков І.К.* Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. – К., 1997. – С. 70.
6. Там само.
7. Там само. – С. 69–70.
8. Там само. – С. 71.
9. Там само.
10. Там само. – С. 79.
11. Там само. – С. 219–229.
12. Науково-допоміжний фонд Національного заповідника “Глухів”, од. зб. “Коваленко Ю.О. Охоронні археологічні дослідження літописного міста Глухова та Глухівського району за 2001 рік (науковий звіт)”, арк. 1–26.
13. Там само, од. зб. “Коваленко Ю.О. Охоронні археологічні дослідження літописного міста Глухова, Глухівського та Путивльського районів за 2002 рік (науковий звіт)”, арк. 5.
14. Там само, од. зб. “Коваленко Ю.О. Охоронні археологічні дослідження літописного міста Глухова та Глухівського району за 2001 рік (науковий звіт)”, арк. 9.

Коваленко Ю.О. Старожитності доби українського козацтва у фондах Національного заповідника “Глухів” (за матеріалами археологічних досліджень Глухова останніх років)

Стаття присвячена результатам досліджень м. Глухова у період його розквіту як столиці Гетьманщини. Поданий опис низки археологічних знахідок указанного періоду, що знаходяться у фондах Національного заповідника “Глухів”.

Ключові слова: Гетьманщина, керамічний комплекс, шнуровий орнамент, полива, вінця, посуд, іграшки, світильники, люльки, горщики, ангоб, миска-покришка, керамічні сковорідки, коробчасті кахлі, румпа.

Коваленко Ю.А. Древности периода украинского казачества в фондах Национального заповедника “Глухов” (по материалам археологических исследований Глухова последних лет)

Статья посвящена результатам исследований г. Глухова в период его расцвета как столицы Гетманщины. Наведено описание ряда археологических находок указанного периода, которые находятся в фондах Национального заповедника “Глухов”.

Ключевые слова: Гетьманщина, керамический комплекс, шнуровой орнамент, полива, венца, посуда, игрушки, светильники, трубки, горшки, ангоб, миска-покрышка, керамические сковородки, коробовые изразцы, румпа.

Kovalenko Yu.O. Artifacts belonging to the time of Ukrainian Cossacks in funds of National historical and cultural Reserve “Hlukhiv” (after materials of archeological researches in Hlukhiv during last year)

The article is devoted to the results of researches in Hlukhiv in a period of blooming as a capital of Hetmanschina. The description of some archeological finds are given, which are situated in fund of National Historical and cultural Reserve «Hlukhiv».

Key words: Hetmanshchyna, ceramic complex, cord decorative pattern, varnish, crown, tableware, toys, lamps, tubes, pots, engobe, bowl-overlay, ceramic pans, basket tiles.

**Історико-статистичний опис Ніжина
та Ніжинського повіту 1804 р.**

Історична наука виявляє сталий інтерес до описово-статистичних матеріалів з історії України кінця XVIII – початку XIX ст. На той час описи як історичний жанр перебували у розквіті.

Славетне “Черниговского наместничества топографическое описание” Опанаса Шафонського, Опис Чернігівського намісництва Дмитра Пашенка, Описи Харківського намісництва 1785 та 1788 р., Новгород-Сіверського намісництва Андрія Пригари, Опис Київського намісництва Василя Новгородцева тощо – цінні історичні джерела, оригінальні пам’ятки історичної та географічної думки – з’явилися не тільки і не стільки на замовлення “зверху”, скільки завдяки безпосереднім виконавцям на місцях, які підготували для них досить ґрунтовну джерельну основу.

На початку XIX ст. відбулися нові адміністративно-територіальні реформи. Указом від 27 лютого 1802 р. величезна Малоросійська губернія розподілялась на 2 губернії – Полтавську та Чернігівську. Вищою посадовою особою обох новостворених губерній був військовий генерал-губернатор. Перший малоросійський генерал-губернатор князь О.Б. Куракін був талановитим, освіченим, широкого світогляду адміністратором, ініціативним і спостережливим. Він жваво відгукувався на усілякі новації й підтримував їх. Тому, коли в 1804 р. до генерал-губернатора з проханням допомоги у збиранні статистичних відомостей про Малоросію звернувся візитатор Харківського навчального округу Ілля Федорович Тимківський (у майбутньому – професор Харківського університету та директор Новгород-Сіверського гімназії), високий посадовець зобов’язав полтавського та чернігівського цивільних губернаторів надати потрібні відомості якнайшвидше [1].

Дослідники виділяють два шляхи написання топографічних описів залежно від того, на кого був покладений даний обов’язок, – авторський та офіційний. Так, І. Катаєв, який досліджував методику упорядкування описів, дійшов висновку, що коли знаходилися здібні та досвідчені особи, губернатори зазвичай доручали їм цю роботу. В такому випадку, на думку дослідника, автори описів не задовольнялися офіційними відповідями на питання, здійснюючи докладний розгляд кожного пункту анкети із залученням широкого кола джерел [2]. Натомість у випадках, коли робота відбувалася під безпосереднім наглядом і керівництвом губернаторів й не виходила за межі збирання довідок від представників місцевої адміністрації та зведення їх у єдиний текст у канцелярії губернатора, на описах більше відбився суто канцелярський спосіб упорядкування. Якраз таким чином збиралися відомості про Чернігівську губернію.

Чернігівський губернатор окремим ордером від 19 березня 1804 р. доручив виконання цього завдання городовим магістратам, думам і нижнім судам [3]. Протягом 27 квітня 1804 р. – 8 вересня 1805 р. від них надходили відповіді. Зокрема, 13 липня 1804 р. був отриманий опис м. Ніжина, а 6 вересня того ж року – опис Ніжинського повіту. Надіслані описи – це відповіді на запитання, складені І.Ф. Тимківським.

Запропонована І.Ф. Тимківським анкета складалася з 2 частин: про повіт і про губернське або повітове місто. На відміну від описів кінця XVIII ст., анкета не приділяла багато уваги географічному опису губернії. Вона містила лише питання про місцезнаходження міст.

Значне місце відводилося в анкеті соціально-економічним питанням. Зокрема, вимагалися дані про чисельність населення за статевою приналежністю, його становий і національний склад, віросповідання, кількість родин у повіті з кількістю дітей у них від 8 та більше – із зазначенням прізвищ, соціального стану та місця проживання. Слід було навести також відомості про кількість населених пунктів, у яких було 3 та більше церков; а також відомості про монастирі, церкви, казенні та житлові будинки, училища, лікарні, виховні заклади, богадільні. Анкета передбачала надання відомостей про вибуття населення за межі повіту з різною метою, зокрема, переселення в інші губернії Російської імперії. Окремо пропонувалося описати урядові установи, приватні оранжереї та капели музикантів.

Анкета містила й питання історичного характеру. Необхідно було вказати час виникнення міст, описати герби повіту та міста, повідомити про “древние достопамятности, как то: здания, развалины, валы, насыпи или городки, разные места и вещи”.

В обох блоках запитань значна їх кількість – економічної спрямованості. Анкета вимагала характеристики кузень, пивоварень і гуралень, стану скотарства, розвитку промислів і ремесел. Щодо промисловості, анкета передбачала опис окремих фабрик, заводів, зокрема, з розведення іноземних порід коней, овець і великої рогатої худоби; ремісничих закладів. Було запропоновано надати характеристику лісів із зазначенням кількості засаджених деревами будівельних порід, липових лісів, а також вказати власників великих фруктових садів. Вимагалось докладно описати стан торгівлі, навести відомості про кількість ярмарків, торгів і крамниць, асортимент товарів, ціни на борошно, овес, м'ясо, сіль тощо; ціни на закупку сировини і збут готової продукції [4].

Після надходження відомостей, вони, швидше за все, були узагальнені й надіслані І.Ф. Тимківському. Опис Полтавської губернії свого часу був оприлюднений [5]. Що стосується опису Чернігівської губернії, то узагальнюючого варіанту виявити поки не вдалося. У Державному архіві Чернігівської області зберігаються відповіді на запитання анкети про кожний повіт і губернське й повітове місто окремо. Запропонований опис м. Ніжин і Ніжинського повіту вперше вводиться до наукового обігу. Цей опис – цінне джерело з історії північного Лівобережжя початку XIX ст. Він має великий інформативний потенціал й відзначається високим ступенем достовірності матеріалу, що дає можливість порівняльного аналізу та вивчення соціально-економічних явищ у динаміці. Зосереджена в опису інформація має комплексний характер і може використовуватися при дослідженні соціально-економічних проблем, демографії, етнографії, природознавства, топоніміки тощо.

Текст описів переданий за сучасними правилами орфографії зі збереженням стилістичних особливостей оригіналу документа.

Джерела та література

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 128, оп. 1, спр. 373, арк. 1.
2. Катаев И. Обзор рукописных памятников по истории Слободской Украины, хранящиеся в военно-ученом архиве в С.-Петербурге // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. – Х., 1902. – С. 84–85.

3. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 373, арк. 5.
4. Там само, арк. 6–7.
5. Труды Полтавской архивной комиссии. – Вып. 2. – С. 56–163.

№ 1 – [не пізніше 12 липня 1804 р.] – м. Ніжин. – Відомості про повітове місто Ніжин

Сведения Малороссийской Черниговской губернии о поветовом городе Нежине

1. Поветового города Нежина усадьба в равнине расположена при реке Остре, через самый центр города протекающей, частью песчаной, а частью болотной. Десятин земли по новокоифирмованному Его императорского величества плану, город занимает, исключая выгон, 1478. Когда же город построен – по делам не отыскано.

2. В городе вообще домов 1080, в котором числе каменных публичных 3, дворянских греческих 34, купеческих 6, лавок торговых каменных 40, деревянных 175. Церквей каменных 12, деревянных 4. Монастырей каменных штатных второклассный мужской 1, третьеклассный женский 1; в них всякого чина монахов и монахинь в 1-м архимандрит один, монахов 10, во втором игуменя 1 и монахинь 19.

3. Жителей вообще в городе Нежине мужеска 5961 [душа], а женска 6794 [души], из них служащих чинов 74, дворян не служащих 111, священников 22, церковнослужителей 64, врачей 2, купцов 397, купеческих капиталов 308 292 [руб.]; мещан 2851, отставных служивых 42, крестьян казенных 32, владельческих 192, дворовых людей 8; незаконнорожденных обоого пола 39, ремесленников цехов: иконостасного купцов 1, мещан 5; сребранического дворян 2, греков 1, из мещан 3; столярного купцов 3, мещан 13, казаков 3, крестьян казенных 1, владельческих 2; хлебного дворянин 1, купцов 3, мещан 29, разночинцев 1, казаков 12, крестьян владельческих 1 и казенных 1; мясного купцов 4, мещан 40; портнического купцов 5, из мещан 60, из казаков 13, разночинцев 5, крестьян казенных 4, владельческих 5; шапочничьего из мещан 9, из казаков 14; сапожничьего из мещан 86, разночинцев 2, из казаков 35, крестьян казенных 4, владельческих 8; кузнечьего купцов 6, мещан 25, из казаков 13, владельческих крестьян 3; печничьего купцов 3, из мещан 40, казаков 7; кушнерского купцов 6, мещан 64, казаков 19; музыкального купцов 3, мещан 12, из казаков 1, владельческих крестьян 2; ткацкого из мещан 10, казаков 17; и бондарского мещан 18, казаков 17, крестьян владельческих 1 и казенных 1. Из всех жителей немцев 8, греков 538, армян нет, евреев 114.

4. В городе Нежине доселе была в прошлые 1802 и 1803 года по рыночным ценам казенные четверть муки ржаной от 2 руб. до 3 руб. 4 коп., а овса от 1 руб. 40 коп. до 2 руб. 70 коп.; такса была за полгода на говядину самой лучшей части от 4 коп. до 5 коп., а худшей части от 2 до 3 коп. фунт; голова от 15 до 18 коп., ноги от 20 до 25 коп., ошеек от 2 до 2 ½ коп.; свинины от 4 до 5 коп., баранины от 1 ½ коп. до 2 ½ коп. фунт. Ныне же говядины фунт лучшей части 4 коп., худшей 3 коп., ошеек 12 коп., голова 15 коп., ноги с ушами и мордою 22 коп.; свинины 4 коп., баранины 2 коп.; простая большая овчина 60 коп., руно от 40 коп. до 50 коп., бычья кожа невыделанная от 1 руб. 80 коп. до 2 руб. 50 коп., пуд сала нетопленного 3 руб. 20 коп., пуд соли 80 коп., пуд воску желтого от 18 руб. до 20 руб. В прошедшие четыре года продали ведро вишен от 25 коп. до 60 коп., а сливы от 20 до 80 коп.

5. В городе Нежине получают дрова на строение с пристани реки Десны, состоящей Борзенского повета при селе Кладьковке от города Нежина в 30 верстах, драни в 1 ½ саж. в длину тысяча в городе от 18 руб. до 20 руб.; продается дров воз рыночный от 25 до 40 коп., в них липовые частью бывают, а более березовые и осиновые, кои всегда привозят для продажи в торговые дни. Нарочитых садов вишневых, грушевых, яблочных и шелковичных древ нет.

6. В городе Нежине главный промысел торговли производимой здешними купечеством, греками и частью обывателями; обрабатывается и продукт, состоящий в панушном табаку. Обы-

вателям города Нежина выдано с 1798 года паспортов годовых 3968, двухгодовых 374 и трехгодовых 146 и сверх того грекам с греческого магистрата бессрочных 446. Каждый год получающие паспорта следуют для произведения купеческой коммерции и заработков в разные Российской империи города и места, также часть и за границу. Фабрик и заводов в городе Нежине нет, кирпичной завод, принадлежащей городской думе один, да частным людям 12, в них тысяча кирпичу обходится в 5 и 6 руб.; известь получается с села Кладьковки, откель и дрова на строение доставляются, как выше сего упомянуто в 5 пункте, которой четверть обходится с доставкой в Нежин в 1 руб. 20 коп. Вал городской переделан селитрою один раз, ныне же переделывается вторично, а потому и есть выделка селитры. Камни мельничные получают с села ж Кладьковки, коих пара здесь стоит среднюю ценою 30 руб. Кабаков нет, а шинковые ж дома, в коих здешними обывателями горячее вино даваемое ими откупщиками сего города продается, внутри города и на выгонах 23; винный откуп взят с платежом в каждый год по 35000 рублей.

7. Торги бывают в понедельник и пятюк, ярмонок в году три, продолжающиеся не более двух недель – Покровская, Зеленая неделя и Всеедневская. Изобилию пред Всеедневской рогатым скотов, а сия последняя и главная перед первыми всеми вообще товарами, на кою стекается купечество и другого звания люде российские, иностранные, из городов сей, также Московской, Воронежской, Слободско-Украинской, Екатеринославской, Киевской, Подольской, Минской, Волынской, Смоленской, Белорусской, Орловской губерний, во время которых цены квартир поднимаются не выше против настоящего в месяц 5 руб., съестные же припасы не возвышаются, поелику тогда больший привоз их с селений бывает. Паспортов в полиции во время сей ярмонки заявляемо было в 1802 году 509, а в 1803 году 563.

8. В городе богадельня имеется на иждивении городском в ведении здешней городской думы, в которой содержится 31 человек, кои по болезням и слепоте заниматься не могут ничем. Коровьей оспы привито доселе в городе Нежине с 1802 года 186 душам. С 1797 года Малороссийский Черниговский генеральный суд с Нежинского поветового суда поступило на ревизию дел ежегодно, как то: в 1797 – 4, в 1798 – 14, в 1799 – 19, в 1800 – 48, в 1801 – 33, в 1802 – 56, в 1803 – 31 и в сем 1804 годах по 19 число апреля – 11. С того самого 1797 года каждый год было в полиции в содержании арестантов 1797 – 118, 1798 – 142, 1799 – 137, 1800 – 163, 1801 – 128, 1802 – 175, 1803 – 148 и 1804 годов по 1 число июня – 97 человек. Крепостных же людей от помещиков в полицию к наказанию или укрощению какому-либо представляемо не было. В течении 10 лет были ежегодно пожары и во все время случилось оных 46. наводнений и других естественных разрушений и бедствий не было. Древних достопамятностей никак нет, кроме бывшего внутри города так называемого Замка земляного вала, уже для селитрования разрытого.

9. Герб поветового города Нежина по древним привилегиям Высокомонаршими грамотами утвержденным: Великомученик Георгий, сидящий на лошади в древнем рыцарском военном уборе, поражающий копьём в гортань лежащую под ногами лошади змею.

Державний архів Чернігівської області,
ф. 128, оп. 1, спр. 373, арк. 108–111.
Рукопис, оригінал

№ 2 – [не пізніше 5 вересня 1804 р.] – м. Ніжин. – Відомості про Ніжинський повіт

Сведения о повете Нежинском

1. Жителей по прежней 1782 году ревизии было: казаков мужеска 16681 [душа], женска 16388, крестьян казенных мужеска 2289, женска 2251 и помещиковых мужеска 14312, женска 14262; а по последней 1795 году казаков мужеска 15976, женска 16061, крестьян казенных мужеска 2381, женска 2323 и помещиковых мужеска 14057, женска 13904 душ. Волостных

правлений 6, с коих пять составлены с казаков, а последнее с казенных крестьян, в них живущих и владение имеющих из генералитета 2, штаб-офицеров 24. церквей 48, священников 70, церковнослужителей 84, монастырей нет, кроме одного Ветхорождественского под ведением Благовещенского Нежинского состоящего, в нем монашествующих, а равно колонистов и других иностранцев нет; цыган мужеска пола 35, а женска 34, евреев мужеска 96, женска 115, кои однако записанными не состоят по повету, а приезжая в повет по паспортам пребывают по промыслам большею частью в произведении шинковой продажи; незаконнорожденных мужеска 22, женска 18 пола душ; а фамилии таковых, у которых бы до 10 детей было – нет.

2. Селений таких, в которых бы имелось 3 церкви или более, нет кроме местечек Носовки и Монастырища, в которых церквей имеется: в первом 6, а в последнем 3, в сем числе кладбищенская одна. Обывателей по ревизии числится мужеска пола душ в Носовки 5731, а в Монастырище 1570. Многолюдство сие умножилось с давности, имея принадлежащие оным местечкам довольно количество как пахотных, так и сенокосных земель, а тоже и для людей усадьбы пространность и выгода по протокам речек, называемых в первом Носовочка, а в последнем Рудки; деревень же никаких с 1780 году в села не обратилось устроением в них вновь церквей, кроме что с 1803 году устроятся вновь по Синодальному дозволению в деревне Кунашовки церковь, коя однако ж постройкою не кончена еще.

3. Дикого и плитного камня и тоже известковой и меловой ломки нет, леса при всяком селении имеются, однако не с излишеством, полагая примерно кроме дровяных под строевым не более как десятин до 5000, однако ни в первых, ни в последних жители не нуждаются, в сих лесах дерево большею частию дубовое, осиновое, березовое и других родов мелкое, промежду коими хотя есть и липовое, однако очень мелкое. Селений, изобилующих фруктовыми садами, нет, кроме одного местечка Носовки, которое изобилует фруктами, приносящими хозяевам хороший доход; шелковых же деревьев, как равно и капелий музыкантов, нет; оранжереев посредственных 2, во владениях один господина тайного советника и кавалера Ивана Яковлевича Селецкого в Бакаевки, а другой статского советника и кавалера Матвея Яковлевича Почеки в Куриловки.

4. Мельниц ветряных 811, водяных 34, плотин 21, мостов же срез реки нет, кузниц 61, пивоварен 18, винокурен 114, в них котлов в действии бываемых 233; отличных ремесел, кроме внутренних рукоделий, коими один от другого понимая изобучением себя портного, сапожника, колесника и тому подобного, так что во внутренних рукоделиях недостатка в мастеровых не предвидится, относительно же промыслов домашних – оные большею частью состоят в хлебопашестве, а касательно отхожих в табаке и льну; также больших заводов конских, шленских и шпанских овец, галанского и иностранного рогатого скота, а равно мануфактурных заводов и фабрик нет, ярмонки бывают в местечках: в Носовке 1-я о Сырной неделе, 2-я о празднике Петра и Павла и 3-я о празднике Рождества Богородицы; в Монастырище 1-я мая 9, а 2-я сентября 8и в Мрине о празднике Вознесения Господня. В них съезжается и бывает народ по большей части с окрестных селений, торгуют рогатым скотом, простыми лошадьми и другими домашними произрастениями и жизненными припасами, яко то: хлебом, солью, рыбою и прочим. В повете Нежинском лошадьми хозяева не пашут, волов пара продается лучших от 60 до 85, а последних – от 25 до 50 рублей.

5. Паспортов выдано с поветового Нежинского казначейства в 1798 казакам годовых 115, крестьянам казенным годовых 51, помещичьим годовых 42; в 1799 казакам годовых 196, двухгодовых 1, трехгодовых 2; крестьянам казенным годовых 43, помещичьим годовых 51; в 1800 казакам годовых 556, трехгодовых 2, крестьянам казенным годовых 88, помещичьим годовых 118; в 1801 казакам годовых 756, двухгодовых 13, трехгодовых 5, крестьянам казенным годовых 63, двухгодовых 3, трехгодовых 2, помещичьим годовых 176, двухгодовых 1; в 1802 казакам годовых 753, двухгодовых 15, трехгодовых 1, крестьянам казенным годовых 78, двухгодовых 2, помещичьим годовых 154, двухгодовых 1; в 1803 казакам годовых 423, двухгодовых 11,

трехгодовых 7, крестьянам казенным годовых 69, двухгодовых 3 и помещичьим годовых 67, двухгодовых 2. С получавших отправлялись некоторые к отвозу по подряду табаку и пеньки в Вильно, Ригу, Витебск и другие места, а некоторые в степные места для заработка на Донские станицы за рыбою и в Крымский полуостров за солью. Казаков по перечислению платежом податей на поселение вышло в 1803 году 268 душ.

6. Особых врачей и больниц по селениям нет. В 1803 году разного звания младенцам обоего полу 819 привито коровьей оспы. Священники обучением детей не занимаются. В течении последних 10 лет наводнений и других естественных разрушений и бедствий не было. Селения некоторые хотя и имеют низменные местоположения, однако весняными разливами не подтопляются. А также древних достопамятностей – зданий, развалин, насыпов, городков и тому подобного – нет. Валы хотя в древности и были в местечках Носовка, Монастырище и Мрин не так обширные, однако по переноски их селитроварением, также с давности уже жителями заняты под поселение, поелику оные им и принадлежали.

7. Герб повета Высочайше утвержден в 4 день июля 1782 году блаженные и вечно достойные памяти государынею императрицею Екатериною Алексеевною, но описания ему по делам сего суда не оказалось.

Державний архів Чернігівської області,
ф. 128, оп. 1, спр. 373, арк. 130–133.
Рукопис, оригінал.

Морозова А.В. Историко-статистичний опис Ніжина та Ніжинського повіту 1804 р.

Публікація вводить до наукового обігу відомості про Ніжин та Ніжинський повіт з історико-статистичного опису Чернігівської губернії 1804 р. І.Ф. Тимківського.

Ключові слова: історико-статистичний опис, Ніжин, Ніжинський повіт.

Морозова А.В. Историко-статистическое описание Нежина и Нежинского уезда 1804 г.

Публикация вводит в научный оборот сведения о Нежине и Нежинском уезде из историко-статистического описания Черниговской губернии 1804 года И. Ф. Тимковского.

Ключевые слова: историко-статистическое описание, Нежин, Нежинский уезд.

Morozova A.V. Historical and statistical description of Nizhin and Nizhyn district 1804

The publication introduces into scientific circulation information about Nizhyn and Nizhyn district from the 1804 historical-statistic description of Chernihiv province by I. Tymkiv's'kiy.

Key words: historical and statistical description, Nizhyn, Nizhyn district.

УДК: 902:069(477.51)“192/3”

Анна ПУДОВКІНА
(Київ)

Музейна археологія Чернігівщини у 1920-х – першій половині 1930-х років

Музейна археологія – це специфічний вид науково-дослідної діяльності музеїв, що передбачає організацію та проведення польових досліджень, лабораторно-камеральне опрацювання здобутих матеріалів, введення їх у науковий обіг, використання в експозиційній діяльності музейної установи.

Музейна археологія Чернігівщини 1920-х – першої половини 1930-х років, об'єднуючи сукупність археологічних досліджень, що проводилися за активної участі музейних співробітників, є складовою частиною історії вітчизняної археологічної науки. Музейні дослідження Чернігівського, Сосницького, Глухівського, Конотопського, Остерського та низки інших музеїв Чернігово-Сіверщини утворюють картину наукових відкриттів різноманітних пам'яток української археології.

Окреслена проблематика в сучасному історіографічному доробку представлена науковими розвідками археологів, музеєзнавців і краєзнавців. Виділяючи дві головні групи цих праць, зазначимо, що для першої притаманні дослідження діяльності музейної установи або регіональної музейної мережі. Друга група досліджень присвячена персоналіям окремих науковців-музейників, що зробили певний внесок у розвиток археологічної науки на Чернігівщині. Серед праць першої тематичної групи на особливу увагу заслуговує монографія О.Є. Черненко, в якій досліджений процес формування та доля археологічного зібрання Чернігівського державного музею впродовж 1896–1948 років [1]; наукова розвідка В.В. Ткаченка, присвячена ролі музеїв у історико-краєзнавчому русі на Чернігівщині в 1920–1930 роках [2]; доповіді та повідомлення, в яких йдеться про історію Сосницького історико-археологічного [3] та Глухівського [4] музеїв тощо. Серед праць, що носять характер біографічних досліджень, великий інтерес під час відтворення розвитку музейної археології Чернігівщини 1920-х – першої половини 1930-х років становлять довідниково-енциклопедичні видання “Дослідники археології України” Г.Г. Мезенцевої [5] та “Сумщина в іменах” під редактуванням В.Б. Звагельського [6]. У зазначених роботах висвітлені основні віхи життя П.І. Смолічева, Я.М. Морачевського, Ю.С. Виноградського й інших. Доволі інформативними є й публікації, присвячені окремим дослідникам, наприклад, П.І. Смолічеву [7] та Ю.С. Виноградському [8].

Метою цієї роботи є дослідження розвитку польової археологічної діяльності музеїв регіону та визначення здобутків археологів-музейників Чернігівщини 1920-х – першої половини 1930-х рр. у царині введення до наукового обігу здобутих під час розкопок артефактів.

По-перше, розглянемо стан музейної мережі регіону впродовж зазначеного періоду та місце у ній музеїв, що проводили археологічні дослідження. За адміністративним поділом 1923 р., до складу Чернігівської губернії увійшли Чернігівський, Сновський, Новгород-Сіверський, Конотопський і Ніжинський округи [9]. Кількість музеїв на цій території в 1920-х – першій половині 1930-х років коливалася в межах десятка. У дореволюційну добу існувала низка музеїв у Чернігові, зокрема, Музей Чернігівської губернської вченої архівної комісії, відкритий у 1896 р. (після 1908 р. його офіційно іменували “Чернігівський з'єднаний історичний міський і вченої архівної комісії в пам'ять 1000-ліття літописного існування м. Чернігова”, з 1919 р. – II Радянський музей) та Музей українських старожитностей імені В.В. Тарновського, відкритий у 1902 р. (з 1919 р. – I Радянський музей), Чернігівське єпархіальне древлехранілище, відкрите в 1907 р. (в 1921 р. реорганізоване у музей культів або V Радянський музей). Після революції, в 1919 р. був заснований Музей поміщицького побуту і мистецтв (III Радянський музей), у 1920 р. – Етнографічний музей або Музей селянського побуту (IV Радянський). У 1923 р. музеї міста об'єднали в Чернігівський державний (Чернігівський крайовий) музей [10].

Ще в дореволюційний час був утворений Глухівський (1903) [11] й Остерський (1911) музеї. Незмінним завідувачем останнього тривалий час був Анатоль Григоро-

вич Розанов [12]. Післяреволюційне оновлення та відродження Конотопського музею в 1920 р. пов'язують з ім'ям Марка Григоровича Вайнштейна [13]. З 1 липня 1920 р. веде свою історію Сосницький історично-археологічний і етнографічний музей, заснований Ю.С. Виноградським [14]. Того ж 1920 р. був утворено й Новгород-Сіверський музей з відділами: археологічним, малювання та різьбярства, гравюри, кераміки, нумізматичним та зброї; завідувачем музею став С.А. Гапеев [15]. 12 липня 1924 р. за сприяння П. Коренева для відвідувачів був відкритий Путивльський музей [16]. У 1927 р. постав Ніжинський окружний музей, очолюваний І.Г. Спаським [17]. Упродовж 1920-х років Воронізьким музеєм на Чернігівщині завідував Петро Іванович Бугославський [18]. Також до складу музейної мережі регіону входили Музей пасічництва імені Петра Прокоповича, Борзнянський художній музей, Музей революції у Городні [19].

Безпосередню участь у археологічному вивченні краю брали 7 музеїв – Чернігівський, Остерський, Сосницький, Глухівський, Новгород-Сіверський, Путивльський, Конотопський. “Всебічне дослідження краю” проводив також Воронізький музей, проте, підтвердити саме археологічний напрямок його діяльності наразі немає можливості за браком архівних документів [20].

Функції консолідації музейних археологічних і мистецтвознавчих досліджень щодо Чернігово-Сіверщини у зазначений період виконували Всеукраїнський археологічний комітет (далі – ВУАК), а також академічні Кабінет антропології та етнології ім. Хв. Вовка та Комісія по вивченню історії Лівобережної України та Слобожанщини. Протягом перших післяреволюційних років ці інституції знаходилися у стані формування, тож взяти на себе завдання пов'язати “периферію з центром”, систематизувати проведені післяреволюційні дослідження на місцях і спрямувати науковий пошук в загальнодержавних масштабах вдалося лише з середини 1920-х років.

Провідною установою, що координувала археологічні дослідження з 1924 р. став ВУАК. Впродовж другої половини 1924 – першої половини 1925 рр. саме ця установа видавала дозвіл на проведення досліджень – “відкритий лист” (або ж “мандат”) [21]. Дозвіл надсилався досліднику, й після проведення археологічних робіт разом із науковим звітом повертався до канцелярії ВУАК. Подібний документ на проведення досліджень співробітниками Чернігівського державного музею зберігся у фондах наукового архіву Інституту археології НАН України (рис. 1).

Ситуація з видачею дозволів змінилася після утворення в 1926 р. Інспектури охорони пам'яток культури Укрнауки НКО УСРР. З цього часу ВУАК “не провадив безпосередньої адміністративної роботи охорони пам'яток культури, виконуючи в цих справах лише вищі науково-консультативні функції <...> всі дозволи чи заборони на право археологічних розкопів, обмірів, розчистки, реставрації та ремонту пам'яток культури [починає видавати] НКО по Укрнауці за науковим висновком ВУАКу” [22]. Проте, зміна адміністративних функцій суттєво не вплинула на статус ВУАК як науково-координаційного центру археологічних досліджень.

Мету подолати “розірваність окремих дослідників і цілих закладів наукових”, налагодити науковий зв'язок між утвореними та реорганізованими музейними установами в пореволюційну добу ставив перед собою Кабінет антропології та етнології ім. Хв. Вовка (далі – Кабінет). Зокрема, він налагодив листування з музейними установами України, в т.ч. й Чернігівщини. Як результат, у Бюлетені Кабінету з'явилося

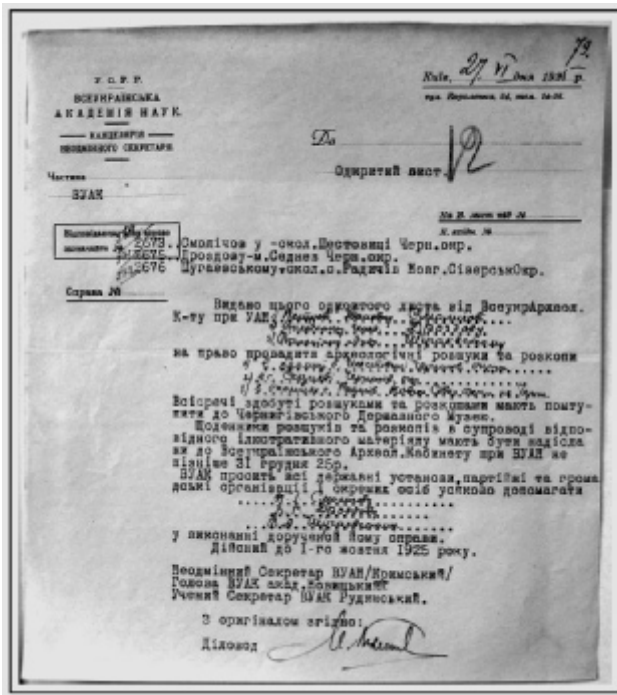


Рис. 1. Відкритий лист, виданий співробітникам Чернігівського державного музею

ніка археології та мистецтва” побачили світ матеріали присвячені розкопкам на Сосниччині, Остерщині, Глухівщині. В науковому збірнику “Чернігів і Північне Лівобережжя”, виданому за сприяння Комісії, були опубліковані праці Ю.С. Виноградського. Деякі праці археологів-музейників Чернігівщини були підготовлені до друку, але через брак коштів і початок репресій серед української інтелігенції на початку 1930-х років так і не побачили світ. До цієї групи належить робота завідувача Остерським музеєм А.Г. Розанова “Нариси з історії Чернігівської первісної культури”, яка нині зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського без зазначення авторства [24].

Ще однією функцією, яку виконували згадані три інституції, було забезпечення археологічних експедицій на Чернігівщині відповідними кваліфікованими кадрами у разі нестачі таких кадрів на місцях, а також у випадку необхідності додаткового науково-методичного керівництва. До таких заходів належать археологічні дослідження Спаського собору в Чернігові, організовані ВУАК й здійснені в 1923 р. під керівництвом проф. І.В. Моргилевського та М.О. Макаренка за участі співробітників Чернігівського музею П.І. Смолічева, С.Г. Баран-Бутовича та В.А. Шугаєвського, а також дослідження Єлецького монастиря, що відбувалося в 1924 р. під керівництвом того-таки проф. І.В. Моргилевського [25]. Кабінет антропології ім. Хв. Вовка в особі М.Я. Рудинського – у свою чергу – протягом червня-липня 1929 р. виступив організатором Сеймської археологічної експедиції з вивчення передісторичної доби краю. Дослідження палео-

“Повідомлення з місць”, де, зокрема, Чернігівський, Остерський і Сосницький музеї коротко виклали відомості щодо перших років післяреволюційного науково-дослідного життя регіону [23].

Окрім координації досліджень, ВУАК, Кабінет та Комісія по вивченню історії Лівобережної України та Слобожанщини (далі – Комісія) сприяли введенню у науковий обіг здобутків музейної археології Чернігівщини шляхом публікації робіт музейників-археологів у своїх періодичних виданнях, а також видавали під своїм грифом їх монографічні дослідження. Наприклад, у друкованих органах Кабінету “Бюлетень...” та “Антропологія” були надруковані наукові археологічні розвідки Я.М. Морачевського, Ю.С. Виноградського, А.Г. Розанова. У виданнях ВАУК “Коротке звідомлення...” й “Хро-

літичних і неолітичних пам'яток Посем'я у межах зазначеної експедиції відбувалося за активної участі завідувачів і співробітників Глухівського та Конотопського музеїв [26].

Проведення подібних досліджень вимагало відповідних коштів. Тож значним завданням, що його намагалися вирішити співробітники ВАУК задля сприяння археологічним дослідженням Чернігівщини, була допомога музеям у отриманні коштів на переведення археологічних досліджень. Завдання вирішувалося за допомогою письмових звернень до місцевих виконавчих комітетів (рис. 2), і час від часу дійсно мало позитивні наслідки.

Окрім загальнодержавних координуючих центрів музейної археології впродовж 1920-х – першої половини 1930-х років, на Чернігівщині сформувався й регіональний консолідуючий осередок – Чернігівський державний музей (далі – ЧДМ). Співробітники цього музею, зокрема М.Г. Вайнштейн, не лише всіляко сприяли збереженню існуючих музеїв, але й скеровували загально-дослідницький процес у регіоні. Так, для запобігання ліквідації та згортання музейної мережі на Новгород-Сіверщині, ЧДМ неодноразово звертався до Управління науковими установами УСРР, а також до місцевої виконавчої влади з проханнями призупинити процес ліквідації Новгород-Сіверського та Путивльського музеїв. Зокрема, завідуючий ЧДМ М.Г. Вайнштейн у листі від 20 квітня 1928 р. зауважує, що Новгород-Сіверський музей повинен існувати, бо “район міста багатий пам'ятками різних культур археології, як і мистецтва й коли б у Новгород-Сіверському не було Музею, його треба було б утворити” [27].

Під час подорожі у травні 1926 р. до Глухова та Конотопу М.Г. Вайнштейн вирішував наступні справи: розмовляв із секретарем місцевого відділення профспілки робітників освіти (“РОБОС”) з приводу скрутного матеріального стану завідувача Сосницького музею Ю.С. Виноградського; оглядав музей у Конотопі, надаючи методично-наукові вказівки щодо інвентаризації та систематизації збірок; усіляко сприяв наданню Глухівському музею нового більш відповідного музейним потребам приміщення та поповненню збірок музею [28].

Директорові ЧДМ належить й складання кошторисів Конотопського, Остерського та Новгород-Сіверського музеїв на 1925–1926 бюджетний рік, за якими передбачалося здійснити “командування по округу для обслідування позамузейних пам'яток” (в т.ч. й пам'яток археології) [29].

Щоб пов'язати науково-дослідницьку роботу музеїв “периферії” з дослідженнями центрального регіонального осередку, ЧДМ концентрував й аналізував щорічні звіти музейних установ Чернігівщини. Так, у його “відчиті” за 1925/1926 р. знаходимо відомості про Конотопський, Глухівський, Сосницький, Новгород-Сіверський, Остерський музеї [30].

Яскравою ілюстрацією координуючої ролі ЧДМ є офіційний лист його директора М. Г. Вайнштейна від 8 жовтня 1930 р. до сектору науки НКО, що зберігся у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України:

До остаточного з'ясування питання про керування Чернігівським державним музеєм роботами районних музеїв: Конотопського, Ніжинського, Глухівського, Остерського, Новгород-Сіверського, Путивльського, Сосницького, що входять до території колишньої Чернігівської губернії, Чернігівський державний музей просить Вас дати розпорядження вищезгаданим музеям надіслати Чернігівському музеєві п'ятирічні плани, плани на 1930–1931 р., а також і звіти за діяльність цих музеїв за 1929–1930 р. Цей матеріал потрібний красьому музеєві для пов'язання його роботи з цими музеями і накреслення конкретних завдань для роботи Краєвого музею [31].

Упродовж 1920-х – першої половини 1930 рр. силами музейників-археологів Чернігівщини були досліджені 149 пам'яток археології, що охоплюють період від палеоліту до пізнього середньовіччя. Провідною формою археологічного дослідження у цей період виступали рекогносцировки та розвідки (89 % від усієї кількості досліджених пам'яток), що головне пояснювалося браком коштів на проведення систематичних стаціонарних розкопок. Подібний характер спостереження також мали такі форми дослідження пам'яток, як “огляд” та “фіксація”. Достеменно відомо, що археологічні дослідження проводили Чернігівський (15 пам'яток), Остерський (18 пам'яток), Сосницький (63 пам'ятки), Глухівський (45 пам'яток), Конотопський (5 пам'яток), Новгород-Сіверський (2 пам'ятки) та Путивльський (1 пам'ятка) музеї. Доволі дискусійним є стан науково-дослідної роботи Воронізького музею краєзнавства в галузі археології, оскільки “вивчення місцевого краю гуртком краєзнавства”, що проводилося в межах позамузейної наукової роботи не виключає й археологічних досліджень [32]. Польові дослідження пам'яток старовини на Чернігівщині в межах розвитку музейної археології зазначеного періоду були розпочаті Сосницьким історично-археологічним і етнографічним музеєм ще в 1921 р., коли Ю.С. Виноградський здійснив розвідки городища доби Київської Русі в с. Ільминове [33]. В цілому, динаміка польової археологічної діяльності музейних установ мала такий вигляд:

Рік	Кількість досліджених пам'яток
1921	1
1923	1
1924	12
1925	12
1926	9
1927	35
1928	23
1929	41
1930	22
1932	2
1936	10

Спалах активності музейної археології Чернігівщини наприкінці 1920-х років та її згасання на початку 1930-х років цілком корелюється із загальною періодизацією музейної археології України зазначеного періоду. Перший період – становлення й організація музейних осередків як центрів регіональної археології (1919–1923 роки). Цей етап позначився поодинокими польовими роботами, що проводилися головним чином музеями дореволюційної доби, переважна ж більшість музеїв України цього часу займалася збиранням культурних цінностей із поміщицьких колекцій, здебільшого, з розорених поміщицьких садиб. Другий період – розквіт польової музейної археології (1924–1930 роки) – час, коли більшість музеїв проводили розвідки, рекогносцировки та розкопки. Третій період – згасання археологічної діяльності музеїв Радянської України через наступ на національну науку, масові репресії серед археологів-музейників, нищення осередків краєзнавства (1930–1936 роки). На цьому останньому етапі поодинокі музейні інституції здійснювали археологічні дослідження за інерцією

– наприклад роботи 1936 р. завідувача Сосницького музею, якому вдалося вкласти археологічні розвідки в рамки “формаційного підходу”.

У музейній археології Чернігівщини 1920-х – першої половини 1930-х років переважало два напрями – дослідження пам’яток доби неоліту, т.зв. передісторичної доби (58 пам’яток – 39 %) та вивчення пам’яток доби Київської Русі (25 пам’яток – 17 %). Також археологами-музейниками Чернігівщини були досліджені 37 багатошарових пам’яток – поселень і городищ (25 %). Незначну кількість серед досліджених пам’яток склали пам’ятки доби палеоліту – біля с. Оболоння в урочищі Кручі та с. Бурімка в урочищі Біла Круча, досліджені Ю.С. Виноградським [34], знахідки поблизу с. Шаповалівка, здійснені В.О. Маліношевським у складі Сеймської археологічної експедиції [35], біля с. Деч, оглянуте П. Кореневим – завідувачем Путивльського музею [36]. Поселення епохи бронзи поблизу сіл Вікторове й Кочерги [37], а також скіфо-сарматське городище в с. Попівка Роменського району дослідив Я.М. Морачевський – завідувач Глухівського музею [38]. Також музейниками Чернігівщини були досліджені пам’ятки слов’янської доби, черняхівської культури, доби середньовіччя.

На наш погляд, на особливу увагу заслуговують нечисленні, проте вагомі археологічні розкопки, які здійснювалися під егідою музеїв Чернігівщини. Це кілька польових сезонів 1924 та 1927 р. на території поселень неоліту-єнеоліту в околицях с. Євминка, що проводилися Остерським музеєм за участі А. Г. Розанова, краєзнавця О.М. Синькевича, співробітників ВУАК М.О. Макаренка та В.Є. Козловської, дослідників із Ленінграду Б.Л. Богаєвського та Л.А. Дінцес [39]. 29 квітня 1925 р. А. Г. Розанов заклав розкопи на кургані поблизу с. Булакове [40]. Значним внеском у розвиток вітчизняної археології стали дослідження ЧДМ під с. Шестовицею, де П.І. Смолічев упродовж 1925–1927 років проводив розкопки сіверянських могильників [41]. П.І. Смолічеву також належить авторст-

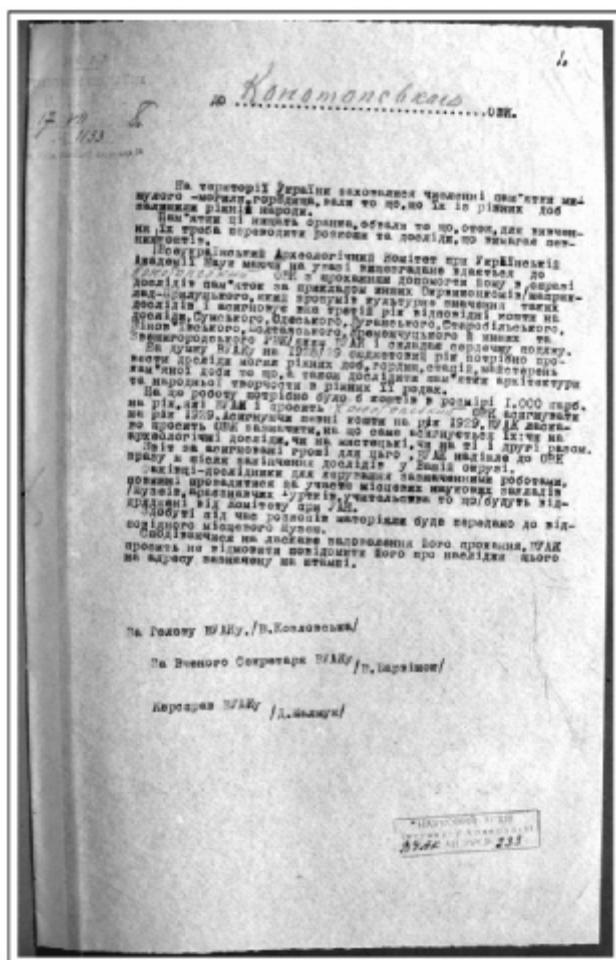


Рис. 2. Звернення ВУАК до Конотопського окружного виконкому з проханням надати фінансування для проведення досліджень

во розкопок черняхівського могильника у с. Маслово Златопільського р-ну, що були здійснені у вересні 1926 р. [42].

Результати досліджень музейники-археологи вводили до наукового обігу, публікуючи в різноманітних виданнях. Але за браком відповідного фінансування кількість публікацій, присвячених польовим здобуткам музейної археології Чернігівщини 1920-х – першої половини 1930-х років, незначна. Результати археологічних досліджень неолітичних пам'яток регіону впродовж червня-серпня 1927 р. були викладені автором цих досліджень С.Г. Баран-Бутовичем у статті “Передісторичні розшуки в межах Чернігівської округи” [43]. Науково-дослідна робота Сосницького музею, у т.ч. й археологічні здобутки завідувача установи, була відображена в публікаціях “Археологические работы Сосницкого историко-краеведческого музея” [44], “Археологічні розшуки на Сосниччині року 1927” [45], “Сосницький історично-археологічний та етнографічний музей на Чернігівщині” [46], “Сосницький історично-археологічний та етнографічний музей” [47] та “Сосниця та її околиці...” [48]. Про здобутки Глухівського музею в царині археології частково можна довідатися з опублікованих студій Якова Морачевського “Кераміка Мар’янівської стації” [49] та “Випадкові знахідки кам’яного знаряддя на Глухівщині” [50]. А. Г. Розанову пощастило опублікувати лише короткі відомості про діяльність очолюваного ним музею у повідомленні “Остер” [51]. Результати розкопок біля с. Шестовиця П.І. Смолічев виклав у роботах “Подвійні поховання X сторіччя коло Шестовиці на Чернігівщині” [52] та “Розкопки сіверянських могил в с. Шестовиці на Чернігівщині влітку 1925 року” [53]. Йому ж належить опубліковане повідомлення про дослідження черняхівського могильника поблизу с. Маслово [54]. Частково здобутки археологів-музейників Чернігівщини 1920-х – першої половини 1930-х років були викладені в роботах В.Є. Козловської [55], М.О. Макаренка [56] та М.Я. Рудинського [57].

Загалом, викладений матеріал дає можливість відтворити картину музейної археології Чернігівщини як комплексного явища. Впродовж 1920-х – першої половини 1930-х років археологічні дослідження проводили 7 музеїв регіону. Наукова діяльність цих осередків у сфері археології координувалася як загальнодержавними установами – ВУАК, академічними Кабінетом антропології та етнології ім. Хв. Вовка та Комісією по вивченню Лібоверезної України, так і регіональним центром, роль якого виконував Чернігівський державний музей. Упродовж означеного часу були досліджені близько півтори сотні пам'яток, серед яких кількісно переважали пам'ятки доби неоліту та Київської Русі. Така ситуація цілком корелюється з історичною долею регіону. Найбільш відомими здобутками музейної археології Чернігівщини можна вважати розкопки могильників поблизу с. Шестовиця, розкопки трипільського поселення на околиці с. Євминка, відкриття “стації” епохи бронзи поблизу с. Мар’янівка, відкриття більш, ніж півсотні неолітичних поселень на Сосниччині тощо. Провідною формою досліджень були розвідки, що диктувалося браком відповідного фінансування на проведення повномасштабних розкопок. Після належного лабораторно-камерального опрацювання здобуті артефакти й археологічні комплекси готувалися до введення у наукових обіг, але через низку об’єктивних причин лише небагатьом із них судилося побачити світ у друкованих виданнях.

Джерела та література

1. *Черненко О.С.* Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896–1948 рр.) / О.С. Черненко // *Скарбниця української культури: Збірник наукових праць.* – Вип. 9 (Спецвип. 1). – Чернігів, 2007. – 136 с.
2. *Ткаченко В.В.* Роль музеїв Чернігівщини в історико-краєзнавчому русі 20–30-х рр. XX ст. / В.В. Ткаченко // *Скарбниця української культури: Зб. наук. Праць.* – Чернігів, 2002. – Вип. 2. – С. 129–139.
3. *Минуле Сосниці та її околиць.* – Чернігів, 1990. – 103 с.
4. *Белашов В.* З історії Глухівського краєзнавчого музею / Валерій Белашов // *Музеї України.* – 2006. – № 6. – С. 16.
5. *Мезенцева Г.Г.* Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник / Г.Г. Мезенцева. – Чернігів, 1997. – 205 с.
6. *Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник* / [голов. ред. В.Б. Звагельський]. – Суми, 2004. – 776 с. (CLXVIII+608).
7. *Станіцина Г.О.* Петро Іванович Смолічев / Г.О. Станіцина // *Археологія.* – 1992. – № 2. – С. 101–111.
8. *Пригородський В.* Залюблений у землю сіверську (Ю.С. Виноградський): Історико-краєзнавчий нарис / В. Пригородський. – Чернігів, 2004. – 56 с.
9. *Округа и районы У.С.С.Р.* Утверждено президиумом ВУЦИК'а в заседании от 7 марта 1923. – б. м., 1923. – С. 14–15.
10. *Черненко О.С.* Вказана праця. – С. 4.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 6, од. зб. 172, арк. 229.
12. Там само, арк. 358.
13. *Зільберштейн М.Я.* Сторінки до історії Конотопського краєзнавчого музею [Електронний ресурс] // Конотоп і Конотопський район [веб-сайт]. – [15.07.2010]. – Режим доступу: http://www.grad.konotop.net/history/stor_muzey.html. – Назва з екрану (15.07.2010).
14. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 103, № 51, арк. 4.
15. *Дубровський В.В.* Музеї на Україні / В.В. Дубровський. – Х., 1929. – 60 с.
16. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук (далі – НА ІА НАН України), ф. ВУАК, од. зб. 275, арк. 2 зв.
17. *Дубровський В.В.* Вказана праця.
18. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, од. зб. 262, арк. 62–63 зв.
19. *Ткаченко В.В.* Роль музеїв Чернігівщини в історико-краєзнавчому русі 20–30-х рр. XX ст. / В.В. Ткаченко // *Скарбниця української культури: Зб. наук. Праць.* – Чернігів, 2002. – Вип. 2. – С. 131.
20. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, од. зб. 262, арк. 62–63 зв.
21. *Нестуля С.І.* Становлення Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН (середина 1920-х рр.) / С.І. Нестуля. – Полтава, 1997[1998]. – С. 70.
22. Інструкція про порядок відання та розподіл робіт між інспектурою охорони пам'яток культури Укрнауки НКО та Археологічним Комітетом Української Академії Наук // *Охорона пам'яток культури на Україні.* – Х., 1927. – Зб. 1. – С. 152–153.
23. *Бюлетень Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка.* – К., 1925. – Ч.І. – С. 18, 24–26.
24. ІР НБУВ, ф. Х, № 4470, арк. 1–106.
25. Там само, ф. Х, № 18154, арк. 1–42.
26. *Звіт про роботу Кабінету антропології ім. Ф. Вовка за 1929 рік* // *Антропологія. Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка.* 1929. – К., 1930. – Вип. III. – С. 225–233.
27. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, од. зб. 2740, арк. 2.
28. Там само, од. зб. 3456, арк. 21.
29. Там само, оп. 5, од. зб. 730, арк. 381–414.
30. Там само, оп. 6, од. зб. 3456, арк. 27–34.
31. Там само, од. зб. 3463, арк. 78.
32. Там само, оп. 5, од. зб. 262, арк. 62–63 зв.
33. *Виноградський Ю.С.* Сосниця та її околиці. Топографічні й археологічні матеріали, перекази та іс-

- торичні відомості / Ю.С. Виноградський // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / [під ред. Михайла Грушевського]. – К., 1928. – С. 147–168.
34. НА ІА НАН України, ф. ВУАК, од. зб. 116/18, арк. 19; од. зб. 116/18а, арк. 3; од. зб. 116/18б, арк. 5; од. зб. 116/18в, арк. 5б.
35. Звіт про роботу Кабінету антропології ім. Ф. Вовка за 1929 рік // Антропологія. Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка. 1929. – К., 1930. – Вип. III. – С. 225–233.
36. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, од. зб. 2320, арк. 26.
37. НА ІА НАН України, ф. ВУАК, од. зб. 202/40, арк. 1–13.
38. Там само, од. зб. 309/8, арк. 1–46.
39. Там само, ф. I (Хв. Вовк), од. зб. 436, арк. 8–12; ф. ВУАК, од. зб. 49/2, арк. 8; од. зб. 46/17, арк. 1; од. зб. 553, арк. 16.
40. Там само, ф. ВУАК, од. зб. 109/16, 12 арк.
41. *Смолічев П.І.* Подвійні поховання Х сторіччя коло Шестовиці на Чернігівщині / П.І. Смолічев // Записки Чернігівського наукового товариства. – 1931. – Т. 1. – С. 56–64.
42. НА ІА НАН України, ф. 6, од. зб. 42, арк. 1–32; ф. ВУАК, од. зб. 86/5, 15 арк.
43. *Баран-Бутович С.Г.* Передісторичні розшуки в межах Чернігівської округи / С.Г. Баран-Бутович // Антропологія. Річник Кабінету. 1928. – К., 1929. – Вип. II. – С. 233–240.
44. *Виноградський Ю.С.* Археологические работы Сосницького историко-краеведческого музея. (К 35-летию со дня основания) / Ю. С. Виноградский // Кратки сообщения Института археологи СССР. – 1955. – Вип. 5. – С. 86–93.
45. *Виноградський Ю.С.* Археологічні розшуки на Сосничині року 1927 / Ю.С. Виноградський // Хроніка археології та мистецтва. – К., 1931. – Ч. 3. – С. 33–44.
46. *Виноградський Ю.С.* Сосницький історично-археологічний та етнографічний музей на Чернігівщині / Ю.С. Виноградський // Бюлетень Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка. – К., 1925. – Ч. I. – С. 26.
47. *Виноградський Ю.С.* Сосницький історично-археологічний та етнографічний музей / Ю.С. Виноградський // Український музей. – Збірник 1: Репринтне перевидання 1927 року. – К., 2007. – С. 252–253.
48. *Виноградський Ю.С.* Сосниця та її околиці. Топографічні й археологічні матеріали, перекази та історичні відомості / Ю.С. Виноградський // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / [під ред. Михайла Грушевського]. – К., 1928. – С. 147–168.
49. *Морачевський Я.М.* Кераміка Мар'янівської стації / Я.М. Морачевський // Антропологія. Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка. 1929. – К., 1930. – Вип. III. – С. 191–202.
50. *Морачевський Я.М.* Випадкові знахідки кам'яного знаряддя на Глухівщині / Я.М. Морачевський // Хроніка археології та мистецтва. – К., 1930. – Ч. 2. – С. 77–78.
51. *Розанов А.* Остер / Анатоль Розанов // Бюлетень Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка. – К., 1925. – Ч. I. – С. 24–26.
52. *Смолічев П.І.* Вказана праця. – С. 56–64.
53. *Смолічев П.І.* Розкопки сіверянських могил в с. Шестовиці на Чернігівщині влітку 1925 року / П.І. Смолічев // Україна. – К., 1926. – № 1. – С. 178–180.
54. *Смолічев П.* Археологічні досліді в околицях м-ка Златополя на Черкащині року 1926. (Коротке звітномлення за розкопи біля с. Маслової) // Коротке звітномлення Всеукраїнського Археологічного Комітету за 1926 рік. – К., 1927. – С. 154–166.
55. *Козловська В.Є.* Неолітичні та трипільські знахідки на Чернігівщині / В.Є. Козловська // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / [під ред. Михайла Грушевського]. – К., 1928. – С. 42–61.
56. *Макаренко М.О.* Досліді на Остерщині. Евминка. Стоянка в місцевості “Бугаївка” / М.О. Макаренко // Коротке звітномлення Всеукраїнського Археологічного Комітету за археологічні досліді року 1925. – К., 1926. – С. 61–66; *Він же.* Евминка // Коротке звітномлення Всеукраїнського Археологічного Комітету за 1926 рік. – К., 1927. – С. 84–87.
57. *Рудинський М.Я.* До питання про палеолітичну знахідку в с. Шаповалівці на Конотопщині / М.Я. Рудинський // Четвертинний період. – К., 1930. – Вип. 1–2. – С. 37–42; *Він же.* Мар'янівська стація (З матеріалів експедиції понад Сеймом) / М.Я. Рудинський // Антропологія. Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка. 1929. – К., 1930. – Вип. III. – С. 179–190.

Пудовкіна А.С. Музейна археологія Чернігівщини у 1920-х – першій половині 1930-х років

У статті розглядається розвиток польової археологічної діяльності музеїв Чернігівщини впродовж 1920-х – першої половини 1930-х років. Визначені науково-організаційні та консолідуючі центри археологічних досліджень, внутрішня ієрархічна взаємодія музейних установ регіону. З'ясована загальна кількість археологічних пам'яток, досліджених музейниками Чернігівщини протягом зазначеного періоду.

Ключові слова: музейна археологія, Чернігівщина, археологічні дослідження, археологічні пам'ятки.

Пудовкина А.С. Музейная археология Черниговщины в 1920-х – первой половине 1930-х гг.

В статье рассматривается развитие полевой археологической деятельности музеев Черниговщины в 1920-х – первой половине 1930-х гг. Определены научно-организационные и консолидирующие центры археологических исследований, внутреннее взаимодействие музейных учреждений региона. Установлено общее количество археологических памятников, исследованных музейщиками Черниговщины в течение указанного периода.

Ключевые слова: музейная археология, Черниговщина, археологические исследования, археологические памятники.

Pudovkina A.S. Museum archeology in the Chernihiv region in the 1920s and the first half of the 1930s

The article discusses the evolution of the field of archaeological museums of the Chernihiv region in the 1920s and the first half of the 1930s. Centres of scientific organization and consolidation of archaeological research are determined as well as internal interactions between the museum institutions of the region. Also defined is the total number of archaeological sites that museum workers of the Chernihiv region studied during this period.

Key words: museum archeology, the Chernihiv region, archeological research, archeological monuments.

УДК 94(477)“ХІ–ХІV”

Юрій СИТИЙ
(Чернігів)

Давньоруські пам'ятки басейну р. Остер

Річка Остер має довжину 199 км і проходить через території Бахмацького, Ічнянського, Борзнянського, Ніжинського, Носівського і у Козелецькому районі Чернігівської обл., впадає у р. Десна. Басейн р. Остер становить 2 900 км² [1] і межує на сході з басейном р. Ромен, з півночі – з басейнами лівих допливів р. Десни, з півдня – з басейнами річок Трубеж, Недра, Супой, Перевод, Галка, Удай та Лисогор.

Басейн р. Остер неодноразово був об'єктом археологічних досліджень. У середині XVIII ст. О.Ф. Шафонський описав укріплення Івангорода, Ніжина, згадав городища містечок Мрин і Остер [2]. Перша археологічна розвідка була здійснена К.М. Бороздіним із метою обстеження витоків річки. За літописну Біловежу були прийняті залишки зруйнованого селітроварами кургану епохи бронзи. Наприкінці XIX – початку XX ст. Д.Я. Самоквасов і П.С. Уварова провели збір свідчень про археологічні

пам'ятки, окремі з них оглянули під час маршрутної подорожі. Пам'ятки в районі Ніжина обстежувалися викладачами Ніжинського ліцею, а згодом історико-філологічного інституту. За радянського часу проводилися розвідки на території окремих населених пунктів або ділянок течії річки [3] (І.І. Єдомаха, С.С. Березанська, Е.А. Симанович, О.В. Шекун, В.В. Мултанен [4], а також автор даного дослідження [5]). Після проголошення незалежності України розвідки проводилися співробітником Ніжинського краєзнавчого музею О.С. Морозовим [6] і співробітниками Чернігівської інспекції з охорони пам'яток історії та культури під час погодження та відведення земель у приватну власність.

Значна кількість пам'яток виявлена під час археологічних розвідок і лише кілька городищ розкопувалися. Археологічними розкопками досліджувалися Біловежа (1985 р., В.П. Коваленко, Ю.М. Ситий), Городець Остерський (1987–1989 роки, А.Л. Казаков, П.М. Гребінь), Уненеж (1989 і 1990 р., Ю.М. Ситий), Нежатин (1990 р., Ю.М. Ситий, 2004–2010 роки, І.С. Кедун [7]). Матеріали з розкопок Ніжина зберігаються в Ніжинському краєзнавчому музеї імені Івана Спаського [8].

Вивчення археологічних пам'яток у контексті з особливостями природних характеристик окремих мікрорегіонів дозволяє виявити закономірності їхнього розташування та прогнозувати відкриття нових пам'яток на ділянках із відповідними природними умовами.

Пам'ятки волинцево-роменської культури в басейні р. Остер на сьогодні не виявлені. Відсутність пам'яток волинцевської культури, швидше за все, пояснюється тим фактом, що поселення не розкопувалися широкими площами (як правило, такі старожитності виявляються під час досліджень поселень слов'янської доби). Відсутність пам'яток роменської культури, можливо, зумовлена як недостатньою вивченістю регіону, так і особливостями рельєфу місцевості (роменські пам'ятки більше виявляються на високих мисах, придатних для оборони, для басейну ж р. Остер більш характерні низькі пологі береги).

У Х ст., на думку О.В. Григор'єва, з поширенням давньоруських пам'яток у межах річчів Десни та Дніпра (до р. Снов) утворилася незаселена буферна зона, що простиралася на схід від р. Снов до пам'яток роменської культури, розташованих у Сосницькому степу [9]. Судячи з датування давньоруських пам'яток лівого берега р. Десни (т.зв. літописне Задесення) та басейну р. Остер, ця буферна незаселена зона поширювалася і на цю територію [10]. Роменські пам'ятки відкриті на лівому березі р. Сейм (у районі Батурина) [11] та лівому березі р. Ромен (в районі с. Красний Колядин). Найбільш ранні пам'ятки давньоруського часу на згаданій вище території лівого берега р. Десни датуються кінцем Х ст. [12] – часом загибелі пам'яток роменської культури в середній течії р. Десни та пониззі Сейму [13].

Датування загибелі пам'яток роменської культури на Чернігівщині й час поширення давньоруських пам'яток із правого берега Десни на лівий дозволяє впевнено стверджувати, що послідовність історичних подій відбувалася наступним чином: після захоплення Давньоруською державою пониззя Десни до р. Снов, кордони на певний час стабілізувалися і лише в останній чверті Х ст. продовжився наступ молоді держави на територію сусідніх сіверян. Із розширенням кордонів на схід незаселені території починають освоюватися – виникають перші поселення в найближчій окрузі Чернігова [14].

Повернемося до басейну р. Остер і розглянемо датування найбільш ранніх пам'яток цього регіону. Як зазначалося вище, заселення цієї території відбувалося з правого

берега Десни на лівий. На це вказує датування правобережних пам'яток – найбільш ранні матеріали Виповзівського комплексу датуються другою половиною IX ст., а у Шестовиці, Чернігові та Седневі є матеріали щонайменше кінця IX ст.

Якщо давньоруське заселення відбувалося із заходу на схід – проти течії р. Остер, то розпочнемо огляд пам'яток саме з її гирла. На краю тераси р. Десни при впадінні р. Остер існують залишки літописного Городця Остерського, заснованого Великим Київським князем Володимиром Мономахом у 1098 р. [15]. Але, як показали археологічні дослідження, що проводилися на території Старгородки в 1987–1989 роках А.Л. Казаковим і П. М. Гребнем поселення біля майбутнього городища виникає вже наприкінці X ст. [16].

Другий гарно обстежений археологічний комплекс пам'яток знаходиться в центрі Ніжина. І хоча під час археологічних досліджень на лівому березі р. Остер (в центрі сучасного міста) і не вдалося розкопати ділянки оборонних споруд літописного Нежати́на, згаданого в літописі під 1135 р. [17], матеріали кінця X ст. вказують на досить ранню появу поселення на території сучасного Ніжина. Наприкінці X ст. пам'ятка не мала укріплень і лише згодом з'явилися рови та насипні вали [18].

Побіжно на досить ранню появу поселень в басейні р. Остер вказує виявлення скарбу на околиці м. Ніжина під назвою Магерки. Цей всесвітньовідомий скарб давньоруських срібників у літературі отримав назву Ніжинського. Скарб містив близько 200 монет Володимира Святославовича (II–IV типів), Святополка і Петра (I–II типів) і датується першою третьою XI ст. [19]. Поява скарбу в басейні р. Остер не може бути випадковістю й потребує пояснень. Молода Давньоруська держава, що почала карбувати власну монету за найкращими зразками Візантійської імперії, не могла випадково загубити більшу половину всіх відомих на сьогодні монет. Відбулася неординарна подія, яка змусила закопати таку кількість новостворених монет у землю. Певну закономірність можна виявити, дослідивши розташування транс'європейських шляхів на території Русі. Такі дослідження проводяться О.П. Моцею, зокрема, спільно з археологами Татарстану (під керівництвом А.Х. Халікова) обстежувалася територія між столицями Київської Русі та Волзької Булгарії з метою виявлення пам'яток уздовж шляху Булгар–Київ. Дослідникам удалося скоригувати проходження шляху в межах Чернігівської обл. і замінити літописний Прилук (запропонований Б.О. Рибаківим) на городище Монастирище, розташоване на території Ічнянського району на 30 км північніше Прилук [20]. При цьому шлях вийшов на вододіл і оминув густу сітку природних ярів, розташованих на схід від Прилук. Таким чином, транс'європейська дорога проходила за 30 км південніше сучасного Ніжина.

Час, коли був заритий Ніжинський скарб, можна назвати неспокійними. В першій третині XI ст. відбулася спроба підкорення залишків сіверянського населення у верхів'ях Сейму та Сули, що фіксується горілими шарами загибелі сіверянських городищ і відтоком населення у верхів'я Десни [21]. Таким чином, зник живий щит між кордонами Русі та кочівниками [22], що призвело до появи окремих груп кочівників навіть під стінами Києва та Білгорода.

Вірогідно, новостворені монети перевозилися з Києва у Волзьку Булгарію вищезазначеним транс'європейським шляхом, але внаслідок нападу опинилися замість Булгарії на поселенні між р. Остер та болотом Смолянка. Ймовірно, це була спроба зберегти князівське срібло під час небезпеки, але після нападу відкопувати скарб було вже нікому.

Яким же чином срібло перемістилося з торної дороги в районі с. Монастирище до північної околиці Ніжина? За розташуванням пам'яток простежується відгалуження шляху Київ–Булгар на Чернігів. І саме в бік Чернігова під час нападу і відступали члени київського каравану (можливо, у складі каравану перебувало князівське посольство). Дорога на Чернігів виходила на місце існування літописного Уненежа (північно-східна околиця Ніжина – ур. Узруй-Комуна). Подорожуючим після перетину р. Остер не вдалося потрапити на дорогу до Чернігова вони були притиснуті до болота Смолянка і, втративши можливість відступу, закопали срібло.

Низка дослідників вважає, що крім сухопутного шляху на Булгар, існував і шлях р. Остер, який також виходив до середньої течії р. Ромен [23]. Функціонування сухопутного шляху описане в спільній монографії О.П. Моці та А.Х. Халікова – данні зібрані за поховальними пам'ятками таких вузлових пунктів розташованих на шляху, як Липове (Чернігівська обл.), Зелений Гай (Сумська обл.) [24], Горналь і Гочево (Курська обл., Російська Федерація). Датування найбільш ранніх давньоруських курганів указує на формування та функціонування шляху вже наприкінці X ст. [25]. Ймовірно, формування шляху Київ–Булгар і його часткового дублера – водного шляху р. Остер і призвело до появи перших поселень на берегах річки саме наприкінці X ст.

Наступний етап заселення басейну пов'язаний із сільськогосподарським освоєнням певних категорій ґрунтів, розташованих у басейні р. Остер. Освоювалися легкі для обробки ґрунти, що було зумовлене розвитком знарядь праці [26]. Ці ґрунти давали непогані врожаї й не вимагали значних зусиль для їх обробки. Аналіз, зроблений на матеріалах поселень Задесення, дозволяє визначити типи ґрунтів, що заселялися в першу чергу. Це дерново-підзолисті супіщані і легкосуглинкові ґрунти (30 % від родючості полтавського чорнозему), ясно-сірі та сірі лісові ґрунти (40 % родючості). Лучні ґрунти (50–70 %) та дерново-підзолисті піщані ґрунти (менше 30 % родючості) – заселялися, як правило, на кордонах із двома першими типами ґрунтів [27]. Такі ґрунти характерні для західної частини басейну р. Остер, оскільки приблизно через міста Бобровицю, Ніжин і Конотоп проходить межа полісся та лісостепу. Русь виникла в зоні полісся, набирала сил і вдосконалювала орні знаряддя праці саме на лісових галявинах, і лише згодом, наприкінці XI–XII ст. почала освоювати лісостепові вододільні ділянки з важкими за механічним складом, але більш врожайні чорноземи лісостепові та чорноземи опідзолені [28]. Окремі ділянки чорноземів важкого механічного складу (досить часто ще й засолені) залишалися нерозораними до XVIII ст. Наприклад, Біловезький степок ще в XVII ст. використовувався для випасу гетьманських коней.

Виникнення поселень формувало сітку торгових шляхів, серед яких можна перерахувати шлях із Чернігова на Всеволож, Біловежу, Липове; шлях уздовж північного берега р. Остер, дорога Чернігів–Ковчин–Уненеж–Монастирище, дорога Нежатин–Носів на Руді–Козари–Остер, дорога Носів на Руді–Мрин–Олишівку тощо.

Досить пізнє (за феодальної роздробленості) порівняно з правим берегом Десни виникнення поселень на території Задесення дозволяє висловити припущення про активне втручання князівської влади в процеси залюднення басейну р. Остер. Але процес поширення сіл, поява яких зумовлена типом ґрунтів, наявністю людських ресурсів і ступенем безпеки відрізняється від процесу появи городищ, на який значною мірою впливала політична ситуація та необхідність убезпечення кордонів князівства, безпеки доріг тощо.

Необхідність укріплення кордонів виникла вже за князя Володимира Святого, який почав ставити фортеці вздовж річок, серед яких, зокрема, згадана і р. Остер. Ще не знайдені й не досліджені укріплення городищ кінця X ст., які б розташовувалися на берегах р. Остер. Можна лише припустити, що перше городище на р. Остер існувало не на місці, де пізніше виник Городець Остерський, а на останці посеред заплави на північний схід від Городця.

Городища на берегах річки чисельні, що вказує на стратегічний характер цього рубежу оборони Давньоруської держави [29]. Річка Остер на значній ділянці її течії має широку заболочену, малопрохідну заплаву. Є лише кілька ділянок, де, можливо, знаходилися броди. Накладання курганів епохи бронзи та раннього залізного віку на карту ґрунтів указує на тривалий час формування певних ландшафтів і досить сталі природні особливості зазначеної території. Так, місця перетину заплави р. Остер III–I тис. до н.е. та XI–XIII ст. н.е. співпадають: витоки р. Остер, ділянка біля с. Івангород і біля Ніжина [30]. У першу чергу – це витоки річки в районі с. Біловежі Другі Бахмацького району. Заплава річки досить широка, але має невелике підвищення (острів у давнину), на якому й була збудована літописна Біловежа [31].

Наступна ділянка заплави, що дозволяє форсувати русло, розташована в районі с. Івангород Ічнянського району, де на правому березі р. Остер виникло давньоруське городище з посадом.

Третя ділянка перетину лежить від с. Крути до північно-східної околиці Ніжина. Вона була захищена збудованим на острові посеред заплави невеликим городищем, яке в літературі ототожнюється з літописним Уненежем (1147 р.) [32]. На захід від попереднього на великому, але невисокому підвищенні в заплаві р. Остер, виникають укріплення літописного Нежатина [33].

Невелике городище, розташоване на правому березі, фіксує четвертий брід, що знаходився на території с. Мрин Носівського району [34]. На захід від Мрина заплава сильно заболочена і невеликий уклін з'являється лише біля с. Козари Носівського району. Річка на невеликій ділянці стає досить вузькою і її береги мають висоту аж до 4 м. Наприкінці XI ст. ця ділянка закривається невеликим мисовим городищем, біля якого формується посад площею до 15 га [35].

З району Козельця і до гирла річки її береги піднімаються і заплава значно звужується. На території самого Козельця існують давньоруські пам'ятки, одна з яких, на думку І.І. Єдомахи, може бути городищем. До городищ відносять і поселення, розташоване на лівому березі річки, на високому (3–4 м) мисі біля с. Кошани, але укріплення на цьому місці нині не фіксуються.

На мисі, утвореному правим берегом р. Остер і краєм корінної тераси р. Десни, в 1098 р. будується Городець Остерський, навколо якого до подій середини XIII ст. виникає ще три ділянки посадської забудови, укріплені потужними валами та ровами, загальна площа пам'ятки сягає 70 га [36].

У верхній течії р. Остер городища розташовані на островах посеред заплави та краю правого берега. Починаючи з городища літописного Нежатина укріплення з'являються й на лівому березі Остра. Напевно, поява городищ була зумовлена необхідністю укріплення кордонів Чернігівської землі (від витоків до Уненежа) й убезпеченням внутрішніх територій Переяславського князівства (від Нежатина до гирла) [37]. Найбільш ранні городища (крім, можливо, городища на території сучасного м. Остер)

виникають наприкінці XI ст. у зв'язку з рішеннями Любецького з'їзду князів. Згодом оборонний рубіж міг підсилюватися новими городищами, які одночасно перекривали місця бродів і ставали центрами освоєння території.

У найгірших (з точки зору розвитку аграрних технологій давньоруського часу) умовах знаходилося городище Біловежа, але воно заселяється вихідцями зі степів Дону [38], які мали певні навички та знаряддя для обробки важких ґрунтів лісостепу. На заселення басейну р. Остер у давньоруський час впливали як політичні, так і економічні чинники. Значною мірою освоєння території було обумовлене розвитком сільськогосподарських знарядь та наявністю людських ресурсів. Вирішення цих питань за нагальної потреби оборони території князівств значною мірою залежало від їхніх господарів – чернігівських і переяславських князів. Зростання чисельності населення впливало з певних демографічних закономірностей і доповнювалося прибулим із інших територій населенням. Це могли бути втікачі з донської Білої Вежі чи бранці. Крім того, на території князівств осідали вихідці зі степу, наприклад, хазари, оселені в городищі на місці сучасного с. Козари Носівського району.

Таким чином, заселення території відбувалося за рахунок природного приросту та різноманітних міграцій як давньоруського, так і іноетнічного населення.

Роль князівської влади полягала у виділенні людських і матеріальних ресурсів всього князівства для побудови городищ Остерської лінії. Наслідки дій князівської влади щодо заселення території й осадженню сіл простежити без археологічних розкопок неможливо, але, швидше за все, у виділенні ділянок під заснування нових поселень князівська адміністрація брала активну участь, зважаючи на різноманітні потреби функціонування князівства – забезпечення гарнізонів харчами, убезпечення торгових шляхів тощо.

Окремо слід звернути увагу на давньоруські пам'ятки, виявлені в районі сучасного Ніжина. Літописний Уненеж розташований на північно-східній околиці Ніжина, має невелике городище, що займає східну ділянку підвищення, розташованого посередині заплави р. Остер. Із західного його боку на підвищенні є ділянка посаду [39]. Друга ділянка розташована з півночі від старого русла річки на її правому березі. Матеріали XI–XIII ст. виявлені й на лівому березі р. Остер (поселення “Птахофабрика-І”). Таке розташування пам'яток указує на наявність дороги з напрямками на Прилуки та Чернігів, що перетинала русло річки саме в цьому районі. В розкопі на посаді знайдено уламок залізного вушка з подвійними кільцями від мідного котла, зробленого в Середній Азії, який потрапив до Уненежа через Волзьку Булгарію [40]. Ця знахідка прямо вказує на відгалуження шляху Київ–Булгар, що проходило через Уненеж на Чернігів.

Залишки літописного Нежatina виникли на невисокому підвищенні між двома руслами Остра (перше перетворене на канал, друге проходило вздовж вул. Московської й гарно фіксується в західній частині Ніжина південніше забудови). Сучасне підвищення рельєфу в центрі міста – це результат багатовікових відкладень культурного шару. Давньоруські матеріали можна виявити в центрі міста у межах фортеці та замку XVII–XVIII ст. На нашу думку, такий збіг – не випадковість. Ймовірно, Нежатин середини XIII ст. і мав таку величезну укріплену площу (дитинець з окольним градом). Поселення, що знаходилося в найбільш безпечній частині Переяславського князівства, можливо було другим за площею після столиці князівства містом на його території. Такий економічний розквіт обумовлювався безпекою існування та найкращими для обробки ґрунтами в окрузі міста, що були основою господарства будь-якого середньовічного міста [41].

Розвідками навколо Уненежа та Нежатина відкриті поселення округ цих міст, які також вказують на економічне процвітання їхніх центрів до подій середини XIII ст. Під час монгольського погрому, маркованого шарами пожеж і похованням кіннотника (на південній околиці сучасного Ніжина) була знищена значну кількість населення і для XIII–XIV ст. фіксуються лише 2 невеликих села. Ймовірно, незначна кількість мешканців уціліла й на території зруйнованого Нежатина. На прикладі гарно обстеженого району Ніжина можна уявити масштаби погрому, якого зазнало населення басейну р. Остер під час монгольської навали. Тому подальші відомості про “темні” часи обмежуються лише кількома документами вже більш пізнього часу.

Таким чином, басейн р. Остер у давньоруський час починає заселятися наприкінці X ст. В XI ст. активно залюднюється його західна частина, що знаходиться в зоні полісся. Дещо пізніше освоюються ділянки лісостепу. Фіксується активна роль князів у побудові городищ, не можна виключати також регулюючу роль князівських адміністрацій у процесі залюднення краю. Можна простежити запрошення й осадження на землю давньоруського (як вільного, так і бранців військових полонів), а також іноетнічного населення з метою захисту кордонів князівств і створення нових сіл та міст на території домену чернігівських князів [42].

Джерела та література

1. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К.: Українська Радянська Енциклопедія імені М.П. Бажана, 1990. – С. 584.
2. *Сытый Ю.Н.* Исследование А.Ф. Шафонского и Черниговское Задесенье // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів: Сіверянська думка, 1990. – С. 36–37.
3. *Сытый Ю.Н.* К изучению сельских поселений Задесенья // Проблемы археологии Сумщины. Тезисы докладов областной научно-практической конференции. – Сумы, 1989. – С. 93–94.
4. *Ситий Ю.М.* Чернігівське Задесення: підсумки і перспективи археологічних досліджень // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність: Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 80-річчю ЧДП ім. Т.Г.Шевченка. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – С. 16–18.
5. *Сытый Ю.Н.* К истории изучения Черниговского Задесенья // Проблемы археологии Южной Руси: Материалы историко-археологического семинара “Чернигов и его округа в IX–XIII вв.” (Чернигов, 26–28 сентября 1988 г.) – К.: Наукова думка, 1990. – С. 62–66.
6. *Морозов О.* Археологічні пам’ятки Ніжина та околиць (за матеріалами досліджень Ніжинського краєзнавчого музею) // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 4. – 2009. – Вип. 4–5 (7–8). – С. 5–23.
7. *Кедун І., Москаленко О.* Уточнення історичної топографії Ніжина за матеріалами археологічних досліджень // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 4. – 2007. – Вип. 4–5 (7–8). – С. 119–121.
8. *Дмитренко Н.* Археологічна виставка Ніжинського краєзнавчого музею // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 6. – 2009. – Вип. 8. – С. 187–190.
9. *Григорьев А.В.* Северянская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным. – Тула: Гриф и К°, 2000. – С. 163–223.
10. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К.: Шлях, 2003. – С. 45–47.
11. *Ситий Ю.М.* Археологічні старожитності Батурина та його околиць // Слав’яно-руські старожитності Північного Лівобережжя: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О.В. Шекуна (19–20 січня 1995 р., м. Чернігів). – Чернігів: Сіверянська думка, 1995. – С. 83–84.
12. *Ситий Ю.М.* Поселення X–XIV ст. північно-західної частини Чернігівського Задесення // Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару “Чернігів і його округа в IX–XIII ст.”, Чернігів, 15–18 травня 1990 р. – Чернігів: Сіверянська думка, 1993. – С. 91–95.
13. *Григорьев А.В.* О роменской культуре в Среднем Подесенье // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 65–74.

14. *Сытый Ю.Н.* Поселення Х–XIV вв. северо-западного участка Черниговского Задесенья // Тезисы историко-археологического семинара “Чернигов и его округа в IX–XIII вв.” (15–18 мая 1990 г.) – Чернигов: Десна, 1990. – С. 125–127.
15. Літопис Руський. За Іпатським списком. Переклав Леонід Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – С. 154.
16. *Казаков А.Л., Гребін П.М., Потапов О.В.* Нові дослідження Остерського Городця // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей XX Республіканської конференції. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 89.
17. Лаврентьевская и Суздальская летопись по академическому списку // Полное собрание русских летописей. – Т. 1. – М.: Восточная литература, 1962. – С. 303.
18. *Ситий Ю.М.* До питання про локалізацію літописного Ніжатина та Уненежа // Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник. – Ніжин, 2005. – Вип. 1 (4). – С. 7–12.
19. *Сотникова М.П., Спасский И.Г.* Тысячелетие древнейших монет России. Сводный каталог русских монет X–XI веков. – Л.: Искусство, 1983. – С. 19–30.
20. *Моця О.П., Халіков А.Х.* Булгар – Київ. Шляхи – зв’язки – долі. – К.: Редакционно-издательский центр Института археологии НАН Украины, 1997. – С. 88–134.
21. *Григорьев А.В.* Славянское население водораздела Оки и Дона в конце I – начале II тыс. н. э. – Тула: ЗАО “Репроникс”, 2005. – С. 143–172.
22. *Коваленко В.* Сновськ і “Сновська тисяча” // містечко над Сновом: Збірник статей і матеріалів. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. – С. 61–63.
23. *Коваленко В.П., Сытый Ю.Н.* Черниговское ответвление пути Киев-Булгар // Археологическое изучение микрорегионов: итоги и перспективы: (Тезисы докладов научной конференции). – Воронеж: Воронежский пединститут, 1990. – С. 42–44.
24. *Покас П.М., Осадчий С.М., Приймак В.В.* Зелений Гай–1. – Полтава: ТОВ “Фирма “Техсервис”, 2007. – С. 16–27.
25. *Моця О.П., Халіков А.Х.* Булгар – Київ. Шляхи – зв’язки – долі. – К.: Редакционно-издательский центр Института археологии НАН Украины, 1997. – С. 88–134.
26. Природа Украинской ССР. Почвы / Вернандер Н.Б., Гоголев И.Н., Ковалишин Д.И. и др. – К.: Наукова думка 1986. – С. 73–102.
27. *Ситий Ю.М.* Етапи заселення Чернігівського Задесення (спроба реконструкції процесу внутрішньої колонізації) // Україна і Росія в панорамі століть. Збірник наукових праць на пошану проф. К.М. Ячменіхіна. – Чернігів: Сіверянська думка, 1998. – С. 38–50.
28. *Коваленко В.П., Ситий Ю.М.* До питань про закономірності розміщення поселенських структур X – середини XIII ст. у Південній Русі // Проблеми ранньослов’янської і давньоруської археології Посем’я. – Білопілья, 1994. – С. 43–45.
29. *Коваленко В.П., Ситий Ю.М.* Чернігово-Переяславський кордон в XI–XIII ст. // Тези Всеукраїнської наукової конференції “Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності і культури”. – Переяслав-Хмельницький, 1992. – С. 17–19.
30. *Ситий Ю.М.* Розташування курганів епохи бронзи та раннього залізного віку на території Чернігівщини // Скарбниця української культури. Збірник наукових праць. – Чернігів: Чернігівський ЦНТІ, 2009. – Вип. 11. – С. 180–182.
31. *Ситий Ю.М.* Відкриття літописної Білої Вежі // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1985 р.). Тези доповідей. – Чернігів, 1985. – С. 98–99.
32. *Сытый Ю.Н.* Летописный Уненеж // Охрана и исследования памятников археологии Полтавщины. Второй областной научно-практический семинар. Тезисы докладов и сообщений. – Полтава, 1989. – С. 76–77.
33. *Сытый Ю.Н.* Отчет об охранных археологических работах 1990 г. в г. Нежине и на Черниговском Задесенье // Науковий архів Інститут археології НАН України, № 1990/237, с. 1–30.
34. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. – К.: Українська радянська енциклопедія, 1972. – С. 515.
35. *Коваленко В.П., Ситий Ю.М.* “Свої погани”, або Чернігівські ковуні // Чернігівщина Incognita. – Чернігів: КП “Видавництво “Чернігівські обереги”, 2004. – С. 37–43.
36. *Казаков А.Л.* Остерський Городець (етапи формування міста) // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба: Матеріали церковно-історичної конференції. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – С. 91–93.

37. *Сытый Ю.Н.* Городища Черниговского Задесенья // Первая Гомельская областная научная конференция по историческому краеведению. Тезисы докладов. – Гомель, 1989. – С. 89–90.
38. *Коваленко В.П., Сытый Ю.Н.* Летописная Белавежа (к вопросу о локализации) // Археология славянского Юго-Востока. – Воронеж: Воронежский пединститут, 1991. – С. 59–66.
39. *Ситий Ю.М.* Давньоруські пам'ятки правого берега р. Остер в районі Ніжина // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. – Чернігів: Сіверянська думка, 1991. – С. 6–8.
40. *Коваленко В.П., Сытый Ю.Н.* Торгово-экономические взаимосвязи Чернигово-Северской земли с Волжской Булгарией в IX–XIII вв. // Путь из Булгара в Киев. – Казань, 1992. – С. 54–68.
41. *Сытый Ю.Н.* Отчет об археологических работах 1989 г. на Черниговском Задесенье // Науковий архів Інститут археології НАН України, № 1989/137, с. 1–39.
42. *Сытый Ю.Н.* Черниговское Задесенье в составе вотчины черниговских князей (к постановке проблемы) // Историко-археологический семинар “Чернигов и его округа в IX–XIII вв.”. Тезисы докладов. – Чернигов: Десна, 1988. – С. 34–36.

Ситий Ю.М. Давньоруські пам'ятки басейну р. Остер

У статті розглядаються питання залюднення басейну р. Остер у давньоруській час – виникнення городищ, селищ, поширення торгових шляхів тощо. Вказується місце пам'яток середньої течії р. Остер та роль князівської влади в цьому процесі.

Ключові слова: археологічна пам'ятка, р. Остер, давньоруський час, городище.

Сытый Ю.Н. Древнерусские памятники бассейна р. Остер

В статье рассматриваются вопросы, связанные с заселением бассейна р. Остер в древнерусское время. Появление городищ, селищ, формирование торговых путей. Особо внимание уделяется памятникам среднего течения р. Остер и роли княжеской власти в процессе заселения региона.

Ключевые слова: археологический памятник, р. Остер, древнерусское время, городище.

Sytyy Yu.N. Sights of the Kiev-Russ period of the basing of the Oster river

The article discusses the issue of settling the basin of the Oster river in the Kiev-Russ period; settlements, towns and trade routes appearance and development. To the sights of the middle flow of the Oster river author devote special attention; moreover, identify the role of princely power in the process of the region inhabitation.

Key words: archaeological monument, Oster river, Kyiv-Russ times, old settlement.

УДК 903(477.51)

В'ячеслав СКОРОХОД
(Чернігів)

Торгівельний інвентар X – початку XI ст. зі Шестовицького археологічного комплексу

У сучасній історіографії Шестовицький археологічний комплекс розглядається як торгово-ремісничє поселення і ставиться дослідниками на один щабель із відомими давньоруськими пам'ятками як-то: Рюрикове Городище, Гньоздово, Михайлівський комплекс, Тимерьово, Сарське городище й інші. Низка дослідників зазначають, що такі пункти виникали в результаті підкорення старих племінних центрів і територій,

на яких утворювалися погости – пунктами для збору данини та дружинні табори для контролю водних і сухопутних шляхів. Одним із головних занять мешканців таких поселень була далека торгівля, а також пов'язане з нею ремесло та військова справа. Через це вищезазначені пункти мали цілу низку схожих рис й існували синхронно [1].

Серед численних знахідок на Шестовицькому археологічному комплексі особливе значення займають речі, пов'язані з торгівельною справою. Археологічним свідченням торгівельної діяльності будь-якої давньоруської пам'ятки вважається виявлення терезів, важків, монет, фрагментів гаманців і речей імпортного походження. За свідченнями Т.А. Пушкіної, торгівельний інвентар на території Русі зустрічаються в понад 20 пунктах і більше, ніж у 150 досліджених похованнях [2].

У різних частинах Шестовицького комплексу виявлено три фрагменти від бронзових терезів. Два уламки знайдені на території подолу. Серед них був уламок складних терезів із двома обламаними коромислами (рис. 1: 3), шестигранними в перетині (розкоп № 3, 2001 р.) й уламок одного коромисла від нескладних терезів, шестигранного в перетині з петельчатим завершенням ромбічної форми (рис. 1: 2). Друге коромисло було виявлене в 2004 р. на території подолу в якості підйомного матеріалу, що був викинутий із грабіжницьких ям. Ще один уламок складних терезів із двома обламаними коромислами знайдений у 1957 р. Д.І. Бліфельдом у кургані № 50, де досліджене тілоспалення воїна з конем на місці [3]. Разом із коромислом у кургані знайдений залізний важок сферичної форми вагою 20,32 гр.

У 1976 р. В.П. Коваленком під час дослідження зруйнованого піщаним кар'єром житла у північно-західній частині посаду (ур. Узвіз), серед незначної кількості знахідок у споруді виявлений фрагмент бронзового коромисла від нескладних терезів, що мав довжину 11,7 см, округлий у перетині й обламаний на місці сплюснення (рис. 1: 1). На зламі простежується вставлений у середину залізний стрижень [4]. На кінці коромисло завершується краплевидним потовщенням, перед яким знаходиться два валика та боріздка для підвішування нитки з чашечкою. Під час дослідження В.П. Коваленком зруйнованого оранкою кургану, у другій курганній групі, що містив тілоспалення на місці, знайдено тоненьку бронзову пластинку (довжина 5,4 см, ширина 0,3–0,7 см). Вона мала вигляд половинки лука, що звужується до кінця, закрученого кільцем. На лицьовому боці є рельєфний орнамент у вигляді трьох ліній. На пластинці помітні сліди від клепок (рис. 1: 12). Знайдена пластина є деталлю від шкіряної сумочки-гаманця скандинавського типу. Залишки таких гаманців зустрічаються в могильниках епохи вікінгів Бірки та Готланда. В некрополі Бірки вони виявлені в п'яти курганах, інколи разом із дирхемами. Такі гаманці відносяться до сумочок із ліровидним обрамленням (рис. 1: 14) і датуються IX–X ст. Окремі їхні деталі також знайдені й у Гньоздівських курганах [5].

Терези, як правило, носили у футлярах, що виготовлялися з дерева та металу або ж у шкіряних мішечках. Залишки дерев'яних футлярів округлої форми відомі з городища біля с. Супрути Тульської обл. та з Березовецького могильника Тверської обл. Залишки бронзових футлярів були виявлені у могильниках Удай II Новгородської обл., Гньоздівському могильнику Смоленської обл. й інших. Шкіряні футляри для коромисел з чашечок знаходилися серед поховальних старожитностей Новгорода, Старої Ладоги, Готланда, Бірки й інших [6].

Якщо виявлення терезів на давньоруських пам'ятках було поодиноким, то важків – більш масове. Вони виготовлялися з різних матеріалів (заліза, бронзи, свинцю, скла) й мали різні форми (кубічну, 14-гранну, циліндричну, біпірамідальну, сферичну та напівсферичну, бочкоподібну, у вигляді диска). Поява терезів і важків на території давньоруських пам'яток пов'язана з масовим проникненням на територію Русі східного срібла [7]. Розвиток транзитної торгівлі й значні потоки срібла зумовлюють потребу в прийманні дорогоцінних металів на вагу [8].

У Шестовицькому могильнику виявлені 29 важків, що знаходилися в 11 курганах (табл. 1). У 1925 р. П.І. Смолічевим під час дослідження кургану II (№ 36, за Д.І. Бліфельдом) з багатим парним похованням, у камері були виявлені 3 діжкоподібні важки. В монографії Д.І. Бліфельда вони тільки перераховуються разом із іншими знахідками [9]. Наступного 1926 р. дослідником у кургані XXVI (№ 30, за Д.І. Бліфельдом) виявлено ще 2 вагові гирки, але будь-який їхній опис відсутній [10]. У 1946 р. Я.В. Станкевич під час дослідження в Шестовицькому могильнику камерного поховання (№ 6, за Я.В. Станкевич), виявила 4 важки різних форм. Напівсферичний залізний, вагою 1,28 гр., кубічний залізний із чотирма крапками на кожній з поверхонь, напівсферичний свинцевий і діжкоподібний залізний важок, обтягнутий бронзою, вагою 9,57 гр. [11].

У 1948, 1956–1958 роках курганний могильник Шестовиці досліджувався Д.І. Бліфельдом. У 1948 р. у кургані № 10, на місці поховання дружинника з конем, що здійснене за обрядом тілоспалення, знайдені ще 2 важка [12]. В 1956 р. в кургані № 21 з камерним похованням чоловіка, знайдений важок діжкоподібної форми [13]. У 1957 р. в кургані № 9 з тілоспаленням на місці дружинника з конем, виявлені 2 залізних важка діжкоподібної форми вагою 4,87 та 10,84 гр. [14]. В кургані № 38 (2) з інгумацією чоловіка в могильній ямі, знахідка важка лише згадується [15]. В кургані № 53 з тілоспаленням на боці, виявлені 4 важка. Один із них виявлений у насипу кургану, і в монографії Д.І. Бліфельда згадується лише його діжкоподібна форма. Три інші виявлені в похованні [16]. Це залізні важки, обтягнуті бронзою, два з яких мають діжкоподібну форму, вагою 28,8 та 34,4 гр. відповідно, ще один – сферичної форми вагою 34,9 гр. Ще один важок знайдений у насипу кургану № 82, де досліджене поховання, здійснене за обрядом тілоспалення на боці, але інформація про нього відсутня. Ще 7 важків діжкоподібної форми виявлені в кургані № 93, в якому досліджене поховання, здійснене за обрядом тілоспалення на місці. Крім згадки про кількість важків і їхню форму, в монографії Д.І. Бліфельда інформація про них відсутня [17].

У 1983 р. експедицією Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського під керівництвом В.П. Коваленка під час дослідження північно-східної ділянки посаду в споруді № 5 (розкоп XXV), що датується X ст., знайдений скляний важок (exagion) – еквівалент візантійському соліду (рис. 1: 13). На ньому містилося погрудне зображення епарха із сувоєм у піднятій лівій руці та круговий напис +HCVXIOV [18]. Дослідники датують важок VI – першою половиною VII ст., а його наявність на території шестовицького посаду пояснюють повторним його використанням у давньоруський час [19].

У 1998 р. на городищі в розкопі № 1 виявлений залізний, обтягнутий бронзою важок, циліндричної восьмигранної форми, де на кожній із граней містилося по одному кружку, а на обох площинах – по п'ять кружків, розміщених квіткою (один у центрі й чотири радіально з боків) (рис. 1: 8). Вага його невідома, оскільки на даний момент ва-

жок знаходиться в експозиції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Цього ж року на городищі в розкопі № 2 знайдений залізний, обтягнутий бронзою важок діжкоподібної форми (рис. 1: 5) вагою 23,2 гр. Площини його дуже корозовані, що не дає змоги виявити будь-якої помітки [20].

З території посаду походять 5 важків, знайдених у різних його частинах. Вони відрізняються за формою і матеріалом виготовлення. Три з них свинцеві, один залізний, обтягнутий бронзою, ще один – суто бронзовий. Серед свинцевих важків знайдений напівсферичний вагою 30,9 гр. (розкоп № 1, 2004 р.), зверху на якому присутні два прорізи, а знизу – заглиблення з додатковою напайкою невеличкого шматочку свинцю, ймовірно, для підгонки точної ваги (рис. 1: 6). Також був виявлений свинцевий важок циліндричної форми вагою 28,1 гр. (розкоп № 14, 2005 р.) (рис. 1: 7) та діжкоподібної вагою 8,9 гр. (розкоп № 1, 2008 р.) (рис. 1: 11). Бронзовий важок із посаду (траншея № 1, 2005 р.) вагою 3,5 гр. мав кубічну форму зі скошеними кутами, на кожну з його площин нанесена кратність у вигляді шістьох ямочок (рис. 1: 8). Ще один, залізний обтягнутий бронзою важок діжкоподібної форми (розкоп № 18, 2007 р.) був найважчий з усіх виявлених на території комплексу (98,7 гр.). Площини його дуже корозовані, що не дає змоги виявити кратності (рис. 1: 9).

На території подолу був знайдений свинцевий важок діжкоподібної форми зі зрізаним краєм (шурф № 1, 2002 р.). На одній із площин він мав одне клиноподібне заглиблення, на іншій – два заглиблення з ямочкою між ними (рис. 1: 10). Його вага складала 86,5 гр.

У цілому ж, на Шестовицькому археологічному комплексі виявлено 38 екземплярів

важків (Табл. 1), виготовлених із різного матеріалу, різних за формою, розмірами та вагою. Про частину важків дані відсутні, що не дає нам повної картини вагової системи, яку використовували мешканці Шестовицького археологічного комплексу в X – на початку XI ст. Незважаючи на це, досліджені матеріали та їх порівняння із синхронними пам'ятками все ж дають певні уявлення про торговельні відносини Шестовиці в зазначений період.

Вага переважної більшості Шестовицьких важків не перевищує 35 гр., що знаходить підтвердження у матеріалах із цілого ряду пам'яток. Досліджуючи важки із Супрутського городища, О.В. Григор'єв дійшов висновку, що більшість

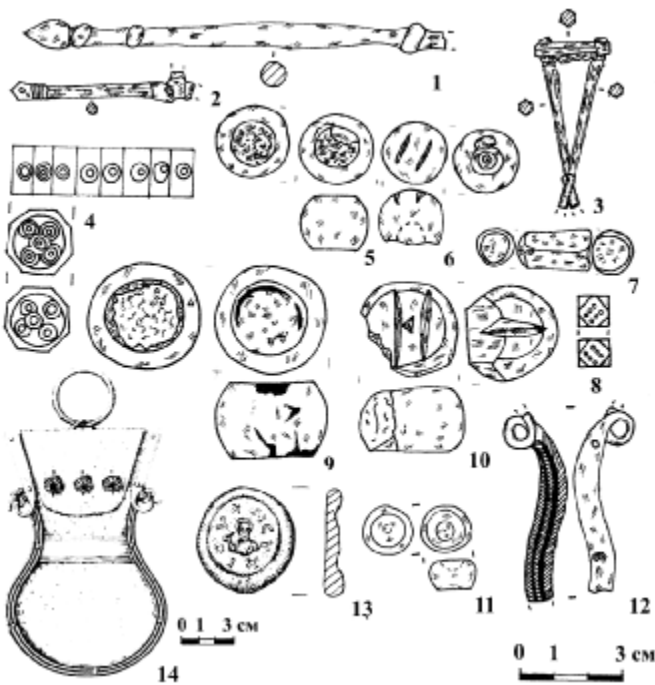


Рис. 1. Знахідки торговельного інвентарю з городища, посаду та подолу Шестовицького археологічного комплексу

їх – із Супрут, Гнѣздова, Тімерьова, більша частина зі Старої Ладogi мають вагу, меншу за 40 гр. Дослідник зазначає, що важки вагою 8, 16, 24, 32, 40 гр. можуть входити до основи певної вагової системи [21].

Подібність вагових систем Шестовиці та Супрут підтверджується присутністю в матеріалі цих пам'яток важків великої ваги та важків, виготовлених зі свинцю, тоді як на території інших вищезазначених пам'яток такі знахідки майже не виявлені. На території Шестовицького комплексу знайдені 2 важки вагою 86,5 та 98,7 гр. і 4 виготовлені зі свинцю. Діжкоподібні важки великої ваги в значній кількості представлені пам'ятками скандинавського кола, таких як Стара Ладoga, Бірка, Хедебю. Важливо зазначити, що велика кількість північних екземплярів зроблена якраз зі свинцю. Це свідчить про простішу вагову систему, ніж запозичена з Арабського Сходу, та значно простішу технологію виготовлення важків. Свинцеві важки не були захищені від несанкціонованої зміни ваги. Не виключено, що шестовицька вагова система сформувалася під впливом скандинавським. Подібність вагових систем Шестовиці, Старої Ладogi, Бірки, Хедебю та Супрут може свідчити про торговельні та культурні зв'язки між цими регіонами.

Джерела та література

1. Булкин В.А., Лебедев Г.С., Дубов И.В. Археологические памятники Древней Руси IX–XI вв. – Л., 1978. – С. 138–140; Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К., 1989 – С. 50–59; Шинаков Е.А. Пути формирования древнерусских городов в Подесенье // Деснинские древности. Вып. V. – Брянск, 2008. – С. 33–40; Макушиников О.А. Гомельское Поднепровье в V – середине XIII вв. Социально-экономическое и этнокультурное развитие. – Гомель, 2009. – С. 78.
2. Пушкина Т.А. Торговый инвентарь из курганов Смоленского Поднепровья // Смоленск и Гнѣздо-во. – М., 1991. – С. 226.
3. Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К., 1977. – С. 142.
4. Коваленко В.П. Розвідувальні роботи в Середньому Подесенні у 1976 р. // Археологія. – 1981. – № 38. – С. 96.
5. Arwidsson G. Birka II:1, Systematische Analysen der Gräberfunde. – Stockholm, 1984; Овчаренко А., Гончар А. Об одном из видов кошельков эпохи викингов [Електронний ресурс] // Ассоциация “Гардарики” [веб-сайт]. – [15.10.2010]. – Режим доступа: http://asgard.tgorod.ru/libri.php?cont=_purse. – Назва з екрану (15.10.2010).
6. Пушкина Т.А. Торговый инвентарь из курганов Смоленского Поднепровья // Смоленск и Гнѣздо-во. – М., 1991. – С. 227; Безжоровайна Ю.Г., Стрельник М.О. Ваговий інвентар Х–ХІ ст. з колекції НМІУ // Національному музею історії України – 110. Тематичний збірник наукових праць. Части-на 1. – К., 2009. – С. 100–112.
7. Янин В.Л. Русские денежные системы IX–XV вв. // Древняя Русь. Город. Замок. Село. Археология СССР. – М., 1985. – С. 364.
8. Григорьев А.В. Славянское население водораздела Оки и Дона в конце I – начале II тис. н.э. – Тула, 2005 – С. 110–111.
9. Бліфельд Д.І. Вказана праця. – С. 128–131.
10. Там само. – С. 126.
11. Станкевич Я.В. Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 года // Краткие сообщения института археологии. Вып. 87. – М., 1962. – С. 34.
12. Бліфельд Д.І. Вказана праця. – С. 118.
13. Там само. – С. 121.
14. Там само. – С. 117.
15. Там само. – С. 131–134.
16. Там само. – С. 144.
17. Там само. – С. 168.

18. Коваленко В.П., Моця О.П., Шекун А.В. Отчет об охранных работах у с. Шестовица Черниговской обл. в 1983–1984 гг. – Т. III. Охранные работы на посаде Шестовицкого городища в 1984 г. – Чернигов, 1985. – С. 6.
19. Khatayko N., Zotsenko V. Deux objets des v^e-vⁱ siècles découverts à Shestovytsya // Kiev – Cherson – Constantinople. Ukrainian papers at the XXth international congress of Byzantine studies. – K.; Simferopol; Paris, 2007. – P. 257–262.
20. Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М. Звіт про археологічні дослідження в ур. Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 1998 р. – Т. I. – Дослідження на городищі в ур. Коровель. – Чернігів, 1999 // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 1998/84.
21. Григорьев А.В. Вказана праця. – С. 119.

Табл. 1. Знахідки важків зі Шестовицького археологічного комплексу

№ з/п	Частина комплексу	Місце знахідки	Вага (гр.)	Форма	Матеріал	Кратність	Дослідник
1.	Могильник	к.6	1,28	напівсферична	залізо?	–	Станкевич Я.В. (1946 р.)
2.	Могильник	к. 6	?	кубічна	залізо?	4	Станкевич Я.В. (1946 р.)
3.	Могильник	к. 6	4	біпірамід- дальна	свинець	–	Станкевич Я.В. (1946 р.)
4.	Могильник	к. 6	9,57	діжкоподібна	залізо, бронза	–	Станкевич Я.В. (1946 р.)
5.	Могильник	к. 9	4,87	діжкоподібна	залізо	–	Бліфельд Д.І. (1957 р.)
6.	Могильник	к.9	10,84	діжкоподібна	залізо	–	Бліфельд Д.І. (1957 р.)
7.	Могильник	к. 10	–	–	–	–	Бліфельд Д.І. (1948 р.)
8.	Могильник	к. 10	–	–	–	–	Бліфельд Д.І. (1948 р.)
9.	Могильник	к. 10	–	–	–	–	Бліфельд Д.І. (1948 р.)
10.	Могильник	к. 21	–	діжкоподібна	–	–	Бліфельд Д.І. (1956 р.)
11.	Могильник	к. 30	–	–	–	–	Смолічев П.І. (1926 р.)
12.	Могильник	к. 30	–	–	–	–	Смолічев П.І. (1926 р.)
13.	Могильник	к. 36	–	діжкоподібна	–	–	Смолічев П.І. (1925 р.)
14.	Могильник	к. 36	–	діжкоподібна	–	–	Смолічев П.І. (1925 р.)
15.	Могильник	к. 36	–	діжкоподібна	–	–	Смолічев П.І. (1925 р.)
16.	Могильник	к. 38(2)	–	–	–	–	Бліфельд Д.І. (1957 р.)
17.	Могильник	к. 50	20,32	сферична	залізо, бронза	–	Бліфельд Д.І. (1957 р.)
18.	Могильник	к. 53	34,9	сферична	залізо, бронза	–	Бліфельд Д.І. (1957 р.)
19.	Могильник	к. 53	34,4	діжкоподібна	залізо, бронза	–	Бліфельд Д.І. (1957 р.)
20.	Могильник	к. 53	28,8	діжкоподібна	залізо, бронза	4	Бліфельд Д.І. (1957 р.)
21.	Могильник	к. 53	–	–	–	–	Бліфельд Д.І. (1957 р.)
22.	Могильник	к. 82	–	–	–	–	Бліфельд Д.І. (1957 р.)
23 – 29	Могильник	к. 93	–	діжкоподібна	–	–	Смолічев П.І. (1926 р.)

30.	Городище	р. 1	–	циліндрична, 8-гранна	бронза	5	Моця О.П. (1998 р.)
31.	Городище	р. 2	23,2	діжкоподібна	залізо, бронза	–	Моця О.П. (1998 р.)
32.	Посад	р. XXV	4,25	дископодібна	скло	–	Коваленко В.П. (1983 р.)
33.	Посад	р. 1	30,9	напівсферична	свинець	–	Моця О.П. (2004 р.)
34.	Посад	р. 14	28,1	циліндрична	свинець	–	Моця О.П. (2005 р.)
35.	Посад	тр. 1	3,5	кубічна	бронза	–	
35.	Посад	р. 18	98,7	діжкоподібна	залізо, бронза	–	Моця О.П. (2007 р.)
36.	Посад	р. 1	8,9	діжкоподібна	свинець	–	Моця О.П. (2008 р.)
37.	Поділ	ш. 1	86,5	діжкоподібна	свинець	–	Моця О.П. (2002 р.)

Скороход В.М. Торгівельний інвентар X – початку XI ст. зі Шестовицького археологічного комплексу

У статті аналізуються знахідки важків, фрагментів терезів і гаманця, що були виявлені в курганах і на території поселення Шестовиця, внаслідок чого простежується скандинавський вплив на формування торгової системи, що підтверджує зв'язок Шестовицького комплексу з іншими торгово-ремісничими поселеннями Русі та Північної Європи в X – на початку XI ст.

Ключові слова: торгівля, Шестовиця, терези, дирхем, важок.

Скороход В.Н. Находки торгового инвентаря X – начала XI вв. из Шестовицкого археологического комплекса

В статье анализируются находки весовых гирек, фрагментов весов и кошелька, которые были выявлены в курганах и на территории поселения Шестовица. В результате чего, прослеживается скандинавское влияние на формирование торговой системы, что подтверждает связь Шестовицкого комплекса с другими торгово-ремесленными поселениями Руси и Северной Европы в X – начале XI вв.

Ключевые слова: Торговля, Шестовица, весы, дирхем, гирька.

Skorokhod V.M. Finds of the mercantile inventory of 10 centuries and the beginning of 11 centuries from the Shestovytsya archaeological complex

Finds of small weights, fragments of scales and purse, from the burial mounds on the territory of the settlement Shestovytsya are analyzed in the article. Scandinavian influence on the formation of the commercial system is traced, which confirms connection of the Shestovytsya complex with other merchant-handicraft settlements in Russ and Northern Europe in 10 – at the beginning of 11 centuries.

Key words: Англійська: Trade, Shestovytsya, scales, dirkhem, weight.





ПЕРСОНАЛІЇ

УДК: 738:39(09)

Наталія ВИЗІР
(Опішне)

Керамологічна діяльність Івана Зарецького в Російському етнографічному музеї

Російський етнографічний музей – один із найбільших етнографічних музеїв Європи, заснований у 1902 р. в Санкт-Петербурзі як Етнографічний відділ Російського музею Імператора Олександра III. В його фондах зосереджені пам'ятки культури 157 народів колишньої Російської імперії, зокрема, українського.

Метою першого періоду діяльності Музею було комплектування фондів, над яким працювали Ф.К. Волков, А.А. Міллер, М.М. Могилянський, К.К. Романов, А.К. Сержпутовський [1], а також І.А. Зарецький – відомий український керамолог, краєзнавець, етнограф, археолог, фотограф і музеолог кінця XIX – першої третини XX ст., одним із етапів багатогранної діяльності якого було формування фондів Етнографічного відділу Російського музею Імператора Олександра III впродовж 1902–1906 та 1910 років. Наразі й піде мова про діяльність Івана Зарецького в Російському етнографічному музеї, про його вагомий внесок у збереження, вивчення й популяризацію українського традиційного мистецтва, зокрема, гончарної спадщини українців.

Іван Зарецький народився в 1857 р. у с. Лютеня Гадяцького повіту Полтавської губернії, де й мешкав до кінця 1870-х років. Був членом Московського товариства шанувальників природознавства, антропології й етнографії (з 1886 р.), Московського археологічного товариства (з 1890 р.) [2], дійсним членом Полтавської вченої архівної комісії [3], членом Воронежської та Оренбурзької архівних комісій [4], членом-кореспондентом Російського музею імператора Олександра III та Державного історичного музею СРСР [5], співробітником музеїв Полтави, Санкт-Петербурга, Воронежа, Оренбурга. Він також є автором численних наукових праць, зокрема першої в Україні (й у Російській імперії загалом) керамологічної монографії “Гончарный промысел в Полтавской губернии” (1894) [6]. І. Зарецький першим розпочав розкопки археологічних об'єктів у Середньому й Нижньому Поворсклі, першим почав досліджува-

ти підземелля XVII–XVIII ст. Полтави (з 1882 р.) [7]. Проте, найґрунтовніше дослідив гончарство Полтавської губернії, результатом чого й стала згадана вище унікальна монографія. Звіт ученого про польові дослідження гончарного промислу Полтавщини фактично став обґрунтуванням необхідності відкриття в Опішному першої в Лівобережній Україні Зразкової гончарної майстерні Полтавського губернського земства. Він же, як найкращий знавець місцевих гончарних традицій, і очолив цю школу (1894–1896).

Іван Зарецький також зібрав першу в Україні керамологічну колекцію, яка включала в себе як глиняні вироби, так і зразки глини та інструментів традиційного гончарного виробництва, що стали основою керамологічної збірки Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства. Дослідник також першим почав фіксувати професійну гончарну лексику, фотографувати технологічні процеси гончарства та побут майстрів [8]. В Оренбурзькій області археолог провів масштабні розкопки пам'яток сарматської та середньовічної епохи. Унікальні предмети різних археологічних культур, а також етнографічні матеріали, дбайливо зібрані Іваном Зарецьким, донині зберігаються в музейних колекціях. Колекції старожитностей, зібрані Іваном Зарецьким, зберігаються в музеях України та Російської Федерації, зокрема, в Полтавському краєзнавчому музеї, Російському історичному музеї (Москва), Російському етнографічному музеї (Санкт-Петербург), Оренбурзькому краєзнавчому музеї.

* * * * *

У 1902 р. Полтавська губернська земська управа відряджає Івана Зарецького до Санкт-Петербурга для облаштування Полтавського відділу Всеросійської кустарної виставки [9]. Для експонування були відібрані дерев'яні, шкіряні, вовняні, ткані вироби; вишивка, килими, сукно, полотно; різні машини та знаряддя праці тощо [10]. Особливою увагою у відвідувачів користувалася композиція з гончарних виробів, представлена переважно опішнянською керамікою [11]. Безперечно, завдяки організаторським здібностям, професійним навикам і художньому смаку земського діяча Полтавський відділ мав великий успіх. Пізніше відомий полтавський історик, краєзнавець Іван Павловський писав: “за его особые труды по устройству этой выставки, по Высочайшему соизволению Государя Императора, в 1902 году [Иван Зарецкий – *авт.*] награжден званием почетного гражданина” [12].

Зацікавлений у популяризації народного мистецтва українців Іван Зарецький звернувся до Етнографічного відділу Російського музею з пропозицією придбати у нього зібрану в Полтавській губернії колекцію вишивок, репрезентовану на Всеросійській кустарній виставці. Активна позиція етнографа та його авторитет стали передумовою тому, що на засіданні Етнографічного відділу 6 квітня 1902 р. зберігач відділу Микола Могилянський “предложил пригласить И.А. Зарецкого в качестве коллектора для Музея” [13]. І невдовзі таке рішення було ухвалене.

З цього часу впродовж шести років Іван Зарецький працював над збором матеріалів, що репрезентували б етнографію українського народу Російської імперії. Загалом, для фондів Російського музею ним були зібрані 24 етнографічні колекції: більше 1800 предметів з Полтавської, Харківської, Київської, Чернігівської, Подільської та Катеринославської губерній [14].

У архіві дбайливо зберігаються писемні матеріали Івана Зарецького, зокрема, звіт про зібрані етнографічні колекції [15]; рукописи статей: “Хустка или хусточка”, “Ру-

шник”, “Килим”, “Узоры плахт”, “Узоры подризников”, “Кафли” [16]; альбом унікальних акварельних малюнків “Малорусские узоры Полтавской губернии” [17]. Гордістю музейної фототеки є вишукана підбірка фотографічних знімків на етнографічну тематику, виготовлених Іваном Зарецьким [18].

Досліджуючи внесок Івана Зарецького у справу збереження, вивчення й популяризації гончарної спадщини українців, зупинимося на керамологічній діяльності вченого в період співробітництва з Етнографічним відділом Російського музею.

Колекції глиняних виробів і гончарних пристроїв, зібрані й передані Іваном Зарецьким до фондів Етнографічного відділу, стали основою керамологічної колекцією Російського етнографічного музею. До її складу увійшли матеріали з Полтавської й Чернігівської губерній – більше 600 предметів (колекції № 194, 195, 266, 367, 625, 1051, 1843). Українська традиційна кераміка представлена різними типами виробів (кахлі; всі типи посуду, що побутували в Полтавській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.; куришки, зооморфна й антропоморфна пластика; іграшки, свистуни; люльки).

Ще 1893 р. під час роботи в Полтавському губернському земстві Іван Зарецький досліджував гончарний промисел Полтавщини й виділив один із найбільш відомих гончарних осередків України – Опішне, якому, як зазначив дослідник, “гончары всей губернии завидуют и стараются подражать всему опошнянскому в гончарстве” [19]. Тому першою керамологічною колекцією Івана Зарецького була опішнянська традиційна кераміка (колекція №195). Саме ця багаточисельна колекція, що нараховує понад 330 предметів, стала основою фондів української традиційної кераміки сучасного Російського етнографічного музею. Вироби, зібрані виключно в Опішньому та його околицях, були передані до цього музею восени 1902 р. Там же сформувався вражаюча колекція рідкісних опішнянських мисок, про які сам збирач у звітові писав: “Между всеми гончарными изделиями Полтавской губернии первое место в экономическом и этнографическом отношении занимают малеванные поливные миски, украшенные арабесковым, геометрическим, реже растительным и животным орнаментом” [20]. Учений зазначає, що більшість виробів “отличаются определенными традиционными формами и самобытным орнаментом” [21] і мають велике значення в домашньому побуті мешканців не тільки Полтавської губернії, але й сусідніх.

Ознайомившись із матеріалами керамологічної колекції, можна з упевненістю сказати, що Іван Зарецький, маючи досвід керамологічної діяльності, сформував колекцію таким чином, аби вповні представити різні форми мисок (“кандийка”, “шленка”, “проста”, “ляпошница”, “немецкая тарелка”); розмір (від “одиначки” до “пятерика”) багатство мискового орнаменту (“арабесковый”, “геометрический”, “растительный”, “животный”); особливості призначення (“миска для колыва (канун)” – для ритуального поминального блюда). Також дослідник звернув увагу на вироби, які втратили самобутність – “подражающие фабричным”. Керамолог також описує близько 20 “главнейших основных мотивов мисочного орнамента” (“опускания”, “пояски”, “кривульки”, “вывидець”, “решетка” тощо), інструменти, за допомогою яких ці орнаменти наносилися (“коровий рожок со вставленной в него трубочкой из гусиного пера и проволоочная шпилька”), матеріали “для выделки мисок” (“местная легкоплавкая глина”, “кварцевый песок”, “свинец”).

Оцінити унікальну та найбільшу в світі колекцію опішнянських мисок можна, ознайомившись з альбомом “Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (в зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі)” (2010) [22],

який став першою книгою Національного науково-видавничого проекту “Гончарна спадщина України XVII–XX століть” у 70 книгах. Видання підготовлене Національним музеєм-заповідником українського гончарства в Опішному, Інститутом керамології – відділенням Інституту народознавства НАН України спільно з Російським етнографічним музеєм у Санкт-Петербурзі. Цього року альбом став призером IV Київської міжнародної книжкової виставки-ярмарку й отримав спеціальну відзнаку на книжковому форумі у Львові.

Улітку 1904 р. Іван Зарецький передав до фондів музею колекцію (№ 625) глиняних традиційних виробів, зібраних етнографом у відомому гончарному осередку м. Ічні Чернігівської губернії. До її складу входить 38 предметів: ужитковий посуд та іграшки: “мыска проста одинарна” (10 шт.), “совуснык” (3 шт.), “стаканчик для водки” (2 шт.); “мысочка” (2 шт.), “гладушка” (4 шт.) – дитячі іграшки; “свыстыкы” – глиняні іграшки у вигляді птахів, орнаментовані білими плямами та полосами (11 шт.). Окрім того, до складу колекції входять предмети жіночого одягу, що побутував на той час на Чернігівщині [23].

Цінність роботи Івана Зарецького в тому, що, збираючи етнографічний матеріал, він підбирав, окрім типових, найбільш цінні зразки в художньому й технологічному плані, що найбільш вдало представляють той або інший етнографічний район. Завжди зазначав відмінності форми й оздоблення виробів, звертав увагу на технологічні процеси виготовлення глиняної продукції, а також інструменти й пристрої, які при цьому застосовувалися чи вийшли останнім часом із ужитку. Наприклад, до складу колекції № 194 входить шльонський круг. Іван Зарецький у звіті зазначив, що такий гончарний пристрій “теперь уже нигде в Полтавской губернии не применяется, и не удалось найти старый”, тому “пришлось заказать старику гончару” [24].

Вивчаючи керамологічні матеріали в Російському етнографічному музеї, автор даного дослідження дійшов висновку, що тільки справжній професіонал може настільки скрупульозно виконувати поставлені завдання, фіксувати інформацію, детально описувати глиняні вироби, які передавав до фондів музею. Вважаємо за потрібне процитувати видатного керамолога, який описав основні типи глиняного посуду: “Горщок, горщык, горща, горщичок (по величине); по назначению: борщивнык, кашнык; по форме: стовбун – более высокий, плоскун – более низкий. Для изготовления пищи”, “Глечик поливяный для воды, водки и вареной: а – без носка, в – с носком и с – с душкою”, “Кандийка [миска – *авт.*] – наиболее распространенная форма в последнее время. Проста – менее распространенная и более устарелая. Шленка – совсем вышедшая из употребления и делается изредка”. Варто зазначити, що крім опису форм мисок, етнограф подає графічне зображення виробів, а також особливу увагу приділяє опису мотивів мискових узорів, наприклад: “Клынци – ряд полукругов по краю изделия, вершиною к центру. Воспроизводится только на полумысках (тарелках)” або “овесець – узор в виде непрерывного ряда фигур, подобных червовой масти в картах”.

Огляд керамологічної колекції показав, що етнограф досить серйозно підбирав вироби до колекції, випадкових або таких, що дублюються, речей немає. Збирач добре знався на українському гончарстві, тому вмів дати оцінку технічним і художнім якимось того чи іншого глиняного виробу.

Серед рукописних матеріалів ученого керамологічна стаття “Кафели”. У ній автор згадує про виникнення українського народного кахельного мистецтва. Робить порівняльний аналіз київських (X–XI ст.) та чернігівських (XVIII ст.) кахлів, посилаючись на ілюстрації в “Киевской старине” [25]. Іван Зарецький аналізує художні, технічні та

регіональні особливості полтавських кахлів. Стаття супроводжується авторськими ілюстраціями, вміщеними в рукописному альбомі “Малорусские узоры Полтавской губернии” [26]. На одному з аркушів (XX) аквареллю зображені 20 геометричних мотивів орнаментування традиційних полтавських кахель. Варто зазначити, що Іван Зарецький підготував унікальний альбом узорів полтавської вишивки та мотивів оздоблення кахлів з надією на подальше їх опублікування – “я имею честь покорнейше просить музей издать эти узоры” [27], – зафіксовано у його звітах. На жаль, до цього часу альбом і статті Івана Зарецького не опубліковано.

Багатогранність керамологічної діяльності музеолога відображена й у фотоматеріалах Російського етнографічного музею. Наприкінці 1903 р. музейна фотоколекція поповнилася етнографічними знімками, зробленими Іваном Зарецьким в українських селах [28]. Усього в колекції 40 фотографій, зроблених на території Зіньківського й Роменського повітів Полтавської губернії [29]. Частина з цих світлин опублікована дослідниками. Керамологічній тематиці присвячені 10 фотографій: зображення хати гончара, майстрів за роботою, горна для випалювання глиняних виробів, гончарної глини під час перевезення, використання глиняного посуду в побуті, фото виробів глиняних (Роменський повіт) і міськомлінянських (Зіньківський повіт) гончарів, продаж кераміки на ярмарку в Полтаві, а також фото “главнейших самобытных форм гончарных изделий Полтавской губернии” [30]. Варто зазначити, що завдяки Івану Зарецькому увічнені важливі моменти життя й діяльності гончарів початку XX ст., що дає можливість глибше розкрити суть української народної гончарної культури.

Досвід колекційної й керамологічної діяльності, робота в польових умовах, професіоналізм, відповідальність, безпосереднє спілкування з майстрами дали можливість Івану Зарецькому зібрати унікальні вироби й пристрої, важливу інформацію про особливості виготовлення та декорування кераміки, а також зафіксувати гончарську термінологію, що вкрай важливо не тільки для керамологів, але й для музейних працівників, етнографів, лінгвістів, мистецтвознавців, краєзнавців. Завдяки Івану Зарецькому сучасні вчені мають можливість вивчати зібрані ним матеріали, вводити в науковий обіг і популяризувати спадщину українських гончарів.

Петербурзький період діяльності Івана Зарецького став важливим не тільки в житті дослідника, але й у розвитку Російського етнографічного музею, оскільки накопичені вченим матеріальні цінності й науковий потенціал, утілені в унікальних керамологічних колекціях, а також у рукописних розробках і фотоматеріалах, стали основою для формування відділу української етнографії цього музею й безцінним матеріалом для подальших досліджень керамологами, етнографами, краєзнавцями, філологами.

Таким чином, Іван Зарецький зробив неоціненний внесок у формування колекції традиційної української кераміки кінця XIX – початку XX ст. у фондах Російського етнографічного музею. Як результат його діяльності, у фондах музею зберігається унікальна й найбільша у світі колекція опішнянських мальованих мисок. Маловідомі рукописні статті й ілюстративний матеріал використовуються вченими та музейними працівниками для дослідження етнографії українського гончарства, а також інших народних промислів. Детальні описи глиняних виробів у звітах І. Зарецького – важливий матеріал для лінгвістів-керамологів, а також музейних працівників для атрибутування виробів. Його змістовні, професійно виконані фотографії й акварельні рисунки стали засобом пізнання традицій українського народу початку XX ст.

Джерела та література

1. Емельяненко Т.Г. История музея // Российский этнографический музей: Буклет. – СПб.: Российский этнографический музей, 2002. – 1 л.
2. Супруненко О. Іван Зарецький – археолог і музейний працівник // Народне мистецтво Полтавщини: Тези наукових доповідей і повідомлень науково-теоретичної конференції, присвяченої 70-річчю Полтавського художнього музею 1–2 червня 1989 року. – Полтава: Полтавський художній музей, 1989. – С. 59.
3. Кулатова І., Супруненко О. Археологічна тематика в діяльності Полтавської вченої архівної комісії // Археологічний збірник на посвяту 90-річчя Полтавської Вченої архівної комісії. – Полтава: “Полтава”, 1993. – С. 39.
4. Выставкина Н.М. И.А.Зарецкий – сотрудник Оренбургского музея // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины // Тезисы докладов и сообщений. – Полтава: Полтавский краеведческий музей, 1989. – С.117.
5. Российский этнографический музей. Альбом. – СПб.: АО “Славия”, 2001. – С.85.
6. Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава: Типо-литография Л. Фришберга, 1894. – 3 нел., II, 126, XXIII, VI, 11 с.
7. Бучневич В.Е. Записки о Полтаве и ее памятниках. Репр.изд. [со 2-го изд.]. – Х.: Сага, 2008. – С.281–282.
8. Пошивайло О. Українська академічна керамологія ХХІ сторіччя. Теорія, історія, сучасний ужинок, майбутній поступ. Книга I (2001–2005). – Опішне: Українське Народознавство, 2007. – С.17.
9. Павловский И.Ф. Зарецкий Иван Антонович // Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. – Полтава: Типо-литография преемников Дохмана, 1912. – С.235.
10. Указатель Всероссийской кустарно-промышленной выставки, состоящей под августейшим покровительством его императорского величества государыни императрицы Александры Федоровны, 1902. – СПб.: Типография “В.С. Балашов и К^о», 1902. – С. 264–276.
11. Там само. – С. 266–267.
12. Павловский И.Ф. Вказана праця. – С.235.
13. Науковий архів Російського етнографічного музею у Санкт-Петербурзі (далі – НА РЕМ), ф. 1, оп. 1, од. зб. 13, арк. 42.
14. Украинцы XIX–XX вв.: Каталог-указатель этнографических коллекций / Составители Н.М. Хазова, О.В. Карпова. – Л.: Государственный музей этнографии народов СССР, 1983. – 64 с.
15. НА РЕМ, ф. 1, оп. 2, од. зб. 273, арк. 1–62.
16. Там само, од. зб. 274, арк. 1–69.
17. Там само, колекція № 945, 1902, арк. 1–22.
18. Фототека Російського етнографічного музею у Санкт-Петербурзі, колекція № 487, арк. 1–34.
19. Зарецкий И.А. Вказана праця. – С. 4.
20. НА РЕМ, ф. 1, оп. 2, од. зб. 273, арк. 1 зв.
21. Там само.
22. Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (в зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі) / Автор-упорядник Олесь Пошивайло, художник Юрко Пошивайло, фотограф Тарас Пошивайло. – Опішне: Українське народознавство, 2010. – 632 с.: іл.
23. Украинцы XIX–XX вв....
24. НА РЕМ, ф. 1, оп. 2, од. зб. 273, арк. 15.
25. Кафельные памятники XVIII века // Киевская старина. – 1883. – Январь. – С. 211–213.
26. НА РЕМ, колекція № 945, 1902, арк. 1–22.
27. Там само, ф. 1, оп. 2, од. зб. 273, арк. 16 зв.
28. Таут В.К. Собрание фотографий и негативов // Российский этнографический музей. Альбом. – СПб.: АО “Славия”, 2001. – С. 220.
29. Фототека Російського етнографічного музею у Санкт-Петербурзі, колекція № 487, арк. 1–34.
30. НА РЕМ, ф. 1, оп. 2, од. зб. 273, арк. 62 зв.

Визір Н.Ф. Керамологічна діяльність Івана Зарецького в Російському етнографічному музеї

Про керамологічну діяльність відомого українського керамолога, музеолога, археолога Івана Зарецького в Російському етнографічному музеї (Санкт-Петербург) упродовж

1902-1906, 1910 років. Колекція глиняних виробів, зібрана Іваном Зарецьким на Полтавщині та Чернігівщині, стала основою керамологічної збірки відділу етнографії українського народу. Завдяки збирачеві у фондах Музею зберігається близько 600 традиційних українських глиняних виробів кінця XIX – початку XX ст.

Ключові слова: Іван Зарецький, керамологія, глиняні вироби, Російський етнографічний музей, музейні фонди.

Вызир Н.Ф. Керамологическая деятельность Ивана Зарецкого в Российском этнографическом музее

О керамологической деятельности известного украинского керамолога, музеолога, археолога Ивана Зарецкого в Российском этнографическом музее (Санкт-Петербург) на протяжении 1902-1906, 1910 годов. Коллекция глиняных изделий, собранная Иваном Зарецким на Полтавщине и Черниговщине, стала основой керамологического собрания отдела этнографии украинского народа. Благодаря собирателю у фондах Музея хранятся около 600 традиционных украинских глиняных изделий конца XIX – начала XX века.

Ключевые слова: Иван Зарецкий, керамология, глиняные изделия, Российский этнографический музей, музейные фонды.

Yyzir N.F. The ceramological activities of Ivan Zarets'kiy in Russian Ethnographic Museum

It is about ceramolodge activity of famous Ukrainian ceramologist, museologist and archaeologist Ivan Zarets'kiy in the Russian Ethnographic museum (Saint-Petersburg) during 1902-1906 and 1910 years. The collection of clay wares, which was collected by Ivan Zarets'ky on Poltava and Chernihiv regions, became basis of ceramolodge collection of the department of ethnography of Ukrainian people. About 600 traditional Ukrainian clay wares at the ending of the XIX the beginning of the XX centuries kept in the funds of the museum due to collector.

Key words: Ivan Zagrets'kiy, ceramology, clay wares, Russian Ethnographic Museum, museum funds.

УДК 94(477.5)“1920/1930”:069(092)

Наталія ДМИТРЕНКО
(Ніжин)

Щоб пам'ятали... (Трагічні долі провінційних музейників Північного Українського Лівобережжя 20–30-х років XX ст.)

Головний ворог людини – швидкоплинний час. У своїх глибинах він приховує явища, події, імена. Досліджуючи питання створення мережі провінційних музеїв Українського Північного Лівобережжя, автор даного дослідження дійшов висновку, що історія розвитку музейної справи в регіоні не здобула належного висвітлення в науковій літературі. Певна кількість музейних закладів, які виникли у 20-х роках XX ст. з різних причин залишилися поза увагою дослідників. Насамперед, це музеї, що створювалися в невеликих містах і селищах, фондові збірки яких згодом поповнили колекції обласних і столичних музеїв. Забутими лишилися імена тих, хто їх організовував і оберігав. Тому дане дослідження – данина десяткам музейників, які чесно й сумлінно робили свою справу.

Опинитися в провінції декого з них змусили революційні події. Їхніми надійними помічниками у справі збереження історико-культурної спадщини стали представники

місцевої інтелігенції. В непристосованих приміщеннях, без охорони й опалення вони не припиняли своєї шляхетної справи. “Музеї створюються роками та десятиріччями, купити їх готовими не можна, комплектувати зі шматків чужого “м’яса” – видимість буде, але це буде мертва тканина. Збирати, збирати і збирати, – по крихтах, по краплях, власно кажучи, це єдиний шлях”, – вважав колишній керівник Ніжинського окружного музею, вчений-нумізмат І.Г. Спаський [1]. Саме таким чином на місцях і була організована робота музеїв у 20-ті роках ХХ ст. Статистика свідчить про стрімке збільшення музейних колекцій у цей період.

Кінець 1920-х років характеризується зміною акцентів у житті суспільства, що було наслідком відмови від непу в економіці, демократизму в політиці, і які призвели до ідеологізації та політизації духовної сфери. Відстоюючи гасла пролетарського інтернаціоналізму, влада щосили намагалася придушити ідею національного відродження. Запроваджується класовий підхід до оцінки історичних подій і явищ, до речових свідків минулого, що зберігалися в музеях. Політизація сфери збереження рухомих і нерухомих пам’яток історії та культури призвела до зміни критеріїв їхньої оцінки з історичного та художньо-естетичного на вульгарно-ідеологічний, що в недалекому майбутньому дало старт тривалому процесу вилучення кращих зразків національного мистецтва з музейних колекцій.

Представники старої інтелігенції залишалися чи не єдиними свідомими носіями національної ідеї. На думку ідеологів радянського ладу, вони гальмували процес утворення “федерації культур”. Переважна частина нової (у першому коліні) інтелігенції швидко інтегрувалася в систему соціалістичних цінностей і брала участь у формуванні її ідеології. Друга частина стала об’єктом морального та кримінального терору. Згодом до цієї категорії потрапляють представники й нової інтелігенції, які виявилися нездатними на компроміс зі своїми переконаннями. В 1921 р. Україна побачила перший показовий політичний процес над представниками інтелігенції. Він створив прецедент і уможливив у майбутньому низку справ над українською інтелігенцією як “носіями націоналізму”. Початком масштабних репресій серед української наукової інтелігенції був відкритий процес у справі “Спілки визволення України” (1929–1930 роки). На тлі загальної мовчазної згоди у середині країни, голосно проти репресій, відверто названих червоним терором, висловився хіба-що Український академічний комітет у Празі, який об’єднував усі українські наукові та культурні заклади за кордоном. Комітет звернувся до Ліги Націй із протестом. В ньому наголошувалося на тому, що політика радянської влади у сфері науки та культури направлена на знищення всякої іншої думки, якщо вона не є комуністичною [2]. Перетворення музеїв із культурно-просвітницьких закладів на центри пропаганди нового устрою, нав’язування їм у командному порядку ідеологічних схем і орієнтирів не могли не викликати незгоду свідомої частини інтелігенції. У відповідь радянська влада оголосила війну ідеологічно ворожим елементам, що “позивали собі націоналістичні кубла в музеях”. На початку 1930-х років починається процес активної зміни фахівців старої школи на нових, при цьому деформувалися критерії професіоналізму в підборі кадрів. Визначальним стає не рівень освіченості, а соціальне походження та партійна приналежність. Друга половина 30-х років ХХ ст. була часом найбільш масових кадрових “чисток” у місцевих музеях як центрах “підривної роботи буржуазних націоналістів”.

Відсутність єдиної загальнодержавної схеми побудови експозиції у місцевих музеях розцінювалася одним із головних напрямків ідеологічного шкідництва. Багато музейних працівників були звільнені з посад, заарештовані, багато їх загинуло в концентраційних таборах (звісно тоді табори так не називали, але за сутністю вони мало чим відрізнялися від концентраційних нацистських “фабрик смерті”). Поширювалася практика морального тиску: музейників позбавляли права на свободу творчості – як найважливішої з умов їх існування. Серед керівників і співробітників музеїв Українського Північного Лівобережжя були заарештовані Н. Онацький, С. Гапєєв, І. Спаський, Я. Морачевський, О. Маліношевський, І. Галюн, П. Вернігор [3]. За “приховування” контрреволюційної літератури звільнений із посади завідувач Путивльським музеєм Шарапов, бібліотекар Роменського окружного музею С. Італійський [4]. Були зроблені спроби усунути з посади керівників Прилуцького (В. Маслов), Роменського (М. Семенчик) і Сосницького (Ю. Виноградський) музеїв [5].

Трагедія музейної інтелігенції полягала в тому, що її примушували не тільки визнати нову ідеологію, але й бути активними борцями за втілення її в життя засобами музейної експозиції. Певний час вони опиралися тиску, відстоюючи свою професійну гідність, своє право мати власні погляди. Дехто з них заплатив за це власним життям (наприклад, Н. Онацький, С. Гапєєв, Я. Морачевський). Дехто, зруйнувавши свої погляди на життя, заради збереження останнього, змушений був піти на поступки перед власним сумлінням [6]. Нам нині дуже непросто зрозуміти, яка важка внутрішня боротьба, який внутрішній злам передував цьому рішення. Влада безжалісно розправлялася з ідеологічними ворогами. Плата за подібне “наведення ладу” шляхом репресій у 20–30-х роках ХХ ст. була дорогою: суттєво знизився інтелектуальний і духовний потенціал кадрів музейних працівників.

Уміщені далі відомості про засновників, керівників і співробітників музеїв віднайдені автором даного дослідження в кількох архівних установах України: Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України, Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Державному архіві Сумської області, Державному архіві Чернігівської області та його відділ забезпечення збереження документів у м. Ніжині [7].

* * * * *

ОСТЕРСЬКИЙ МУЗЕЙ (м. Остер Козелецького району Чернігівської обл.)*

Бузун Олександр Васильович (1905–1972). Освіта – Остерський педтехнікум, Київський учительський інститут. Директор музею в 1935–1948 р.

Максимович (?). Науковий співробітник, звільнений у жовтні 1937 р., як ненадійна особа.

Розанов Анатолій Григорович (1883–1950). Освіта – Київський університет Св. Володимира, (спеціальність – біологія, ентомологія). На громадських засадах у 1917 р. завідував земським музеєм, у 1919 р. – завідувач педагогічним музеєм. У 1920 р. заснував Остерську метеостанцію, станцію луківництва та лікарських рослин і гідробіологічну станцію. В 1920–1935 роках – завідувач музеєм Остерщини.

Чорноголовко Г.Г. У 1927–1928 роках тимчасово виконував обов’язки завідувача музею.

* Тут і далі у дужках указане сучасне адміністративно-територіальне підпорядкування населеного пункту, де в 1920–1930-х роках існував згаданий музей. Відсутність вказівки на приналежність населеного пункту до району чи області означає, що цей населений пункт є центром однойменного району чи області.

ПУТИВЛЬСЬКИЙ МУЗЕЙ (м. Путивль Сумської обл.)

Коренєв Петро Максимович (1866–1934). Освіта – Московське училище живопису, Імператорська Академія мистецтв, учень майстерні І.Ю. Рєпіна по класу історичного живопису. Організатор і керівник Путивльського музею з 1918 до 1934 р.

Самохін Є.Г. (?). Освіта – вища. Керівник музею з 1937 до 1939 р.

Шарапов (?). Освіта – вища педагогічна. Керівник музею в 1934–1937 роках. Звільнений у 1937 р. за “приховування контрреволюційної літератури”.

ЛЕБЕДИНСЬКИЙ ХУДОЖНЬО-ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ ім. Т. Шевченка

(м. Лебедин Полтавської обл.)

Руднєв Борис Кузьмич (1879–1944). Освіта вища – інженер-технолог. Завідувач музею з листопада 1918 р. до 1944 р.

ПОВІТОВИЙ МУЗЕЙ ПРИЛУЧЧИНИ (м. Прилуки Чернігівської обл.)

Дорошенко Іван Дмитрович (1904–?). Освіта – середня, музичні курси. Завідувач музею в 1939 р.

Каневський Юрій Григорович (?). Освіта – вища. Завідувач музею в 1920–1923 і 1930–1932 роках.

Капустянський Іван Назарович (1894–1939). Освіта – вища, закінчив Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька в 1916 р. Стояв біля джерел створення Прилуцького повітового музею. Очолював музей з грудня 1919 р. до квітня 1920 р. Був організатором і членом правління наукового товариства в Прилуках. Улітку 1921 р. призначений головою губкопміса на Полтавщині.

Космович С. (?). Завідувач музею в 1923–1925 роках.

Кучміна Марина Миколаївна (?). Лаборант, виконувала обов’язки завідувача музею в 1925–1926 роках.

Левенець М. (?). Доглядач музею в 1922 р.

Маслов Василь Іванович (1884–1959). Освіта вища – Київський університет Св. Володимира, історико-філологічний факультет. З 1 січня 1927 р. до грудня 1930 р. – завідувач музею. Володів українською, російською мовами, читав грецькою, латиною, французькою та польською.

Пекій Іван Овсійович (?). Завідувач музею в 1934–1935 роках.

Сергєєва Нонна Юхимівна (?). Завідувач музею в 1932–1933 роках.

Цвік Михайло Миколайович (?). Завідувач музею в 1935–1938 роках.

РОМЕНСЬКИЙ НАРОДНИЙ МУЗЕЙ МИСТЕЦТВА, НАУКИ ТА ПРОМИСЛОВОСТІ

(м. Ромни Полтавської обл.)

Бугрій П.Х. (?). Освіта – середня, агрономічна школа. Екскурсовод.

Галюн Іван Павлович (1890–?). Освіта вища, приват-доцент кафедри філології Київського університету Св. Володимира. Науковий співробітник музею. З 1920 р. працював як член ради Роменського музею. 4 жовтня 1937 р. заарештований як ворог народу.

Гей Віра Вітольдівна (?). Освіта – Роменська гімназія. Рахівник.

Італійський С.О. (?). Освіта – комерційна школа. Завідувач бібліотеки з 1937 р. Того ж року звільнений із посади з причини “засміченості” бібліотечного фонду “шкідливою літературою”.

Листопадний І.Г. (?). Лаборант.

Семенчик Михайло Мойсейович (1890–1964). Освіта – Московська художня школа. Завідувач музею в 1920–1938 і 1940–1945 роках.

Токарів М.А. (?). Завідувач музею в 1939 р.

ГАДЯЦЬКИЙ МУЗЕЙ ім. М.П. Драгоманова (м. Гадяче Полтавської обл.)

Кононенко Олексій Олександрович (1892–?). Освіта – Миргородська художня школа. Завідувач музею в 1921–1928 роках.

ВОРОНІЗЬКИЙ МУЗЕЙ КРАЄЗНАВСТВА

(смт. Вороніж Шосткинського району Сумської обл.)

Абрамов Іван Спиридонович (1874–1960). Освіта – Учительський інститут у м. Глухові. Член товариства дослідників української історії, літератури та мови при музеї.

Богуславський П.І. (1873–?). Освіта – історичне відділення Московської духовної академії. Володів українською, російською та французькою мовами. У 1901–1920 роках – на викладацькій посаді. В 1920–1927 роках завідував школою. Мав наукові відрядження до Каїру, Парижу та Риму (1901, 1903 р.), брав участь у кількох Всеросійських археологічних з'їздах. Займався польовою археологією (участь у розкопках). Засновник і завідувач краєзнавчого музею в 1921–1927 роках.

КОНОТОПСЬКИЙ ОКРУЖНИЙ МУЗЕЙ ім. О. Лазаревського (м. Конотоп Сумської обл.)

Бойко Василь Павлович (?). У 1920–1921 роках – зберігач музею.

Болотін І.Б. (?). Освіта – середня. Екскурсовод.

Бондар (?). Лаборант. Усунули з посади у січні 1937 р. як троцькіста.

Вайништейн Марк Григорович (1894–?). Освіта – Конотопська комерційна школа та Київська художня школа. Завідувач музею в 1923–1925 роках

Калініченко Тихон Михайлович (?). Науковий працівник, звільнений у 1935 р. за “троцькізм та контрреволюційні погляди”.

Маліношевський Олександр Володимирович (1892–?). Завідувач музею в 1927–1928 роках (*детальніше про нього див. у списку Глухівського музею старовини і мистецтва*).

Поплавський Олег Цеславович (1903–1956). Освіта – вища, Київський археологічний інститут. Завідувач музею в 1925–1927 роках.

Свириденко В.Г. (1896–?). Освіта – середня, сільськогосподарська професійна школа, студент Харківського інститут народної освіти. Завідувач музею в 1935–1939 роках.

ГЛУХІВСЬКИЙ МУЗЕЙ СТАРОВИНИ І МИСТЕЦТВА (м. Глухів Сумської обл.)

Засць (?). Завідувач музею в 1935 р.

Іваницький (?). Учитель. У 1920 р. зберіг речі та мистецькі колекції з будинку Кочубеїв у с. Ярославка (нині – Бобровицький район Чернігівської обл.), які згодом поповнили фонди музею в Глухові.

Конопля А.М. (?). Учитель. Керівник музею в 1920–1923 роках.

Маліношевський Олександр Володимирович (1892–?). Освіта – Київський університет Св. Володимира. З червня 1923 р. до квітня 1925 р. – завідувач музею. З 1925 до 1927 р. – директор соціального музею в Луганську. В 1927 р. переведений на роботу до Конотопського окружного музею. 22 лютого 1937 р. заарештований.

Мальченко В.А. (?). Освіта – вища педагогічна, учень професора В.Б. Антоновича. Викладав історію та географію у Глухівській чоловічій гімназії. Завідувач музею з квітня 1925 р. до жовтня 1926 р.

Морачевський Яків Михайлович (1874–?). Освіта – Московський університет, природничий факультет. У 1896–1898 роках учителював у Козелецькому повіті Чернігівської губернії. В 1902–1915 роках викладав на зуболікарських курсах у Москві. У 1919–1924 роках викладав на педкурсах у Козельці. Один із фундаторів Остерського краєзнавчого товариства. У 1926–1933 роках – завідувач музею.

Новиченко П.С. (1878–?). Освіта – середня. Завідувач музею в 1938–1940 роках.

Часовников І.А. (?). Учитель. Завідувач музею в 1920 р. Прийняв до музею колекцію речей із будинку Кочубеїв і речі музейного значення з порцелянового заводу Міклашевського в с. Волокитине Глухівського повіту.

НІЖИНСЬКИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ МИСТЕЦТВ ТА ЕТНОГРАФІЇ

(м. Ніжин Чернігівської обл.)

Лесючевський Володимир Іванович (1892–1942). Освіта – вища. Засновник і керівник музею в 1920–1921 роках.

МУЗЕЙ ім. М.В. Гоголя НІЖИНСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ (ІНСТИТУТСЬКИЙ МУЗЕЙ І ГОГОЛІВСЬКА КІМНАТА)

(м. Ніжин Чернігівської обл.)

Грузинський Олександр Сергійович (1881–1954). Освіта – вища, мовознавець, палеограф. Завідувач музею у 1921–1924 роках.

Семенов Іван Іванович (1865–1924). Освіта – вища, професор, викладач античної історії. Завідувач музею в 1923–1924 роках.

Соломаха А.М. (?). Завідувач музею з 1932 р.

Штеппа Кость Тодосьович (1896–1958). Освіта – Петроградський університет, історико-філологічний факультет, Ніжинський інститут народної освіти. Завідувач музею з січня 1925 р. до 1932 р.

НІЖИНСЬКИЙ ОКРУЖНИЙ МУЗЕЙ (м. Ніжин Чернігівської обл.)

Єрмоленко К.А. (?). Науковий співробітник музею в 1931 р.

Карпач-Карпович Олександр Миколайович (?). Освіта – вища. Завідувач музею з липня 1930 р. до часу закриття музею в 1934 р.

Лапа В.П. (?). Студент Київського художнього інституту, виконував обов'язки завідувача музеєм у 1931 р. на час відпустки О.М. Карпач-Карповича.

Мачинський (Мацинський) Євген Євгенович (?). Науковий співробітник, займався фотографуванням і кореспондентською роботою (початок 1930-х років).

Пухтинський В'ячеслав Костянтинович (1888–1980). Освіта – вища, Санкт-Петербурзький історико-філологічний інститут, філолог, завідувач бібліотекою Ніжинського інституту народної освіти. Співробітник музею в 1930–1934 роках.

Спаський Іван Георгійович (1904–1990). Освіта – Ніжинський інститут народної освіти, І-й Ленінградський університет. Учений-нумізмат. Організатор і перший завідувач музею в 1927–1930 роках.

СЕДНІВСЬКИЙ МУЗЕЙ (сmt. Седнів Чернігівського району Чернігівської обл.)

Шевелів Б.М. (?). Завідувач музею в 1919–1921 роках.

Лохвицький музей ім. Г. Сковороди (м. Лохвиця Полтавської обл.)

Крестовський Т.Я. (?). Освіта – вища. Директор музею з вересня 1920 р.

СОСНИЦЬКИЙ ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНИЙ ТА ЕТНОГРАФІЧНИЙ МУЗЕЙ

(м. Сосниця Чернігівської обл.)

Виноградський Юрій Степанович (1873–?). Освіта – Київський університет Св. Володимира. В 1897–1912 роках проживав у Варшаві, де працював у архіві, бібліотеці, судовим секретарем; у 1912–1915 роках – на посаді судді. В 1917–1920 роках – голова Чернігівського губкопмісу. В 1920 р. організував музей у м. Сосниця й очолював його до 1938 р.

Захарченко В.Я. (1898–?). Освіта – вища. З 1928 до 1935 р. викладав історію. Протягом 1936 р. працював на посаді наукового співробітника Чернігівського історичного музею,

неодноразово брав участь у археологічних експедиціях. Науковий співробітник музею. З 1939 р. – завідувач музею.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ МУЗЕЙ МІСЦЕВОГО КРАЮ

(м. Новгород-Сіверський Чернігівської обл.)

Вернигор П.А. (?). Освіта – незакінчена вища педагогічна. Завідувач музею з 1934 р. до вересня 1937 р.

Гапєєв Стефан Антонович (1890–?). Освіта – Одеське художнє училище. З 1915 р. навчався у вищій школі при Академії мистецтв у Петрограді. В 1916 р. був мобілізований на фронт. У 1919–1934 роках очолював музей. Звільнений з посади за націоналістичний характер експозиції. У березні 1938 р. був арештований за звинуваченням у зв'язках із членами есерівської та білогвардійської організацій.

Конопелько Д.Д. (1903–?). Освіта – вища. Завідувач музею в 1938–1939 роках.

Правосуд В.П. (?). Освіта – середня педагогічна. Науковий співробітник у 1935 р.

СУМСЬКИЙ ХУДОЖНЬО-ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ (м. Суми)

Зубченко В. (?). Керівник музею з грудня 1931 р.

Онацький Никанор Харитонович (1878–1937). Освіта – Одеська художня школа, Вище художнє училище при Петербурзькій Академії мистецтв (клас І.Ю. Рєпіна). У 1903–1912 роках жив і працював у м. Лебедині. З 1913 р. викладав малювання в реальному училищі м. Сум, викладав курси географії, малювання та креслення у кадетському корпусі. З 1920 р. до січня 1932 р. – завідувач музею.

Столбіна Надія Львівна (1885–?). Освіта – мистецтвознавець. У 1920–1932 роках – науковий співробітник музею.

МЕМОРІАЛЬНИЙ МУЗЕЙ М. ЩОРСА (м. Щорс Чернігівської обл., до 1935 р. – м. Сновськ)

Клоцунг А.С. (?). Завідувач музею з 1938 р.

БОРЗНЯНСЬКИЙ ХУДОЖНІЙ МУЗЕЙ (м. Борзна Чернігівської обл.)

Лазарчук А.Г. (?). Освіта – художня школа. Засновник і керівник музею в 1920–1924 роках (після ліквідації в 1924 р. експонати були передані до Конотопського окружного музею).

ШОСТКИНСЬКИЙ МУЗЕЙ (м. Шостка Сумської обл.)

Верховець Я.Д. (?). Освіта – вища. Дослідив історію Шосткинського порохового заводу, звернув увагу науковців на питання повернення з Ленінградського артилерійського музею найдавнішої частини (за 1771–1806 роки) документів заводського архіву. В 1921 р. був заарештований за звинуваченням у оновленні ікон, перебував під арештом у Чернігові.

ГУЖІВСЬКИЙ МУЗЕЙ (с. Гужівка Ічнянського району Чернігівської обл.)

Самбурський Костянтин Іванович (1867–?). Освіта – Чернігівське духовне училище, псаломщик. Створив сільський музей на основі власної колекції “Зібрання предметів старовини та мистецтва” (269 експонатів). Скрутне матеріальне становище змусило його шукати наприкінці 1920-х років нового власника своїй колекції. Але всі речі були реквізовані радянською владою. Її зберігач виїхав до м. Харкова, де жебракував і помер у злиднях.

СОКИРИНСЬКИЙ МУЗЕЙ В МАСТКУ ГАЛАГАНІВ

(с. Сокиринці Срібнянського району Чернігівської обл.)

Горбенко Павло Дмитрович (?). Учитель. Завідувач музею з лютого 1920 р.

Матвієвська Ольга (?). Науковий співробітник. У 1920 р. склала описи цінних речей у будинку Галаганів. За радянського часу була першим дослідником історії роду Галаганів.
Овсієвська Антоніна Леонідівна (?). Завідувач музею з січня 1924 р. до листопада 1924 р.
Овсієвська Антоніна Никанорівна (?). Завідувач музею з 1922 р. до січня 1924 р.
Овсієвська Марина Леонідівна (?). Завідувач музею з листопада 1924 р. до квітня 1925 р.

Джерела та література

1. Науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського, ф. "Історія", № 1342, арк. 47.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 9, спр. 348, арк. 52–53.
3. Никанор Харитонович Онацький (1875–1937). До 130-річчя від дня народження. – Суми, 2005. – С. 15; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 361, арк. 3; *Морачевський Я.М.* Щоденник археологічної експедиції. Підготовка та публікація В. Звагельський, Л. Белінська // Сумська старовина. № III–IV. – Суми, 1998. – С. 42; Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. П–470, оп. 4, спр. 1270, арк. 69, 86; ф. Р–593, оп. 1, спр. 1015, арк. 418.
4. ДАЧО, ф. П–470, оп. 1, спр. 809, арк. 5; оп. 4, спр. 1270, арк. 88.
5. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. Р–6434, оп. 1, спр. 74, арк. 2; *Ключко О.* До витоків роду // Скарбниця. – 1996. – листопад № (11(51)). – С. 1–3.
6. *Маслов В.* Українська етнографія першої половини XIX ст. // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. Кн. 2. – К., 1934. – С. 93–135.
7. Див.: ЦДАВО України, ф. 166; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. 243, X. I; ДАСО, ф. Р–33, Р–2322, Р–4653, ф. Р–5601, Р–6434; ДАЧО, ф. П–470, П–8477, Р–593, Р–600, Р–7687; Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6093; 598; Р–61.

Дмитренко Н.М. Щоб пам'ятали... (Трагічні долі провінційних музейників Північного Українського Лівобережжя 20–30-х років XX ст.)

У загальних рисах окреслені причини репресій серед музейних працівників та їх наслідки для музейної справи. Ця праця – данина пам'яті десяткам провінційних музейників. Наданий максимально повний список працівників місцевих музеїв Північного Українського Лівобережжя.

Ключові слова: музейники, репресії, історична пам'ять.

Дмитренко Н.М. Чтобы помнили... (Трагические судьбы провинциальных музейных работников Северного Левобережья Украины в 20–30-х гг. XX в.)

В общих чертах очерчены причины репрессий среди музейных работников и их последствия для музейного дела. Эта работа – дань памяти десяткам провинциальных музейщиков. Представлен наиболее полный список работников музеев Северного Левобережья Украины.

Ключевые слова: музейники, репрессии, историческая память.

Dmytrenko N.M. That remembered... (Tragic fates of provincial museum workers of North Left-Bank Dneper Ukraine in 1920–1930)

Broadly speaking reasons of repressions are outlined among museum workers and their consequence for museum business. This work is a contribution of memory to ten of provincial museum workers. The most complete list of museum workers of North Left-Bank Dneper Ukraine is presented.

Key words: museum workers, repressions, historical memory

**Сергій Іванович Маслов – основоположник теорії
наукового опису українських стародруків
та рукописних раритетів**

Постановою Кабінету Міністрів України від 12 травня 1992 р. за № 446 затверджено Положення про Державний реєстр національного культурного надбання. Серед окремих пам'яток, які заносяться до Державного реєстру підлягають реєстрації – старовинні рукописи, рідкісні друковані видання [1].

Одним із перших, хто розробив методику досліджень українських стародруків і рукописних раритетів, був С.І. Маслов.

Сергій Іванович Маслов (1880–1957) – літературознавець, книгознавець і педагог, приват-доцент (з 1914 р.), професор (з 1935 р.) Київського університету, член-кореспондент АН України (з 1939 р.), доктор філологічних наук (з 1943 р.). У 1921–1927 роках – член Комітету з охорони пам'яток старовини і мистецтва. З 1923 р. він співпрацював із часописом “Бібліологічні вісті”, що видавався Українським науковим інститутом книгознавства (далі – УНІК). Відтоді починається його робота й у самому УНІК – спочатку як позаштатного працівника, голови комісії історії книги на громадських засадах, а в 1926–1935 роках – як голови секції історії книги в штаті інституту.

Коли при Академії наук був створений “Комітет для опису стародруків” (серпень, 1924 р.), його обирають головою, а з відновленням роботи у відділі стародруків Всеукраїнської бібліотеки України (далі – ВБУ) (нині – Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського НАН України), запрошують на посаду завідувача цього відділу (травень 1926 р.). Цього ж року С.І. Маслова обрали членом “Русского библиографического общества” при Московському університеті. В 1935 р., після присудження звання професора, він продовжує викладати філологічні дисципліни в Київському державному університеті. До кінця 1935 р. працює в УНІК, одночасно до 1937 р. – у відділі стародруків ВБУ. З 1939 р., не полишаючи роботи в Київському державному університеті, співпрацює з Інститутом літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР, завідуючи відділом давньої української літератури (в 1939–1950 роках). Після повернення з евакуації разом із АН УРСР, він відновлює наукову роботу в Київському державному університеті та Інституті літератури ім. Т.Г. Шевченка.

У 1950 р. через хворобу очей С.І. Маслов змушений був вийти на пенсію. Проте, він не поривав наукової роботи і залишив у спадок 5 томів творів, на жаль, й досі ненадрукованих.

С.І. Маслова не стало 11 січня 1957 р. Але світла пам'ять про талановитого науковця, педагога не раз нагадує нам, нащадкам, про необхідність звертатися до витоків, з яких починалася українська література. А він один із її першовідкривачів, що поставив історію давньої української літератури на твердий науковий фундамент і розкрив закладені в ній величезні пласти високої національної культури.

Ім'я С.І. Маслова традиційно пов'язують з плеядою славних дослідників старовини. Він – автор численних праць, присвячених давнім слов'янським літературам, рукописній спадщині, історії українського книгодрукування, археографії, палеографії, етнографії, бібліографії. У своїх дослідженнях учений неодноразово звертався до літера-

турної перлини Київської Русі – “Слова о полку Ігоревім”. Він не лише дав загальну характеристику твору – йому належить вступна стаття, численні філологічні та бібліографічні коментарі до фототипічного видання 1800 р. “Слова”. Він підготував також до друку українські переклади та переспіви “Слова” зі своїми коментарями [2].

В. Кречотень, відповідальний редактор того видання, стверджував: “Сергій Іванович Маслов мав нахил перш за все до опанування історико-літературної цілини, до підготовки філологічного ґрунту для подальших історико-літературних досліджень, цілком поділяючи думку свого вчителя відносно необхідності для філолога самовіддано працювати “на чорному дворі науки”, перш ніж приступити до спорудження узагальнюючих конструкцій” [3].

С.І. Маслов розробив методику досліджень українських стародруків і рукописних раритетів. В історико-літературному збірнику, присвяченому В.І. Срезневському, він писав: “методи, якими користується наша бібліографія церковнослов’янських книг, повинні бути доповнені вимогою – описуючи те чи інше видання, залучати, по можливості, всі його примірники, які збереглися до нашого часу. Лише детальне дослідження кожного примірника, порівняння цих примірників між собою дає нам дійсне уявлення про видання, про одноманітність набору, про єдність тексту в окремих його примірниках, про автентичність тих умов виходу, які позначені на його заголовному аркуші” [4].

Один із перших істориків книги, С.І. Маслов від дослідження окремих видань прагнув до узагальнення, створення цілісного уявлення про українську стародруковану книгу XVI–XVIII ст., ставши одним із теоретиків, практиків й організаторів роботи зі створення українського бібліографічного репертуару цих книг, основоположником моделі наукового опису стародруків.

Ураховуючи досвід складання каталогів та описів стародруків кириличних видань В.С. Сопікова (1765–1818) [5], П.М. Строева (1796–1876) [6], І.П. Каратаєва (1717–1886) [7], І.П. Сахарова (1807–1863) [8], В.М. Ундольського (1815–1864) [9], Я. Головацького (1814–1888) [10], І.С. Свенціцького (1876–1956) [11], Ф.І. Тітова (1864–1935) [12] й інших, у 1919 р. Історико-філологічний відділ УАН здійснив спробу визначити наукові й практичні правила опису стародруків. Передбачалося вести детальний опис книг із елементами аналізу складових частин тексту: присвят, віршів, передмов, звернень, художнього оформлення, пізніших рукописних приміток, надписів тощо.

Того ж року в Києві в структурі Української Академії наук була створена Археографічна комісія – наукову установу для публікації документів з історії держави. У 1921 р. до неї влилася Тимчасова комісія для розгляду давніх актів. 28 серпня 1924 р. Археографічною комісією був організований Комітет для опису видань, надрукованих на території України в XVI–XVIII ст. 30 серпня 1921 р. він розпочав свою роботу. До складу комітету ввійшли київські вчені В. Барвінок, А. Криловський, С. Маслов, П. Попов, В. Щербина, а також М. Гудзій (Москва) та акад. В. Перетц (Петроград, згодом – Ленінград). Пізніше комітет кооптував до свого складу Ф. Самоненка. Головою комітету був обраний С. Маслова, секретарем – В. Барвінок. Ця інституція, насамперед, поставив за мету провести реєстрацію всіх книг, виданих в Україні протягом XVI–XVIII ст., які знаходяться в київських книгосховищах, а також, за можливістю, в книгозбірнях інших міст.

Загальна хиба друкованих і рукописних каталогів, писав С. Маслов, “полягає в тому, що стародруків не відокремлено в них із загальної маси книжкового майна, і перераховуються вони поруч з виданнями XIX та XX в. Через це тепер важко уявити собі розміри того величезного резервуару стародруків, що ним володіє ВБУ. Будь-що-будь, не зробимо великої

помилки, коли скажемо, що кількість старовинних видань у “Відділі стародруків” та філіях дорівнює сотням тисяч томів видань західноєвропейських та слов’янських” [13].

Після виявлення стародруків, що збереглися в київських та інших бібліотеках, Комітет мав приступити до наукового опису окремих видань. Уже 1925 р. С. Маслов підготував спеціальну інструкцію для складання наукового опису стародруків. Її спочатку було опубліковано в “Бібліологічних вістях” [14], а потім допрацьовано й доповнено [15].

Подібна робота була на часі, оскільки ніхто й ніколи до того не розробляв наукового опису кириличної книги. Створювалися реєстри, каталоги таких видань, але жоден книгознавець не аналізував фактичного стану кожного конкретного примірника стародрукованої книги.

Інструкція С. Маслова була високо оцінена науковою громадськістю. Зокрема, академік В. Перетц, автор праць з джерелознавства, методології та методики літератури, бібліографії, зазначав: “Методи, якими користується наша бібліографія церковно-слов’янських книг, повинні бути поповнені вимогою – описуючи те або інше видання, притягати, по можливості, всі примірники його, що збереглися до наших часів. Лише докладне дослідження кожного примірника, порівняння цих примірників поміж себе дасть нам дійсне уявлення про видання, про одноманітність у складанні, про єдність тексту в окремих його представниках, про автентичність тих умов виходу, які позначено на його заголовному аркуші. Така основна вимога опису стародруків, яку висунув уперше в нас С. Маслов. Її повинні прийняти бібліографи до виконання. Це формулювання завдань та способів опису є цінним набутком для науки” [16].

Над удосконаленням моделі наукового опису стародруків С. Маслов працював протягом усього життя. Особливу увагу він надавав аналізу дублетності раритетів. За однакових, “елементарних ознак (зміст, заголовний аркуш, формат та розмір видання), різні примірники тієї чи іншої старої книги мають іноді таку кількість варіантів, що методика визначення дублетів у ділянці стародруків аж ніяк не може обмежитися лише порівнянням зазначених вище ознак. Причини виникнення варіантів серед видань XV–XVIII ст. в окремих випадках, природно, різні; їх не можна охопити якою-небудь однією формулою. Можна встановити лише певні їх типи” [17].

Причина дублетності стародруків, особливо українського та білоруського походження, доводить С. Маслов, це дуже часто неоднаковий склад статей у частині, що йде перед основним текстом; різниця в гравюрах, в орнаментальних частинах – заставках, кінцівках, ініціалах тощо. Особливу увагу звертає вчений на характер друку.

Під тотожними, на перший погляд, заголовними аркушами іноді зустрічаємо примірники з різним од початку до кінця набором, з різним навіть шрифтом та орнаментом [18]

Папір, шрифт і набір мають бути однаковими у книгах одного видання. Під час роботи над стародруками детальне дослідження іноді виявляє неоднаковий склад видання в різних примірниках. І часто нелегко буває з’ясувати, чи різниця ця входила, так би мовити, в план видавця, чи вона становить дефект, що виник пізніше в залежності від тих чи інших обставин [19].

Рекомендації С. Маслова щодо опису стародруків і до сьогодні не застаріли, їх втілення знаходимо в сучасних працях з бібліографії стародавньої книги: каталогах, путівниках й інших інформаційних виданнях, підготовлених ученими Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Російської Державної бібліотеки та інших науково-дослідних закладів.

Джерела та література

1. Пам'яткознавство: правова охорона культурних надбань: зб. док. / Упоряд.: Л.В. Прибега (кер. проекту) та ін. – К.: Ін-т культурології Акад. мистецтв України, 2009. – С. 90–91.
2. “Слово о полку Игореве” в українських художніх перекладах і переспівах / До вид. підгот. І.С. Маслов. – К., 1953. – 248 с.
3. *Крекотень В.И.* Сергей Иванович Маслов // Маслов С.И. Кирилл Транквиллион Ставропекский. – К., 1984. – С. 6.
4. *Маслов С.И.* Из наблюдений над старопечатными церковнославянскими изданиями // Историко-литературный сборник. Посвящается Всеволоду Ивановичу Срезневскому: 1891–1916. – Л., 1924. – С. 165.
5. *Сопиков В.С.* Опыт российской библиографии, или полный словарь сочинений и переводов, напечатанных на славенском и российском языках от начала заведения типографий до 1813 года: Ч.1–5. – СПб.: тип. Имп. театра, 1813–1821.
6. *Строев П.М.* Обстоятельное описание старопечатных книг славянских и российских, хранящихся в библиотеке ... графа Федора Андреевича Толстова. – М.: тип. С. Селивановского, 1829. – 593 с; *Він же.* Описание старопечатных книг славянских, находящихся в библиотеке Московского первой гильдии купца и общества истории и древностей российских благотворителя Ивана Никитича Царского. – М.: тип. С. Селивановского, 1836. – 455 с;
7. *Каратаев И.* Описание славянорусских книг, напечатанных кирилловскими буквами – Т.1: с 1491 по 1652. – СПб.: тип. Имп. АН, 1883. – 544 с.; *Він же.* Описание славянорусских книг, напечатанных кирилловскими буквами: 1491–1730. Вып. 1. – СПб.: тип. В.С. Балашева. – 308 с; *Він же.* Хронологическая роспись славянских книг, напечатанных кирилловскими буквами; 1491–1730. – СПб.: тип. Имп. АН, 1861. – 228 с.
8. *Сахаров И.* Обзорение славянорусской библиографии: Т.1. Кн.2. – СПб.: тип. Имп. АН, 1849. – 184 с.
9. *Ундольский В.* Каталог славяно-русских книг церковной печати библиотек А.И. Кастерина. – [М., 1848]. – 141 с;
10. *Головацкий Я.* Дополнения к очерку славяно-русской библиографии В.М. Ундольского, содержащие книги и статьи, пропущенные в первом выпуске хронологического указателя славяно-русских книг церковной печати с 1491 по 1864 г. – СПб.: тип. Имп. АН, 1874. – 96 с.
11. *Свенцицкий И.* Каталог книг церковно-славянской печати. – Жовква, 1908. – 214 с.
12. *Титов Ф.В.* Очерки по истории русского книгописания и книгопечатания: Вып.1: Русское книгописание XI–XVIII вв. – К., [б. р.]. – 40 с.
13. *Маслов С.І.* Визначення дублетів в ділянці стародруків. – К., 1936. – С.2.
14. *Маслов С.І.* Комітет для опису видань, що вийшли на території України в XVI–XVIII вв. // Бібліологічні вісті. – 1925. – №1/2. – С. 36–39.
15. *Маслов С.І.* Спроба інструкції та план роботи над складанням українського бібліографічного репертуару XVI–XVIII ст. // Український бібліограф. – К., 1928. – Вип. I: Методол. зб. – С.61–86.
16. *Перетц В.* Нарис наукової діяльності проф. С.І. Маслова // Сергій Маслов: 1902–1927. – К., 1927. – С. 23.
17. *Маслов С.І.* Визначення дублетів... – С.2.
18. Там само. – С.6–7.
19. Там само. – С.9.

№ 1. – 1925. – м. Київ. – Інструкція, складена С.І. Масловим, для роботи Комітету з опису видань, надрукованих на території України в XVI–XVIII ст., Археографічної комісії ВУАН

Инструкция для работ Комитета Археографической Комиссии ВУАН по описанию изданий, вышедших на территории Украины в XVI–XVIII вв.

1. Описанию подлежат все книги, независимые от языка и шрифта, напечатанные на этнографической территории Украины в XVI–XVIII ст (до 1800 г.).
2. Подготовительные к описанию работы ведутся с таким расчетом, чтобы при издании Описания расположить материал по областям: Галиция и Угорская Русь, Волынь, Киевщина, Черниговщина и пр. Внутри этих областных рамок материал располагается по отдельным типо-

графиям, а в пределах той или иной типографии – хронологический. Каждому из намеченных территориальных отделов должен предшествовать очерк, посвященный истории книгопечатного дела в данной области, также общему обзору изданий с точки зрения типографской техники и гравированного искусства.

3. Описание той или иной группы старопечатных изданий ведется в связи с ознакомлением с соответствующей литературой по истории книгопечатания, с существующими общими и частными библиографическими справочниками и научно составленными каталогами библиотек.

4. Описание производится исключительно по подлинным экземплярам, после тщательного их изучения. При изучении определенного издания необходимо исследовать по возможности все доступные экземпляры его и отличить их друг с другом для установления нередко встречающихся в старых изданиях вариантов и для обнаружения типографских подделок.

Примечание: Издания, недоступные для описывания de visu, или исчезнувшие, описываются на основании наиболее авторитетных о них известий.

5. Каждое отдельное издание описывается по сл. схеме:

а). Титул или заглавие издания, воспроизведенное полностью шрифтом оригинала, с соблюдением строчных и прописных букв, титл, знаков препинания и с указанием при помощи вертикальных линий концов строк.

Примечание: При отсутствии в издании особого титульного листа название дается на основании содержания книги и набирается современным нам шрифтом. – В словах, напечатанных сплошь прописными буквами, прописной оставляется только первая буква. – Стереотипные титулы в изданиях XVIII в., ст[арые] наз[вания] “словословиями”, приводятся с пропуском неизменно повторяющихся слов; полный формуляр заглавия дается только при описании первой книги, снабженной этим формуляром.

б). Формат книги в долях листа. Число листов, страниц или столбцов, нумерованных и не нумерованных, с указанием места колон-цифры и ошибок в нумерации.

в). Число тетрадей в количестве листов в них: способ обозначения тетрадей.

г). Особенности набора: набор в один или в два столбца. Колон-титул. Переносы.

д). Характер шрифта (церк[овно]-славянский, гражданский, латино-польский: готический или роменский, греческий, еврейский и пр.). Размер (высота) шрифта в миллиметрах. Число строк на первой странице, сплошь запятой типичным для данного издания шрифтом. Площадь набора в сантиметрах.

Примечание: При исчислении площади набора и числа строк колон-титул и переносы во внимание не принимаются.

1). Художественная отделка книги: рамки или линейки на загл. Листе и на отдельных страницах, заставки, вязь, начальные буквы, концовки. Гравюры с указанием места их нахождения в книге, сюжета: с приведением подписей гравера, дат и др. помет. Наличие или отсутствие киновари.

2). Водяные знаки бумаги, со ссылками на альбомы К. Троминина, Н.В. Лихачева, Riekasinskiego, И.М. Каманина и др.

3). При отсутствии в издании так наз. посвящений (герб, окруженный инициалами; эпиграмма на герб; посвятительное послание от автора или издателя);

Примечание: При посвящении разных экземпляров издания различным лицам необходимо отмечать, кому именно адресованы посвящения.

4). Наличие предисловия к читателю, оглавления, списка опечаток, послесловия автора, издателя или типографов и т. наз. выходной летописи, с обозначением листов или страниц, на которых названные статьи помещены, и с выписками, содержащими указания на историю издания; лиц, изданию содействовавших, и типографов, принимавших участие в печатании.

5). При разнородном составе книги приводятся заглавия отдельных статей с указанием листов, на которых они напечатаны.

6). Ссылки на важнейшие библиографические описания данной книги и на изданные снимки с отдельных ее страниц или отметка о том, что, издание в библиографии неизвестно.

Примечание: При ссылках необходимо иметь ввиду гл. обр. следующие описания и альбомы снимков:

- 1). Оглавление книг, кто их сложил //Чтения в “Обществе Истории и Древностей Российских”. 1846 г., № 3.
- 2). В. Сопиков. Опыт российской библиографии. ЧЧ. 1 – V. – СПб., 1813–31 (или новое издание В.Н. Рогожина. – ЧЧ. 1 – V.. – СПб., 1904–1906).
- 3). L. Lelevel. Bibliograficznych ksiąg dwoje. Tt. I–II. – Wilno, 1823–1826.
- 4). A. Jocher. Obraz Bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce, od wprowadzenia do niej druku po rok 1830 wla, eznie , Tt. I – III. – Wilno, 1840–1857.
- 5). И. Сахаров. Обзорение славяно-русской библиографии. – Т. 1. – Кн. 2. – СПб., 1849.
- 6). М. Максимович. Книжная старина южнорусская // Временник Императорского Общества истории и древностей росс.” – 1849. – Кн. 1 и 3 и “Киевлянин”. – 1830. – Кн. 3. См. также “Собрание сочинений М.А. Максимовича”. – Т. III. – 1880. - С. 661–716.
- 7). И. Каратаев. Хронологическая роспись славянских книг, напечатанных кирилловскими буквами. 1491–1730. – СПб., 1861.
- 8). Его же. Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами. 1491–1730. – Вып. 1. – СПб., 1878.
- 9). Его же. Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами. – Т.1. – С 1491 по 1652. – СПб., 1883.
- 10). П. Пекарский. Наука и литература в России при Петре Великом. – Т. II. – СПб., 1862.
- 11). В. Ундольский. Очерк славяно-русской библиографии. – М., 1871 с дополнениями и поправками Я. Головацкого: “Дополнение к Очерку Ундольского”. – СПб., 1874 (“Сборник Отделения русск. яз. и словесности”. – Т. XI; С. Голубева: “Библиографическія замечания о некоторых старопечатных церк.-слав. книгах преимущественно конца XVI и XVII столетий”. – К., 1876 (“Труды Киевск. Дух. Академии”. – 1876. – № 1 и 2; З. Калужняцкого: “К библиографии церк.-слав. печатных изданий в России». – СПб., 1886 (“Сборник Отделения русск. яз. и словесности”. – Т. XLII) и “Еще несколько изданий”. – СПб., 1880 (ibidem. – Т, XL VI).
- 12). Н.В. Губерти. Материалы для русской библиографии. Хронологическое обозрение редких и замечательных русских книг XVIII ст., напечатанных в России гражданским шрифтом. 1725–1800. – Вып. I–III. – М., 1878–1891.
- 13). K. Estreichner. Bibliografia polska. – Tt. VIII–IX. – Krakow, 1882–1883 ; XII–XXVI. – Krakow, 1891–1915.
- 14). И.А. Бычков. Заметки о некоторых церковно-славянских старопечатных книгах. – СПб., 1888. (Из “Отчета Имп. Публичной Библиотеки” за 1886 г.).
- 15). Th. Wierzbowski. Bibliografia polonies XV. as. XVI s.s. ... Tt. I–III. – Varsoviae. 1889–1894.
- 16). Юрий Битовт. Редкие русские книги и летучие издания XVIII в. – М., 1905.
- 17). В. Семенов. Библиографический список книг, напечатанных в провинции со времени возникновения гражданских типографий по 1807 год. – “Русский Библиофил”. – 1912. – № 2 и 3.
- 18). Библиотека А.В. Петрова. Собрание книг, изданных в царствование Петра Великого. – Изд. 2-е. – СПб., 1913.
- 19). В.И. Срезневский и А.Л. Бем. Издания церковной печати времени имп. Елизаветы Петровны: 1741–1761. – Петроград, 1914.
- 20). Ф.И. Титов. Типография Киево-Печерской Лавры. – Т.1. Приложения. – К., 1918 (также под заглавием: Проф. Хв. Тітов. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв. – К., 1924).

Сборники снимков:

- 1). И. Сахаров. Образцы славяно-русского книгопечатания. С 1491 года.
- 2). В.Е. Румянцев. Сборник памятников, относящихся до книгопечатания в России – Вып. 1. – М., 1872.

- 3). С.А. Пташицкий и А.И. Соболевский. Сборник снимков с славяно-русских старопечатных изданий. – Тт. I–II. – СПб., 1895.
- 4). Ф.И. Титов. Типография Киево-Печерской Лавры. – Т. 1. – К., 1916 (1918).
- 5). Іл. Свенціцький. Початки книгопечатання на землях України. – Жовква, 1924.

(Указание на местонахождение книги в киевских библиотеках (значок, число экземпляров, степень сохранности, характерные записи) и в иногородних книгохранилищах со ссылками на соответствующие каталоги). (Отчеты Росс[ийской] Публичной Библиотеки, Академии Наук, Румянцевского Музея, каталоги П.М. Строева, А. Родосского, А.И. Миловидова, И. Свенцицкого и др.).

6. Описание сопровождается снимком с заглавного листа каждой отдельной книги. При невозможности выполнить это требование можно ограничиться репродукцией характерных страниц наиболее редких изданий.
7. В общем, лица, принимающие участие в работе, должны иметь в виду, что Описание в законченном виде ставит целью дать точный, критически проверенный материал для изучения как общей истории культурной жизни на Украине, так и для истории литературы, искусства и типографского дела.

Інститут рукопису
Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського,
ф. X, № 8265.

Рева Л.Г. Сергій Іванович Маслов – основоположник теорії наукового опису українських стародруків та рукописних раритетів

У статті йдеться про роль відомого українського вченого С.І. Маслова у збереженні раритетів національного культурного надбання. Він є фундатором опису пам'яток старовини. Йому належить спеціальна інструкція для складання наукового опису стародруків (1925), оскільки ніхто й ніколи до того не розробляв правил наукового опису кириличної книги.

Ключові слова: стародруки, рукописи, бібліографічний опис, пам'ятки.

Рева Л.Г. Сергей Иванович Маслов – основоположник теории научного описания украинских старопечатных изданий и рукописных раритетов

В статье идет речь о роли известного украинского ученого С.И. Маслова в сохранности раритетов национального культурного наследия. Он является фундатором описания памятников древности. Ему принадлежит специальная инструкция для разработки научного описания старопечатных книг (1925), поскольку никто и никогда до этого не разрабатывал правил научного описания кириллической книги.

Ключевые слова: старопечатные книги, рукописи, библиографическое описание, памятники.

Reva L.G. Sergiy Maslov is a founder of theory of scientific description of Ukrainian old-printed books and rarities' handwritten

In article the autor tells about Sergiy Maslov – a famouse Ukrainian scientific of the conservation rarity of the national inheritance. He is founder of the description memorial of antiquity. The special instruction to compose of scientific description of Kyryllic book (1925) belongs to him, because anybody and never for this time not to grub up the rools of the scientific description of Kyryllic book.

Key words: memorial of antiquity, manuscript, bibliography description, memorials.

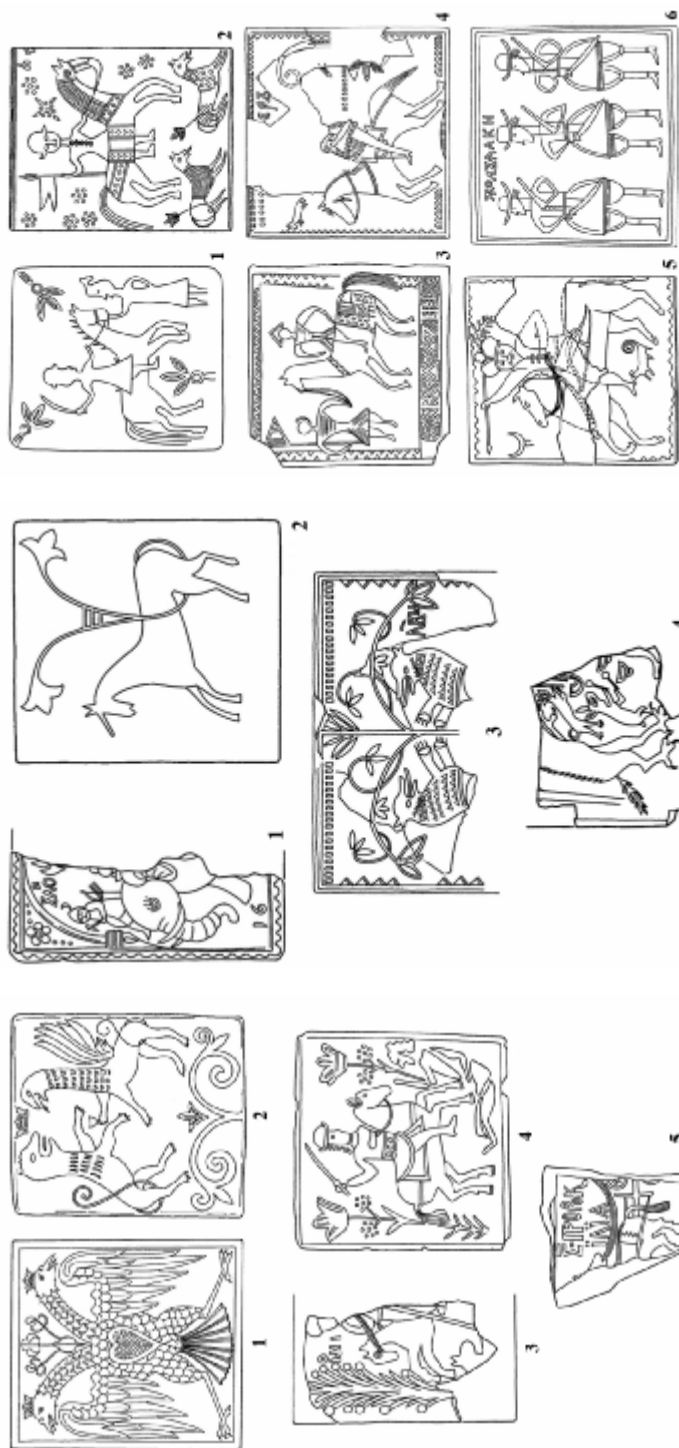


Рис. 1. Изразцы XVII – начала XVIII вв. с геральдическими (1–2) и религиозными (3–5) мотивами: 1 – Чигирин; 2–3 – Мотрошинский монастырь; 4 – Корсун-Шевченковский; 5 – Романовка

Рис. 2. Изразцы XVII – начала XVIII вв. с зооморфными (1, 3), мифологическими (2) и аллегорическими (4) мотивами: 1 – Громы; 2 – Водяники; 3 – Черкасы; 4 – Умань

Рис. 3. Изразцы XVII – начала XVIII вв. с жанровыми мотивами: 1, 5 – Умань; 2 – Чигирин; 3 – Суботов; 4, 6 – Черкасы

К статье Дмитрик Куштана “Сюжетные изразцы периода позднего барокко (по материалам Центральной Украины)” (с. 42–51)



РЕЦЕНЗІЇ, ДИСКУСІЇ, ПОВІДОМЛЕННЯ

УДК 069.01:378.4:378.6

Дмитро КЕПІН
(Київ)

Навчальні видання з музеології в Україні: критичний аналіз

Кожна наукова дисципліна має свої теоретичні засади. Має свою теорію й музеєзнавство (музеологія), статус якого до сьогодні поки невизначений. Між дослідниками точаться дискусії щодо об'єкту, предмету і структурних елементів цієї наукової дисципліни. Це, у свою чергу, зумовлює підготовку відповідних фахівців, спроможних втілити у повсякденній практиці сучасні музеєзнавчі теорії.

До 1992 р. в Україні підготовку музеєзнавців здійснювала лише кафедра археології та музеєзнавства історичного факультету Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка (нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, далі – КНУ). В 1955 р. для випускників кафедри була затверджена кваліфікацію “історик, археолог-музеєзнавець, учитель історії та суспільствознавства” [1]. Закінченого вигляду курс лекцій із музеєзнавства і спецкурсів з цієї дисципліни, читаних на кафедрі професором Г.Г. Мезенцевою (1923–1997) впродовж 1950–1970-х років набув у вигляді першого в Україні авторського підручника “Музеєзнавство” (К., 1980).

З 1992 р. підготовку відповідних фахівців почала здійснювати кафедра музеєзнавства й охорони культурної спадщини Київського національного університету культури і мистецтв. Також фахівців із указанного фаху готують на кафедрі історії України та музеєзнавства Харківської державної академії культури, а також на кафедрі документознавства і музейної справи Волинського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк). Відтоді окремі курси з музеології почали викладатися на історичних, геологічних, географічних, біологічних факультетах інших університетів України, а також у вищих навчальних закладах системи політехнічної освіти. Цілком природно, що подібне поширення вивчення засад музейної роботи обумовило появу відповідної навчальної літератури для майбутніх музеологів.

У даному дослідженні ми розглянемо видання музеологічного спрямування, що з'явилися від 1991 р. й до нашого часу. Загалом, за своїм змістом їх можна згрупувати наступним чином:

1. Навчальні посібники з музеології як науки.
2. Видання, які висвітлюють історію та теорію музейництва (музейної справи).
3. Посібники, що розкривають особливості напрямів діяльності музеїв як загалом, так і відповідно до їх профілю.
4. Методичні розробки, робочі програми та інша за характером навчально-методична література.
5. Термінологічні словники-довідники.

Дамо стисло характеристику кожної з наведених груп видань.

У 2006 р. археолог В.І. Якубовський (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка) видав відповідний посібник [2]. Під музеєзнавством автор розуміє “окрему самостійну суспільну дисципліну, яка вивчає процеси збереження соціальної інформації, пізнання і передачі знань та емоцій за допомогою музейних предметів, а також вивчає музейну справу та музей як суспільний інститут, його соціальні функції і форми реалізації їх у різних соціальних умовах” (с. 14). Ця дефініція перегукується з визначенням музеєзнавства, запропонованим у 1980-х роках російським ученим, професором А.М. Разгоном (1920–1989): “музееведение – общественная наука, изучающая процессы сохранения социальной информации, познания и передачи эмоций посредством музейных предметов, музейное дело, музей как общественный институт, его социальные функции и формы их реализации в различных общественно-экономических условиях” [3]. В.І. Якубовський зазначає, що термін “музеєзнавство” почав використовуватися лише з другої половини XIX ст. Ця усталена до сьогодні точка зору бере початок від досліджень Ф.І. Шміта і А.М. Разгона. Але, як ми вже вказували в ряді своїх публікацій, цей термін (нім. Museumskunde) зустрічається у роботах Й.-В. Гете, В. фон Гумбольдта, Я. та В. Грімів [4].

Корисними є наведені автором згаданого видання з музеології зразки музейної документації та правові документи, що стосуються вітчизняної музейної справи й охорони культурної спадщини. Книга добре ілюстрована кольоровими фотографіями.

На основі прочитаного курсу лекцій у Відкритому міжнародному університеті розвитку людини “Україна” (м. Київ) філософи В.В. Шевченко та І.М. Ломачинська видали відповідний посібник із термінологічним словником (99 слів). Як зазначають автори на початку книги, її концепція та структура аналогічна підручнику російської дослідниці, професора музеєзнавства Російського інституту культурології Російської академії наук і Міністерства культури Російської Федерації (м. Москва) (далі – РІК) Т.Ю. Юренєвої “Музееведение” (М., 2003 р.; 4-е видання 2007 р.) [5].

Посібник українських фахівців побудований за модульною системою. Автори розглядають погляди різних дослідників на об'єкт, предмет і структуру музеології. При викладі цього матеріалу вони спиралися на дослідників РІК [6].

Не можна цілком погодитися з авторами посібника, що в античному Римі на задовільному рівні було збереження цінностей (с. 35). Як свідчать твори Гая Светонія Транквілла, Плїнія Старшого, Цицерона, Корнелія Тацита, державні діячі імператорського Риму не завжди адекватно ставилися до збереження історико-культурної спадщини, що призводи-

ло до численного пограбування й нищення пам'яток. Про це свідчать й твори візантійського проповідника та богослова Іоанна Златоуста (бл. 347 чи 350 – 407 роки н.е.) “Великопісні бесіди. Бесіди про статуї, промовлені антиохійському народу” (388 р.).

В.В. Шевченко та І.М. Ломачинська пропонують наступну дефініцію терміну “музей” як “історично зумовленого багатофункціонального інституту соціальної пам'яті, за допомогою якого реалізується суспільна потреба у відборі, збереженні та репрезентації специфічної групи природних і культурних об'єктів, усвідомлювальних суспільством, як цінність, що підлягає вилученню з середовища перебування і передачі з покоління в покоління – музейних предметів” (с. 148). Це визначення подібне до розуміння цього ж терміну, запропонованого М.Є. Каулен: “Музей, исторически обусловленный многофункциональный институт социальной памяти, посредством которого реализуется общественная потребность в отборе, сохранении и репрезентации специфической группы культурных и природных объектов, осознаваемых обществом как ценность, подлежащая изъятию из сферы бытования и передаче из поколения в поколение, – музейных предметов” [7].

Спроба викладення власного бачення теорії музеології здійснена істориком І.В. Довжуком (Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля) [8]. При цьому, як і попередні автори, він враховує напрацювання зарубіжних, передусім російських, учених. Історик докладно аналізує статус музейного джерелознавства. Водночас, він ставить під сумнів можливість виділення його як самостійної науки, і врешті-решт приходить до висновку, що “музейного джерелознавства” як такого не існує і що воно входить до поняття “історичне джерелознавство” (с. 21). Посібник завершується додатками, який містить зразки музейної документації та словником (62 позиції).

Серед посібників із музеології виділяються 2 книги, підготовлені географами КНУ (В. Бабарицька, А. Коробкова, О. Малиновська) і Львівського національного університету імені Івана Франка та Львівського інституту економіки і туризму (М.Й. Рутинський, О.В. Стецюк) [9].

Основний лейтмотив обох видань – вирішення проблем “виживання” музеїв у сучасних соціально-економічних умовах держави шляхом залучення музейних закладів у сферу туризму, впровадження нових технологій музейного маркетингу та менеджменту.

Посібник львівських дослідників має глосарій (160 слів), чорно-білі ілюстрації та додатки (правові документи щодо музейної справи та довідник існуючих історико-культурних заповідників України).

Автори посібника до сфери музеології відносять питання, пов'язані зі збереженням і використанням культурної та природної спадщини. Тим самим не виділяється пам'ятокознавство як наука. Як і Ю.А. Омельченко (хоча в дослідників на його праці й не має посилань) М. Рутинський та О. Стецюк вважають музеологію культурологічною дисципліною (с. 15–19). Слідом за А. Разгоном, З. Странським, Ф. Вайдахом введення терміну “музеологія” в науку пов'язується з німецьким дослідником Й. Грассе (1883 р.) (с. 22). Однак, слід зазначити, що стаття цього вченого була видана у часописі “Zeitschrift für Museologie und Antiquitätenkunde”, перший номер якого побачив світ у Дрездені в 1877 р.

Історія розвитку музейної справи поділена авторами посібника на 4 етапи, початок якої відноситься до крито-мікенської культури (с. 20). На с. 59 сказано, що Центральний (нині Національний) науково-природничий музей НАН України у м. Києві відкритий у 1973 р. Насправді цей музейний комплекс був створений у 1966 р., а з наступного року були від-

криті для відвідувачів експозиції Геологічного та Зоологічного (нині – ім. член-кор. НАН України М.М. Щербака) музеїв; із 1969 р. – Палеонтологічного (з 2005 р. – ім. акад. В.О. Топачевського), Археологічного та Ботанічного (нині – імені проф. Д.М. Доброчасової). У свою чергу Археологічний музей є відділом Інституту археології НАН України.

Характеризуючи музеї України автори посібника вибірково подають імена їх засновників. У багатьох випадках узагалі не названі вітчизняні дослідники, причетні до створення того чи іншого музею. Зокрема, при розгляді створення Музею народної архітектури та побуту у Львові, М. Рутинський та О. Стецюк не приділили уваги діяльності одному з його засновників, етнографу-музеєзнавцю А.Г. Данилюку (1941–2008). Навіть у бібліографічному списку наприкінці посібника – жодної згадки про роботи цього вченого. Аналізуючи діяльність Археологічного музею Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України поза увагою залишилися імена його засновників – археологів Л.Г. Мацкевого та О.С. Ситника (с. 277).

Є певні неточності також під час розгляду музеїв просто неба. Так, на с. 234 розміщена інформація про створення на околицях м. Ржищева “міста-музею трипільської Аррати-Оріяни”. Дійсно, на базі дослідження двошарового поселення (трипільська та черняхівська культури) наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років передбачалася часткова музеєфікація відкритих будівель і створення натурної експозиції просто неба в урочищі Ріпниця (варіанти археолога М.Ю. Відейка, а також автора цих рядків) [10]. Але, щодо “Аррати-Оріяни” трипільці не мають жодного відношення. Досліджене трипільське поселення не є залишками міста. Принагідно зауважимо лиш, що через відсутність фінансування даний проєкт досі не реалізований.

Важливим і новим для вітчизняної музеології є власне бачення авторами згаданого посібника сучасного музейного менеджменту й маркетингу. Але зауважимо, що “комерціалізація” музею повинна бути направлена на популяризацію складу його зібрання, залучення інвестицій для подальшого удосконалення різних напрямів діяльності музею. Тим самим не повинно відбуватися “розмузеювання”, що негативно впливатиме на стан збереження автентичних пам’яток, і – врешті-решт – призведе до поступової втрати соціальних функцій та власного образу цього-таки музею.

Корисним є невеликий посібник викладачів Житомирського державного університету ім. І. Франка [11]. Умовно його можна віднести до виділеної вище першої групи видань, адже він значною мірою стосується третьої групи. До того ж, він також має словник музеєзнавчих термінів.

До цього посібнику за своїм змістом прилягає і видання історика О.В. Потильчака (Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова), що є радше методичною для студентів з основ історичного музеєзнавства [12].

Серед другої групи видань вирізняється посібник історика О.О. Салати (Київський міський педагогічний університет ім. Б.Д. Грінченка) [13], що побудована за модульною системою.

Автор посібника зазначає, що культура середньовіччя не знала історичних і художніх збірок (с. 13). Але нині різними дослідниками встановлено цілком звороте: мистецтвознавцем і музеєзнавцем Ф.І. Шмітом, археологом С.А. Жебелевим, філософом В.В. Бичковим, Т.Ю. Юренєвою, археологом і музеологом К. Скленаржем (Прага) доведено, що вже в VIII–XIII ст. у Європі вже почали формуватися перші збірки старожитностей і “музейні” кабінети.

Не варто також абсолютизувати думку, що музеї виникають вперше лише в культурі Італійського Відродження і пов'язані з династією Медичі у Флоренції. Спираючись на дослідження філолога І.М. Голєніщева-Кутузова, нами вже наголошувалося, що аналогічні процеси відбувалися й на теренах сучасних балканських країн, зокрема, Хорватії [14].

У посібнику О.О. Салати не розглядається історія виникнення таких всесвітньовідомих закладів, як Оружейна палата у Москві, Музей антропології та етнографії імені Петра Великого Інституту етнографії ім. М.М. Міклухо-Маклая Російської академії наук. Говорячи про музейну освіту, згадана дослідниця не згадує Г.Г. Мезенцеву та її праць. Окремий розділ посібника присвячений проблемам музеєфікації пам'яток України. Проте, виклад матеріалу стосується лише об'єктів архітектури – замків і їх використанню з музейною метою. Автор посібника також докладно зупиняється на правових аспектах функціонування музеїв у державі.

У цю групу видань із музеології можна включити й посібник фахівців у галузі туристичної діяльності, виданому в Прикарпатському національному університеті ім. В. Стефаника (Івано-Франківськ) [15].

Найбільше музеєзнавчих посібників з окремих спецкурсів цієї дисципліни. Так, декілька книг присвячені діяльності музеїв при навчальних закладах – праці Н.І. Ганнусенко (Науково-дослідний інститут педагогіки Академії педагогічних наук України, Київ), Л.А. Гайди (Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського), І.М. Медведєвої (Донбаська державна машинобудівна академія, Донецьк) [16].

Музеєзнавцем І.А. Карсим (КНУ) на основі читаних курсів підготовлені й видані 2 посібники. Так, спираючись на досягнення російських музеєзнавців вона розглядає методику вивчення музейних предметів, питання комплектування та облік фондів, аналізує відповідну документацію та проблеми зберігання колекцій у фондосховищах [17]. Одночасно, в посібнику приділено недостатньо уваги працям вітчизняних фахівців з питань вивчення й збереження різних категорій музейних предметів. Так, розглядаючи методику опису етнографічних колекцій і предметів декоративно-прикладного мистецтва, І.А. Карсим не враховує напрацювання таких вчених, як Г.А. Скрипник, Т.В. Кара-Васильєвої, Є.А. Антоновича, Р.В. Захарчук-Чугая, М.Є. Станкевича (с. 24–29). Також варто було б проаналізувати монографії та методичні рекомендації щодо опису фондових колекцій і їхнього збереження дослідників Національного науково-реставраційного центру України О.І. і Т.В. Мінжуліних, В.Б. Довганюка, О.І. Комаренко, Т.І. Митківської, Г.М. Новикової. З-поміж іншого, викладеного в посібнику, наприклад, не можна погодитися з твердженням, що меблі виникають вперше у культурі Стародавнього Єгипту (с. 33). Найдавніші меблі вже відомі за доби пізнього палеоліту (дослідження І.Г. Шовкопляса, І.Г. Підоплічка на матеріалах Мізинського та Межиріцького поселень; Б. Кліми та О. Соффер на матеріалі поселення Долні Вестоніце I (Моравія, Чехія). Згідно їх висновків у мешканців цих поселень в ужитку були табурети з черепів мамонтів, лавки з кісток цієї ж тварини.

За своїм змістом другу книгу І.А. Карсим можна вважати своєрідним посібником з музейної педагогіки [18]. До навчальних видань музеологічної спрямованості тяжіють ще декілька посібників інших авторів [19]. Не зупиняючись докладно на характеристиках навчально-методичних розробок, вкажемо, що вони дають загальне уявлення про зміст того чи іншого спецкурсу з музеології. Більшість з них підготовлено на спеціалізованих кафедрах.

У вітчизняній музеології нині видані тільки 2 довідкових видання. Так, у словник О. та О. Бабенків містить 600 дефініцій [20]. Під час його укладання автори спиралися на російський досвід, зокрема на словник “Терминологические проблемы музееведения” (відп. ред. В.Ю. Дукельський (М., 1986)).

Значним поступом у розробку музеологічної термінології, яка використовується у природничо-історичних музеях є відповідний ілюстрований словник-довідник біолога О.С. Климишина (Державний природознавчий музей, Львів), де автор розкриває зміст 2400 термінів і понять. Це по суті перше видання такого типу в Україні, яке містить власне бачення укладача термінологічного апарату музеології [21]. Дана книга з успіхом може бути використана студентами не лише природничих спеціальностей, але й гуманітарних.

Таким чином, незважаючи на певний спектр навчальної літератури з музеології в Україні, залишається актуальним підготовка фундаментального академічного видання, де були б комплексно розглянуті теоретичні засади та прикладні аспекти цієї наукової дисципліни. Певні напрацювання у цьому відношенні вже є у Центрі пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Залишається також актуальним підготовка та видання посібників з природничої музеології, адже розглянуті видання не висвітлюють усього розмаїття специфіки діяльності таких музеїв.

Джерела та література

1. *Ліньова Є.А., Омельченко Ю.А.* Г.Г. Мезенцева – археолог, музеєзнавець, педагог // Український музей. Зб. наук. праць. – К.: Товариство археології та антропології, 2003. – С. 9–18.
2. *Якубовський В.І.* Музеєзнавство. Навчальний посібник-практикум. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2006. – 272 с.
3. *Разгон А.М.* Глава 1. Музееведение как научная дисциплина // Музееведение. Музеи исторического профиля: Учеб. пос. для вузов по специальности “История”. – М.: Высшая школа, 1988. – С. 9.
4. *Кепін Д. Й.-В.* Гете та музейна справа // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи (Матеріали ювілейної міжнародної науково-практичної конференції). – К.: Національний музей історії України, 1999. – С. 18–19.
5. *Шевченко В.В., Ломачинська І.М.* Музеєзнавство. Навч. посібник для дистанційного навчання. – К.: Відкритий міжнародний університет розвитку людини “Україна”, 2007. – 288 с.
6. *Музейное дело России / Воронцова Е.А., Гуральник Ю.У., Казакова Ю.У. и др.* – М.: Издательство “ВК”, 2003. – 614 с.; *Основы музееведения / Отв. ред. Э.А. Шулепова.* – М.: Едиториал УРСС, 2005. – 504 с.; *Основы музееведения / Отв. ред. Э.А. Шулепова.* Изд. 2-е испр. и доп. – М.: Российский институт культурологии, 2010. – 432 с.
7. *Каулен М.Е., Мавлеев Е.В.* Музей // Российская музейная энциклопедия. – М.: РИПОЛ классик, 2005. – С. 395.
8. *Довжук І.В.* Основы музеєзнавства. Навчальний посібник. – Луганськ: Видавництво СНУ ім. В. Даля, 2008. – 164 с.
9. *Бабарицька В., Короткова А., Малиновська О.* Екскурсознавство і музеєзнавство. – К.: Альтерпрес, 2007. – 464 с.; *Рутинський М.Й., Стецюк О.В.* Музеєзнавство. Навч. посібник. – К.: Знання, 2008. – 428 с.
10. *Відейко М.Ю., Трачук О.В.* Додаток 1: Науково-просвітницький історико-археологічний комплекс біля с. Уляники Кагарлицького району Київської області // Відейко М.Ю. Давні поселення України. Альбом археологічних джерел та реконструкцій. – К.: ІА НАН України; Об'єднання громадян товариство “КОЛО-РА”, 2000. – Ч. 1. – С. 89–97; *Кепін Д.* Археологічна скансенологія як складова частина прикладного музеєзнавства // Сакральні споруди у житті суспільства: історія і сьогодення. Матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції “Софійські читання”. Київ, 27–28 листопада 2003 р. – К.: “Фенікс”, 2004. – С. 140–146; *Він же.* Музеєфікація об'єктів археологічної спадщини в Європі: на прикладі пам'яток первісної культури. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2005. – С. 94–100.
11. *Власюк І.М., Зосимович О.Ю., Хадарова М.В.* Музеєзнавство та архівна практика: Навч.-метод. посібник. – Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – 76 с.

12. *Потильчак О.В.* Основи історичного музеєзнавства. Навч.-метод. комплекс нормативного курсу. – К.: Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. – 60 с.
13. Основи музейної справи: Навч.-метод. посібник для студентів соціально-гуманітарного факультету зі спеціальності “вчитель історії” / Укладач О.О. Салата. – К.: Київський міський педагогічний університет імені Б.Д. Грінченка, 2005. – 104 с.
14. *Кепін Д.В.* Історія формування музеєзнавства як наукової дисципліни у Європі // Праці Центру пам’яткознавства. Вип. 5. – К.: Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПІК, 2003. – С. 138–139.
15. Основи музеєзнавства, маркетингу та рекламно-інформаційної діяльності музеїв. Посібник / Авт. кол.: П. Горішевський, М. Дейнега, М. Ковалів та ін. – Івано-Франківськ: Плай, 2005. – 64 с.
16. Шкільні музеї. Навч.-метод. посібник / Н. І. Ганнусенко, О. В. Ляпін, Г. І. Мацейків та ін. – К.: Радянська школа, 1991. – 111 с.; *Ганнусенко Н.* Етнохудожнє виховання учнів у позаурочний час. – К.: ТОВ “ХІК”, 2004. – 96 с.; *Гайда Л.* Музеєзнавство у закладах освіти: Навч. посібник. – Кіровоград: КОІППО, 2006. – 108 с.; *Вона ж.* Музеєзнавство в навчальних закладах: Навч.-метод. посібник. Вид. друге, змін. та доп. – Кіровоград: Видавництво Кіровоградського обласного інституту післядипломної освіти імені Василя Сухомлинського, 2007. – 88 с.; *Вона ж.* Музей у навчальному закладі. – К.: Шкільний світ, 2009. – 128 с.; *Медведева І.М.* Розвиток музейно-педагогічної діяльності. Навч. посібник. – Краматорськ: Донбаська державна машинобудівна академія, 2009. – 60 с.
17. *Карсим І.А.* Науково-фондова робота музеїв. Навч. посібник для студентів III курсу. – К.: Кафедра археології та музеєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2007. – 96 с.
18. *Карсим І.А.* Культурно-освітня діяльність музеїв. Навч. посібник для студентів IV курсу. – К.: Кафедра археології та музеєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2007. – 112 с.
19. *Дерев’янка С.М., Великочий В.С.* Архівно-музейна практика: Метод. посібник для студентів спеціалізації “Історія”, “Правознавство”, “Релігієзнавство”. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – Вип. I. – 48 с.; *Шевченко С.І.* Етнографічне музеєзнавство: Конспект лекцій. – Кіровоград: Кіровоградський державний педагогічний університет ім. В. Винниченка, 2002. – 19 с.
20. *Бабенко О., Бабенко О.* Короткий словник музейних термінів. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2001. – 120 с.
21. *Климишин О.С.* Природничі музейні термінологія. Словник-довідник. – Львів: Державний природознавчий музей НАН України, 2003. – 242 с.

***Кепін Д.В.* Навчальні видання з музеології в Україні: критичний аналіз**

У статті розглянуті видання музеологічного спрямування, видані в Україні впродовж 1991–2009 років: навчальні посібники з музеології; видання з музейної справи; посібники, що розкривають особливості напрямів діяльності музеїв різних профілів; методичні розробки та робочі програми із спецкурсів; термінологічні словники-довідники.

Ключові слова: музеологія, музей, навчальний посібник

***Кепин Д.В.* Учебные издания по музеологии в Украине: критический анализ**

В статье рассмотрены издания музеологического направления, изданные в Украине за период 1991–2009 гг.: учебные пособия по музеологии, издания по музейному делу, пособия, раскрывающие особенности направлений деятельности музеев разных профилей; методические разработки и рабочие программы по спецкурсам, терминологические словари-справочники.

Ключевые слова: музеология, музей, учебное пособие

***Kepin D.V.* Teaching editions on museology in Ukraine: critical analysis**

The editions of museological trends are being considered as well as editions on museum work; educational suppliers, revealing peculiarities of museums activities' trends of the different types. Both methodical elaborations and purpose-oriented programs on special courses are included in these editions. Glossaries and reference-books are also given.

Key words: museology, museum, educational suppliers

І Спаські міжнародні наукові читання в Ніжині

Без сумніву, знакова подія відбулася на початку жовтня 2010 р. в м. Ніжині: впродовж кількох днів проходили міжнародні наукові читання, які були присвячені 90-річчю від часу відкриття в цьому місті першого в його історії публічного – тобто відкритого для вільного огляду всіма охочими – музею. До Ніжина прибуло майже півсотні науковців із різних куточків України, а також кілька відомих дослідників із Російської Федерації, зокрема, з Санкт-Петербурга та Москви.

Звісно, Ніжину не вперше приймати подібні наукові зібрання (щоправда, такого рівня й представництва наукові форуми раніше приймав здебільшого одноосібно Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, знаючись на цій справі й маючи в цьому певні традиції). Проте, за подібною тематичною направленістю досі наукових зібрань у Ніжині не було, – недарма організатори читань уже в назві нумерували їх “Першими”.

Основні напрями наукових доповідей стосувалися дослідження різних пам’ятокознавчих, музеєзнавчих, історичних й етнологічних проблем розвитку Північно-Дніпровського Лівобережжя – земель, що охоплюють басейн лівобічних допливів Дніпра від середньої його течії на півдні й до верхів’їв на півночі. Ареал територіально досить обширний, до нього нині входять українські, російські й білоруські землі. Але попри різну політико-адміністративну належність, ця обширна територія має досить багато спільного в історичному плинні останнього тисячоліття, близький за національним і соціокультурним розвитком населення тощо. Відтак, фіксація напрацювань наукового вивчення вказаного регіону, живе професійне спілкування дослідників, обговорення планів майбутніх дослідів і було метою проведення цих міжнародних наукових читань у Ніжині.

Читання можна сміливо вважати знаковими, в сучасній історії Ніжина насамперед тому, що вперше науковий захід подібного рівня відбувався відразу в кількох частинах історичного центру Ніжина, а не концентрував усі заходи з робочої програми чи то на території, скажімо, університету, чи то суто в межах якоїсь зали засідань деінде. Заходи в межах читань організаторами були сплановані так, що кожного дня робота наукового форуму відбувалися в новому місці, в новому приміщенні, за нових обставин: спершу загальноміський захід у історичному середмісті Ніжина, потім пленарне засідання у стінах Гоголівського корпусу НДУ імені Миколи Гоголя; наступного дня – секційні й завершальне пленарне засідання в залі засідань Ніжинської мерії, що в самісінькому центрі міста. Особливо подібне “кочування” Ніжином було приємним іногороднім учасникам читань, зосібна тим, хто вперше відвідав це древнє українське місто.

Третій день також був позначений “зміною декорацій” – для учасників і гостей читань організаторами була влаштована екскурсія до Національного історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця”, що в м. Батурині Чернігівської обл., де вони на власні очі побачили творіння видатного архітектора Чарльза Камерона – відремонтований після сторіч запустіння палац останнього керманіча української козацької держави гетьмана Кирила Розумовського; частково реконструйовану цитадель Бату-

ринської фортеці доби гетьмана Івана Мазепи; відвідали батуринські музеї, помилувалися краєвидами Надсейм'я. На зворотному шляху до Ніжина відвідали також "Ганнину пустинь" – історико-меморіальний музей-заповідник Пантелеймона Куліша в хут. Мотронівці на Борзнянщині.

У Ніжині впродовж перших двох днів роботи читань у позаробочий час їх учасники також не нудьгували. Для них були влаштовані кілька цікавих екскурсій – оглядова центром міста, музеями НДУ імені Миколи Гоголя* та відділами Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського.

Участь останнього в організації й проведенні читань також є знаковою – і для міста, і для самого музею. Адже від початку свого існування міський краєзнавчий музей вперше був серед організаторів подібного наукового зібрання подібного рівня, більше того – відразу базовою приймаючою стороною! І це не випадково. Насамперед, це пов'язане як з історичними коренями існування музею, так і з його сьогоденням.

Наприкінці 2009 р. за ініціативи трудового колективу музею та при підтримці Державного Ермітажу, НДУ імені Миколи Гоголя, Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури рішенням Ніжинської міської ради Ніжинському краєзнавчому музеєві було присвоєне ім'я видатного історика-нумізмата, засновника вітчизняної нумізматичної наукової школи, відомого музейника, головного зберігача Відділу нумізматики Державного Ермітажу – всесвітньвідомого Санкт-Петербурзького музею – Івана Георгійовича Спаського. Сучасний краєзнавчий музей у Ніжині офіційно відкрився вже у повоєнний час (наприкінці 1960-х років). Але історія музейної справи в Ніжині сягає більш, ніж півстоліття раніше – з 1909 р., коли у стінах тодішнього Історико-філологічного інституту була організована кімната-музей найвидатнішого, без сумніву, вихованця ніжинського вищого навчального закладу – М.В. Гоголя. На початку 1920-х років музейництво в Ніжині отримало могутній поштовх у розвитку і далеко не остання роль у тому І.Г. Спаського, тоді гімназиста-випускника, згодом студента, що під впливом старшої сестри Євгенії (невдовзі відомого українського етнолог, дослідника народних промислів якраз Південного Українського Лівобережжя) захопився вивченням місцевих старожитностей і музейництвом.

У листопаді 1920 р. частково на базі музейної колекції зреформованого історико-філологічного інституту, частково залучивши нові зібрані етнографічні експонати в стінах того-таки інституту відкрився Музей історії, мистецтва та етнографії, який очолив петроградський художник і мистецтвознавець В.І. Лесючевський, за волею долі який опинився в післяреволюційному Ніжині. Його заступником і незмінним помічником був І.Г. Спаський. На жаль, музей проіснував менше року, повноцінної роботи так і не налагодив – багато тому причин (насамперед, матеріальних). Але це був перший досвід публічної музейної роботи в Ніжині, адже інститутський музей, що виріс із музею-кімнати М.В. Гоголя, був закритий для широкого загалу й використовувався лише в межах навчального процесу студентів. З іншого боку – існування цього першого публічного музею в Ніжині дало неоцінений досвід І.Г. Спаського в організації робо-

* На превеликий жаль не вдалося оглянути унікальний Музей рідкісної книги НДУ імені Миколи Гоголя, що натоді якраз був зачинений через ремонт і оновлення експозиції. Але цю прикрість з лихвою компенсували інші університетські музеї – Музей історії Ніжинської вищої школи, Музей-кімната М.В. Гоголя та Картинна галерея, які – особливо зібрання картин – не залишили нікого байдужим.

ти музею, який особливо став у нагоді під час створення в 1927 р. Ніжинського окружного музею, котрим майбутній учений-нумізмат упродовж перших трьох років існування керував у якості директора. Цей, другий за рахунком, публічний музей на теренах Ніжина, що повноцінно проіснував майже 10 років, був з одного боку частково спадкоємцем Музею історії, мистецтва та етнографії, а з іншого – опосередковано попередником (мабуть точніше сказати – логічним предтечею) сучасного краєзнавчого музею в Ніжині. Як не прикро, але ні експонатами, ні колективом, ні приміщенням обидва ніжинські музеї 1920-х років на пов'язані з нинішнім. Можна говорити тільки про ідею створення універсального історико-мистецького музею і традицію музейної справи, що розділяли кількадесят років.

З'єднуючим містком між двома такими різними періодами існування загальноміського музею в Ніжині, провідником згаданої музейної традиції став І.Г. Спаський, який у повоєнний час із Ленінграду, будучи вже відомим ученим, тримав контакт із малою батьківщиною. Дізнавшись про організацію в Ніжині нового краєзнавчого музею, Іван Георгійович заочно, в листуванні з кількома знайомим ніжинцями, насамперед, із керівником роботи з організації музею, майбутнім першим його директором В.С. Шоходьком, ділився своїм багатим досвідом музейної роботи, давав цінні поради – фактично виступив науковим консультантом. Відтак, цілком зрозуміло, чому саме краєзнавчий музей був серед співорганізаторів наукових читань у Ніжині, чому вони були присвячені ювілейній даті від часу заснування згаданого музею початку 1920-х років і чому читання були названі “Спаськими”.

Іншими співорганізаторами І Спаських міжнародних наукових читань виступили Ніжинська міська рада, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя та Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. З огляду на тематичну направленість, місце проведення читань, їх змістовну наповненість кожна з цих організацій мала власну мотивацію щодо участі в їх організації.

Власне наукові читання відбувалися протягом 1–2 жовтня – як зазначалося раніше – у приміщенні НДУ імені Миколи Гоголя та Ніжинської міської ради. З майже 70 заявлених учасників безпосередню участь у пленарному та секційних засіданнях узяли біля 40 науковців та ще кількадесят гостей. Перше пленарне засідання було присвячене цілком історії родини Спаських – визначним її представникам і їх внеску до розвитку науки, освіти, релігійного й громадського життя Ніжина, України, колишнього СРСР; до розвитку світової науки й культури загалом. Вельми цікавими були доповіді колишніх колег, учнів і друзів І.Г. Спаського з відділу нумізматики Державного Ермітажу – його нинішнього завідувача В.О. Калініна, провідних науковців відділу Є.С. Щукіної (до речі з родинними коренями з с. Вертіївки, що неподалік Ніжина), К.В. Лепьохіної; завідувача відділом давньоруської літератури Інституту російської літератури Н.В. Понирко. Спогадами про вчителя й друга поділився член-кореспондент НАН України, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України М.Ф. Котляр і його дружина М.В. Скржинська – також знаний український учений-історик, доктор історичних наук. Поділилися з присутніми на пленарному засіданні матеріалами із сімейних архівів донька І.Г. Спаського Лада Іванівна Вуїч і онука Євгенія Георгіївни Спаської – Наталія Юліївна Анохіна.

Упродовж наступного робочого дня читань під час секційних і другого пленарного

засідань звучали доповіді з різноманітної тематики персоналістичного, історіографічного, джерелознавчого й теоретико-методологічного спрямування. Єдине, що було незмінно спільне – географія досліджень охоплювала територію Південно-Дніпровського Лівобережжя. Вельми цікавими були доповіді професора І.В. Верби та професора Л.О. Гріффена; київських пам'яткознавців і музеєзнавців О.В. Бачинської, О.С. Бурлаки, Д.В. Кепіна, В.О. Константинова, археологів Ю.М. Ситого, В.М. Скорохода (обидва з Чернігова) та Д.П. Куштана (з Черкас), й багатьох інших.

Під час підбиття підсумків роботи І Спаських читань на заключному пленарному засіданні, представник одного зі співорганізаторів, начальник управління культури, туризму і охорони культурної спадщини виконавчого комітету Ніжинської міської ради Л.К. Шаган констатував, що подібні заклади конче потрібні не лише для налагодження певних наукових зв'язків, плідного безпосереднього спілкування науковців, але й для культурного розвитку невеликих міст, на кшталт Ніжина, особливо зі статусом історичного міста. На його думку, сам факт проведення в Ніжині подібного наукового форуму, а також наслідки його роботи – насамперед, опубліковані дослідження учасників (частина з яких так чи інакше стосується вивчення старожитностей Ніжина й Ніжинщини) – мають слугувати вирішенню певних практичних питань, зокрема, створенню в Ніжині історико-архітектурного заповідника, що є актуальним уже не один десяток років.

Про підтримку створення в Ніжині історико-архітектурного заповідника було зафіксовано в одній із резолюцій, ухвалених на заключному пленарному засіданні І Спаських читань. У інших резолюціях, ухвалених учасниками читань ухвали порушувалося клопотатися перед міською владою про створення в Ніжині (окремого чи у структурі Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського) Музею ніжинських родин, де обов'язково був би відділ або частина експозиції відділу, присвячені родині Спаських. І чи не найголовніше – враховуючи позитивний результат проведення І Спаських читань, їх учасники рекомендували організаторам розглянути можливість проведення наступних ІІ Спаських читань у Ніжині через певний проміжок часу, орієнтовно – за 2 роки.

Насамкінець хотілося б зупинитися на ключовій події з програми проведення І Спаських читань.

З-поміж гостей І Спаських читань було чимало представників родини Спаських, родичів І.Г. Спаського: насамперед, його донька Л.І. Вуїч, що прибула з Москви, онука його старшої сестри Євгенії – Н.Ю. Анохіна, що нині мешкає в Санкт-Петербурзі; небожі – двоє синів його старшого брата Василя зі своїми сім'ями, яких доля оселила в Західній Україні (в Нетішині). Місцем їхньої зустрічі став Ніжин, батьківщина їх спільного предка – протоієрея Георгія Івановича Спаського, батька Івана, Василя та Євгенії Спаських (а також ще двох братів – Феодосія та Георгія, які в 1920 р. емігрували за кордон, де й померли в повоєнний час; у Георгія дітей не було, а ось нащадки Феодосія нині проживають у Франції та Бельгії). Й спонукало їх приїхати до Ніжина саме проведення І Спаських читань, зокрема – заплановане у межах проведення наукового форуму урочисте відкриття меморіальної дошки на будинку родини Спаських, присвяченої найбільш відомим її представникам: прот. Г.І Спаському та його дружині Юлії Миколаївні (до шлюбу – Переяславцевої), а також їх дітям – Євгенії, Феодосію й Івану.

Цей захід, що перетворився на справжню подію в культурному житті Ніжина, зібрав перед фасадом майже стоп'ятидесятилітнього будинку Спаських (з 2010 р. – пам'ятки

історії місцевого значення) не лише учасників I Спаських читань, але й представників керівництва міста на чолі з в.о. Ніжинського міського голови, секретарем Ніжинської міської ради О.Г. Баранковим; співробітників Ніжинського краєзнавчого музею, директор котрого Г.В. Назаренко брав діяльну участь у справі підготовки й проведення читань; професорів, викладачів і студентів НДУ імені Миколи Гоголя; представників культурно-освітніх кіл Ніжина – співробітників міської бібліотеки, вчителів шкіл тощо. Після нетривалого імпровізованого мітингу з укріпленої на фасаді будинку меморіальної дошки, виготовленої з чорного граніту, було урочисто знято покриття з білої тканини й потому її освятив настоятель Кафедрального собору Всіх Святих УПЦ КП о. Сергій (Чечин).

Підсумовуючи, головне, що варто зазначити – I Спаські міжнародні наукові читання, присвячені 90-річчю від часу відкриття в Ніжині першого публічного музею відбулися. Й не просто стали історією, а дали потужний зачин до подальшої роботи науково-організаційної та науково-дослідної роботи. I свідченням тому є цей збірник, абсолютна більшість із матеріалів котрого була апробована у вигляді доповідей під час роботи якраз указанного наукового зібрання в Ніжині.

Зозуля С.Ю. I Спаські міжнародні наукові читання в Ніжині

У повідомленні про проведення в Ніжині на початку жовтня 2010 р. I Спаських міжнародних наукових читань викладені основні засадничі принципи щодо організації вказаного наукового зібрання; згадані основні заходи з програми читань, окреслене коло їх учасників, визначені значення й наслідки проведення читань.

Ключові слова: наукові читання, Ніжин, Північно-Дніпровське Лівобережжя, музейна справа, Спаські.

Зозуля С.Ю. I Спасские международные научные чтения в Нежине

В сообщении о проведении в Нежине в начале октября в 2010 г. I Спасских международных научных чтений изложены основоположные принципы в организации указанного научного собрания; упомянуты основные мероприятия программы чтений, очерчен круг их участников, определены значение и последствия проведения чтений.

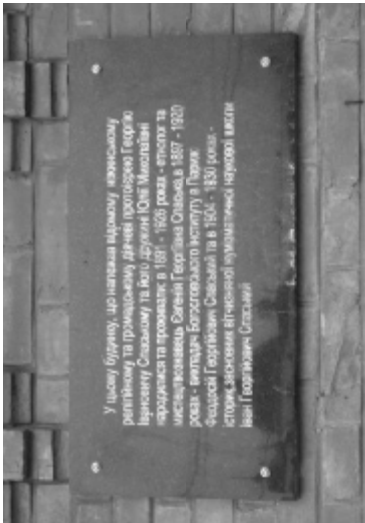
Ключевые слова: научные чтения, Нежин, Северно-Днепровское Левобережье, музейное дело, Спасские.

Zozulya S. Yu. I Spas'ki international scientific reading in Nizhyn

In a report about a leadthrough in Nizhyn at the beginning of October in 2010 I Spas'ki International Scientific Reading basic principles in organization of this scientific meeting are expounded; the basic measures of the program of Reading are mentioned, the circle of their participants is outlined, a value and consequences of leadthrough of Reading is certain.

Key words: scientific reading, Nizhyn, Northern Left-Bank Dnepr Area, museum business, Spas'ki.





І Спаські міжнародні наукові читання в Ніжині (1–3 жовтня 2010 р.) (зліва направо):

1. Мітинг біля будинку родини Спаських з приводу відкриття меморіальної дошки (виступає проф. Г.В.Самойленко).
2. Меморіальна дошка на будинку Спаських на честь найбільш відомих представників цієї ніжинської родини.
3. Донька І.Г. Спаського – Л.І. Вуїч і в.о. Ніжинського міського голови, секретар Ніжинської міської ради О.Г. Баранков.
4. Завершальне пленарне засідання – підбиття підсумків роботи читань (2 жовтня 2010 р., мала зала засідань ніжинського виконкому).
5. Урочисте відкриття меморіальної дошки на будинку Спаських.
6. Президія першого пленарного засідання читань (1 жовтня 2010 р., Гоголівський корпус НДУ імені Миколи Гоголя).

А В Т О Р И З Б І Р Н И К А

- Бачинська Ольга Василівна** – старший викладач кафедри інформаційних технологій в архітектурі Київського національного університету будівництва і архітектури (Київ)
- Бондаренко Раїса Іванівна** – молодший науковий співробітник Центру Зводу пам'яток історії та культури Інституту історії України НАН України (Київ)
- Бурлака Ольга Володимирівна** – молодший науковий співробітник Національного художнього музею України (Київ)
- Визір Наталія Федорівна** – науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (Опішне)
- Горох Микола Володимирович** – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського (Чернігів)
- Гріффен Леонід Олександрович** – доктор технічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історичного пам'яткознавства Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК (Київ)
- Дмитренко Наталія Михайлівна** – науковий співробітник відділу історії Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського (Ніжин)
- Зозуля Сергій Юрійович** – магістр педагогічної освіти, старший науковий співробітник відділу історичного пам'яткознавства Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК (Київ–Ніжин)
- Кепін Дмитро Володимирович** – кандидат історичних наук, науковий співробітник Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК (Київ)
- Коваленко Юрій Олександрович** – завідувач відділу науково-дослідної та просвітницької роботи Національного заповідника “Глухів” (Глухів)
- Константинов Володимир Олександрович** – кандидат технічних наук, завідувач відділу історичного пам'яткознавства Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК (Київ)
- Куштан Дмитро Павлович** – кандидат історичних наук, директор Археологічної інспекції управління культури Черкаської обласної державної адміністрації (Черкаси)
- Латишева Олена Володимирівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та допоміжних історичних дисциплін Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського (Сімферополь)
- Метка Людмила Олексіївна** – кандидат історичних наук, завідувач відділу керамології новітнього часу – відділення Інституту народознавства НАН України, завідувач відділу етнографії гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (Опішне)
- Морозова Анна Валеріївна** – кандидат історичних наук, головний спеціаліст Державного архіву Чернігівської області (Чернігів)
- Мошик Ірина Вікторівна** – учений секретар Національного заповідника “Глухів” (Глухів)
- Нікітіна Ірина Віталіївна** – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного музею героїчної оборони і визволення Севастополя (Севастополь)
- Пудовкіна Анна Сергіївна** – аспірант кафедри археології та музеєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ)
- Пушкар Федір Павлович** – учитель Шосткінської спеціалізованої школи І–ІІІ ступенів № 1 ім. Кожедуба (Шостка)
- Рева Лариса Григорівна** – кандидат філологічних наук, науковий співробітник Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (Київ)
- Ситий Юрій Миколайович** – заступник директора Центра археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка (Чернігів)
- Скороход В'ячеслав Миколайович** – аспірант кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка (Чернігів)
- Терех Микола Іванович** – завідувач відділу “Цитадель Батуринської фортеці” Національного історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця” (Батурин)
- Флікоп Галина Олександрівна** – магістрант Інституту підготовки наукових кадрів Національної академії наук Білорусі (Мінськ, Республіка Білорусь)

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Редакційна колегія “Ніжинської старовини” запрошує до співпраці дослідників – професійних і аматорів (для публікації в серії “Ніжинознавчі студії”), що вивчають проблеми історії та культури міста Ніжина й Ніжинщини від найдавнішого часу до сьогодення, досліджують біографії визначних і пересічних міщан; відомих діячів, життя чи діяльність яких у будь-якій мірі пов’язані з давнім містом над Остром і його округою. Приймаємо також рецензії на видання, що зачіпають ніжинознавчі проблеми або написані ніжинцями. Також запрошуємо до співпраці (для публікації в серії “Пам’яткознавство Північного регіону України”) дослідників проблем з історії, теорії та методології пам’яткознавства та пам’яткоохоронної справи Північного етноісторичного регіону України, музеєзнавства, а також регіональної історії й етнології вказаного регіону (Східне Полісся, Північна Полтавщина, Західна Свірщина, Стародубщина).

Зважаючи на задекларований науковий характер збірки, при розгляді надісланих матеріалів пріоритет буде надаватися саме науковим розвідкам. **Науково-публіцистичні матеріали як за змістом, так і за оформленням (без посилань у тексті, але обов’язково зі списком використаної літератури після тексту) друкуються в красноразовому розділі, за винятком окремих випадків, узгоджених із відповідальними секретарями редакційної колегії. Суто публіцистичні або надані без належного наукового оформлення (відомості про автора (авторів), науковий апарат) науково-публіцистичні роботи не розглядатимуться.**

Для публікації матеріалу необхідно надати (поштою або особисто одному з упорядників) його роздрук (бажано) і електронну версію на будь-якому носії (обов’язково) (останню можна надіслати по e-mail на одну з указаних нижче поштових скриньок із темою “для “Ніжинської старовини”, бажано заархівовану в форматі *.rar [архів, що сам розпаковується, не надсилати!]).

УВАГА! БЕЗ ЕЛЕКТРОННОЇ ВЕРСІЇ МАТЕРІАЛ ДРУКУВАТИСЯ НЕ БУДЕ!

Вимоги до оформлення:

- ✓ виконана в текстовому процесорі Word (версії 7.0–2003) з розширенням *.doc або *.rtf (із розширенням ***.docx не надсилати**); гарнітура Times New Roman Cyr, кегль 14, інтервал 1,5, поля 2,5 см. з усіх боків;
- ✓ обсяг – до 0,75 авт. арк. (30 000 друк. знаків, включаючи пробіли)
- ✓ **ПОСИЛАННЯ ВИКЛЮЧНО ПІСЛЯТЕКСТОВІ** (гарнітура Times New Roman Cyr, кегль 10, інтервал 1; індекси посилань у тексті в квадратних дужках звичайними цифрами (напр.: [2], [15] тощо); в посиланнях на архівні документи інформація подається через кому (напр.: ЦДІАК України, ф. Р–2356, оп.4, од.зб. 24556, арк. 35 зв.));
*** післятекстові автоматичні посилання (EndNotes) мають переформатовані у звичайний текст!**
- ✓ таблиці та діаграми в тексті матеріалу (або окремим файлом зі вказівкою на місце прив’язки до тексту) шириною не більше 14 см;
- ✓ графіка (ілюстрації, графіки, схеми) окремим файлом кожна; на тому ж або окремому носії; розмірність 200 dpi, формат із розширенням *.TIFF, розмір 10×15 см (де 10 см – базова сторона, інша сторона – за пропорціями);
- ✓ для науково-публіцистичних статей, у яких відсутні посилання, **обов’язково** вказати після тексту список використаної літератури та джерел (із обов’язковою вказівкою загальної кількості сторінок або аркушів джерела) (гарнітура Times New Roman Cyr, кегль 12, інтервал 1);
- ✓ **обов’язково** є наявність наприкінці матеріалу анотації і ключових слів українською, російською й англійською мовами (до 400 друк. знаків кожна, включаючи пробіли; переклад прізвища, ініціалів і заголовку обов’язковий), а також УДК, що вказується в лівому верхньому куті на початку матеріалу перед даними про автора
- ✓ у правому верхньому куті перед заголовком матеріалу вказати прізвище, ім’я (повністю), по-батькові (повністю); наукову ступінь (за наявності), вчене звання (за наявності), посаду і місце роботи (навчання).

Редакційна колегія залишає за собою право на відбір, наукове, лексичне, орфографічне та пунктуаційне редагування матеріалів. Надіслані матеріали не рецензуються і не повертаються.

Листування з авторами на сторінках збірки не ведеться. За достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів відповідає автор (автори) публікації.

Кожен автор (співавтор) має право на 1 авторський примірник, котрий отримується особисто. Авторський примірник може бути надісланий поштою (рекомендованим листом), але за умови оплати отримувачем поштових витрат.

КОНТАКТНІ КООРДИНАТИ:

Зозуля С.Ю., вул. Об’їжджа, 56, м. Ніжин Чернігівської обл., 16600, Україна
(із поміткою “для збірки “Ніжинська старовина”)
тел. 8-068-353-59-57 (моб), 8-044-280-7879 (роб)
тел./факс 8-044-280-6463 (роб)

Морозов О.С., вул. Синяківська, 75В, кв. 9, м. Ніжин Чернігівської обл., 16600, Україна
(із поміткою “для збірки “Ніжинська старовина”)
тел. 8-068-814-8455 (моб), 8-046-31-22457 (роб)

e-mail: zp_vydannja@ukr.net, el-havar-din@yandex.ru, petryk2@ukr.net (гостьовий, пароль: petryk2)

Збірник наукових праць

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

Збірник регіональної історії

та пам'яткознавства

(серія: “Пам'яткознавство

Північного регіону України”, № 3)

Випуск 10 (13)

2010 р.

Дизайн обкладинки та макетування: С.Ю. Зозуля
Літературна й наукова редакція: С.Ю. Зозуля, О.С. Морозов
Коректура: О.С. Морозов

Віддруковано з готового оригінал макету замовника
у ТОВ НВП “Ферокол”,
м. Ніжин, пров. Лікарський, 7,
тел./факс: +380(4631)71498, e-mail: olgavlasenko2008@rambler.ru

Підписано до друку 01.11.2010 р.
Формат 70х100/16. Друк офсетний. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman Сут. Ум. друк. арк. 15,28.
Обл.-вид. арк. 16,50. Тираж 150 прим.
Зам. № 017.

Н61 Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. (Серія “Пам'яткознавство Північного регіону України”, № 3) / Посохов С.І. (гол. ред.), Титова О.М. (заст. гол. ред.), Коваленко О.Б. (заст. гол. ред.), Бойко О.Д., Верба І.В., Верменич Я.В. та інші / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип. 10 (13). – К., 2010. – 188 с.

У десятому випуску наукової збірки “Ніжинська старовина” міститься низка студій з пам'яткознавства, музеєзнавства, регіональної історії й етнології Північно-Дніпровського, зокрема Українського, Лівобережжя. Частина матеріалів була апробована під час проведення в м. Ніжині 1–3 жовтня 2010 р. І Спаських міжнародних наукових читань, присвячених 90-річчю від часу відкритті в Ніжині першого.

Видання розраховане як на фахівців: істориків, археологів, музеєзнавців, мистецтвознавців, пам'яткознавців тощо, так і на широкий загаль читачів – усіх, хто цікавиться старожитностями означеного регіону, історією і культурою України в цілому.

УДК 94(477.51)
ББК 63.3(4Укр=Укр.)
Н61

**МЕЦЕНАТИ І БЛАГОДІЙНИКИ
І СПАСЬКИХ МІЖНАРОДНИХ
НАУКОВИХ ЧИТАНЬ
(м. Ніжин, 1-3 жовтня 2010 р.)**



**КАФЕДРАЛЬНИЙ СОБОР ВСІХ СВЯТИХ
УПЦ КП (настоятель прот. Сергій (Чечин))**

ВАТ “НІЖИНСЬКИЙ ХЛІБ”

(генеральний директор П.М. Лабузький)



**ТОВ “НІЖИНСЬКИЙ ХЛІБОБУЛОЧНИЙ
КОМБІНАТ” (директор С.В. Кот)**

МАГАЗИН СУВЕНІРІВ “ЛЕЛЕКА”

(директор Л.В. Мамедова)



ТОВ “ВИДАВНИЦТВО “АСПЕКТ-ПОЛІГРАФ”

(директор В.Г. Дорошенко)

ТОВ НВП “ФЕРОКОЛ”

(директор О.С. Власенко)



ДП “ГОТЕЛЬ “НІЖИН”

(директор О.Г. Борисенко)

Ніжинський краєзнавчий музей імені Івана Спаського, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, Ніжинська міська рада щиро вдячні керівництву зазначених підприємств і організацій за всіляку, насамперед матеріальну, підтримку в проведенні I Спаських міжнародних наукових читань.

Також співорганізатори висловлюють слова подяки на адресу медійних установ, що здійснювали інформаційну підтримку проведення I Спаських міжнародних наукових читань: Українському пам'яткоохоронному інтернет-ресурсу “Відлуння віків” (відповідальний редактор І.В. Дивний), чернігівській обласній газеті “Деснянка вільна” (головний редактор Л.Л. Мілова), ніжинській міській газеті “Вісті” (заступник головного редактора В.В. Кічко),

ДКП ТРК “Ніжинське телебачення” (директор С.А. Ковальов), приватній телекомпанії “Фобос” (заступник директора І.А. Волосянкін).

